

„a reneszánszkutatás területén is annyira begerjedtek a dolgok,
hogy alig látszom ki a munkából...”

„Ezek a ’ régiség ’ omladécai felett emeltek fáklyát: mind azért,
hogy az omladékok alatt heverő kincsek a ’ nemzetnek újra vissza-
adassanak; mind azért, hogy a ’ hátra lévő szükséges építés az
omladékokon még nyilván kitetsző formák szerint tétethessék-meg.”

„érces hangon kiáltok háromszoros éljent a Centre de Recherche de
la Renaissance Ménesi úti megszületése alkalmából!”

„Bárminő buzgóság, kegyelet kimentheti-e a jogsértést?”

„Uraságod e vállalkozása ellen nemcsak jó előre tiltakozunk, hanem
saját érdekében, barátságos úton figyelmeztetni is kívánjuk”

„köztes és idegen állapotban éltem le az életemet a különböző
emberi nyájak között”

„bár sietve készült, egyetlen nyertes vagy megdicsért pályamű sem
foglalkozott oly beleéléssel, oly mélyrehatóan tárgyával, mint én”

„Ezekbe te vontál bele; de az akkori dolgozások ’ egy része még is
kritikai vala.”

„az Irodalomtörténet hivatalos borítékjában érkezett levél felbontásakor
mély, vigyorgó ájulásba esett”

„Csokonaiból, ebből a botanikus lelkű költőből, akinél a
tizennyolcadik századnak kevés nyájasabb bennszülöttje élt,
egy elő-Petőfit csinált”

„az idegen hatás nem nyers, nem idegen többé: eggyé forrnak a lázban”

„Ezek nélkül Philologus tellyes értelemben senki se lehet.”

„Az ember ül, írja az új regényét, aztán felüvölt: »Jobban! Jobban!
Ha nem oldom meg, teljesen lehetetlen helyzetbe hozom Nagy Pétert.«”

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2020/1

1

2020

ItK

A tartalomból

A Rebakucs 50 éve

Kölcsey Ferenc

Petőfi-per

Babits, a költő

ItK

Publications on History of Literature
Volume 124. Nr. 1. 2020

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
chief editor

Rumen István Csörsz
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Anita Káli
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@iti.mta.hu

CONTENTS

<i>Gábor Kecskeméti</i> : The creation and the half-century long operation of the Hungarian professional community of Renaissance studies	3
<i>Dávid Szigeti Molnár</i> : Popular book and Reformation	23
<i>Csaba Onder</i> : On the linguistic works Ferenc Kölcsey's. Part one: Kölcsey the philologist	43
Workshop	
<i>Tünde Császtvay</i> : The Petőfi lawsuit. And the business of the century	81
<i>Melinda Sebők</i> : <i>Babits, a költő (Babits the poet)</i> . Hidden paper in Oszkár György's legacy	103
<i>Márton Soltész</i> : Weathercocks and delicate souls. The line of Péter Nagy–Magda Szabó	111
Book review	
A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században (The memory of the Reformation. Protestant and Catholic interpretations in the 16 th –18 th centuries) (<i>János Győri L.</i>)	121
Media and Literature in Multilingual Hungary (1770–1820) (<i>Csenge Aradi</i>)	127
Nagy az Isten állatkertje...: Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben (All those creatures of God... Animal topics in Hungarian literature and history of culture) (<i>Éva Víg</i>)	130
Chronicle	
Sándor Iván Kovács (1937–2019) (<i>Sándor Bene</i>)	137
Judit Kiczenko (1945–2020) (<i>Emil Hargittay</i>)	142

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2020. CXXIV. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Káli Anita

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Kecskeméti Gábor: A reneszánszkutatás magyar szakmai közösségének megteremtése és fél évszázados működése</i>	3
<i>Szigeti Molnár Dávid: Népkönyv és reformáció</i>	23
<i>Onder Csaba: Kölcsey Ferenc nyelvtudományi munkáiról.</i> Első rész: Kölcsey, a filológus	43
Műhely	
<i>Császtrvay Tünde: A Petőfi-per. Meg az évszázad üzlete</i>	81
<i>Sebők Melinda: Babits, a költő. Rejtőzködő tanulmány a</i> György Oszkár-hagyatékban	103
<i>Soltész Márton: Szélkakasok és széplelkek. A Nagy Péter–Szabó Magda-vonal</i>	111
Szemle	
A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században (<i>Győri L. János</i>)	121
Media and Literature in Multilingual Hungary (1770–1820) (<i>Aradi Csenge</i>)	127
Nagy az Isten állatkertje...: Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben (<i>Vígh Éva</i>)	130
Krónika	
Kovács Sándor Iván (1937–2019) (<i>Bene Sándor</i>)	137
Kiczenko Judit (1945–2020) (<i>Hargittay Emil</i>)	142

KECSKEMÉTI GÁBOR

A reneszánszkutatás magyar szakmai közösségének megteremtése és fél évszázados működése

2019. május 23–25-e között ötvenedik alkalommal gyűlt össze évenkénti tanácskozásra a reneszánsz- és barokk-kutatók interdiszciplináris, magyarországi és határon túli kutatóközössége, ezúttal Pécsen. Ha egy rendezvény évente ismétlődik és ötvenedikére kerül sorra, akkor a sorozat negyvenkilenc évvel korábban vette a kezdetét. Csakugyan, 1970 májusában került sor Sárospatakon az első Rebakucs-konferenciára.

Az öt évtized során, ötven alkalommal véghezvitt munkáról sokféle metszetben, sokféle statisztikával lehet számot adni. Ha helyszíneik szerint tekintünk végig a tanácskozásokon és minden városnevet csak egyetlen alkalommal, az ottani első rendezvény időrendjében említünk meg, a következő impozáns lista áll össze: Sárospatak, Sopron, Pécs, Kőszeg, Sárvár, Mátrafüred, Eger, Győr, Visegrád, Siklós, Nyíregyháza, Debrecen, Keszthely, Szeged, Pápa, Szigetvár, Salgótarján–Eresztvény, Székesfehérvár, Tata, Esztergom, Miskolc, Kolozsvár, Piliscsaba, Sátoraljaújhely, Tihany, Nagykőrös, Gyula, Csurgó, Körmend, Szekszárd. De az igazán releváns eredményt akkor kapjuk meg, ha az évenkénti tanácskozások tematikája szerinti csoportosítással próbálkozunk. Egyetlen szempont távolról sem elegendő ehhez, értelmező megközelítések és szemléleti kategóriák egész hálózatára van szükség a munka kereteinek kijelöléséhez. Egyes konferenciák egy-egy irodalom- vagy művelődéstörténeti korszak feltárására, megközelítésére vállalkoztak: a manierizmuséra, a humanizmuséra, a késő-reneszánszéra, a barokkéra, a Mátyás-koréra, a reformációéra. Mászor társadalmi rétegek szerinti metszetekben vitattak meg kulturális jelenségeket: az udvari kultúrát, a közköltészet és a népi kultúra kérdéseit, a mezővárosi reformációt, az egyházi műveltséget, Esterházy Pál udvarát. Tanácskozások szerveződtek egy-egy műfaj vagy műnem köré: versszerzés és poézis, exemplumok, a költészet műfajai és formatípusai, politikai műfajok, verses epika, emlékezet és devóció, zsoltár, levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk, alkalmi feljegyzések, prózai kegyességi műfajok, fikció, börtönirodalom. Használtak eszmetörténeti hívószavakat, mint a politikai gondolkodás és történetiszemlélet, az antitrinitarizmus, a toposzok, a nemzettudat, az elő-felvilágosodás, a dialogicitás esetében. Volt, hogy egy régió, a török hódoltság kérdései köré szervezték a tanácskozást. Máskor a nyelv volt meghatározó, mint a neolatin irodalom esetében. Voltak tárgy- és témátörténeti konferenciák, mint a szerelem kultúrtörténetével vagy a Szent István recepciójával foglalkozók. Médiatörté-

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének kutatóprofesszora és igazgatója.

neti szempontként szerepelt a tematizáló szempontok között a nyomdászat története. Tanácskozások sora foglalkozott a metaelméleti reflexiók kérdéseivel: az irodalom- és művészetszemlélettel, a retorikákkal, poétikákkal, drámaelméletekkel, a filológia és textológia elméleteivel. Végül számos konferencia egy-egy kiterjedt életmű szerteágazó kérdései köré szerveződött, megvitatva Lackner Kristóf, Janus Pannonius, Szenci Molnár Albert, Balassi Bálint, Dávid Ferenc, Rimay János, Zrínyi Miklós, Enyedi György, Pázmány Péter, Gyöngyösi István, Tinódi Sebestyén és Bethlen Miklós munkásságát.¹

Azoknak is igazuk van azonban, akik a jubileumi konferencia kapcsán a Rebakucs-közösség fennállásának 2019. évi ötvenedik évfordulójáról beszélnek. Csakugyan ötven esztendeje, 1969-ben vették kezdetüket az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának azóta is szakadatlan sorban megrendezett, havonkénti (sőt, kezdetben havonként többszöri) felolvasóülései.² A legelső ilyenre 1969. április 2-án került sor, amikor Komlowszki Tibor ismertette az *Eurialus és Lucretia* körül végzett kutatásait.³ Az első Rebakucs-konferencia, vagyis 1970 májusa előtt a felolvasóülések előadói voltak még: Pirnát Antal,⁴ Keserű Bálint,⁵ Varjas Béla (két ízben is),⁶ Esze Tamás (Székes-

- 1 A Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának honlapján teljes körű, részletes áttekintés található a konferenciasorozatról, közzétéve azok minden megőrzött dokumentumát: tematizáló, kérdésfeltevő, a tanácskozásokat egybehívó koncepciószövegeiket, a szervezés munkájáról tanúskodó körleveleiket, programfüzeteiket, a rendezvényen készült fényképfelvételeket, az újabb időkben már az előadások nyilvánosan elérhető videófelvételeit is, továbbá a tanácskozások sajtóvisszhangját és a róluk szóló szakmai beszámolókat. A legfontosabb, hogy 2019 óta már a konferenciák előadásaiból szerkesztett tanulmánykötetek, folyóiratszámok vagy folyóiratokban közölt tematikus blokkok is teljes szövegükben közzétéve elérhetők a honlapon, amelynek címe: <https://iti.btk.mta.hu/hu/osztalyok/reneszansz-osztaly#konferenciak-2>.
- 2 Ezekről – Sántha Teréz pótolhatatlan és elkötelezett munkájának köszönhetően – teljes lista érhető el az osztály honlapján: <https://iti.btk.mta.hu/images/Reneszansz-osztaly-felolvasoulesek.pdf>.
- 3 Tanulmányváltzata még abban az évben megjelent: KOMLOVSZKI Tibor, „Kerecsényi Judit és az *Eurialus és Lucretia*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73, 4. sz. (1969): 391–409. Komlowszki a kérdéssel haláláig nagy kedvvel és ismétlődőleg foglalkozott; lásd KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere (Tanulmányok)*, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992).
- 4 PIRNÁT Antal, „A magyar reneszánsz dráma poétikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73, 5. sz. (1969): 527–555. E tanulmánnyal vette kezdetét Komlowszki Tibor szerkesztésében a *Reneszánsz füzetek* című sorozat, amely az intézet szakfolyóirataiban (általában az *ItK*-ban) megjelent, korszakba vágó tanulmányok különnyomataiból állt össze. A sorozat címlistája: https://iti.btk.mta.hu/images/Reneszansz_Fuzetek_2019.pdf.
- 5 KESERŰ Bálint, „Újfalvi Imre és az európai »későhumanista ellenzék«, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged)* 9 (1969): 3–46.
- 6 VARJAS Béla, „A reneszánsz korának irodalma Keletközép-Európában: Témavázlat egy tanulmánykötethez”, *Helikon* 17 (1971): 476–484; Béla VARJAS, „La littérature de l’époque de la Renaissance en Europe centrale et orientale: Schéma de programme à un recueil d’études”, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1970): 135–150; VARJAS Béla, „Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 2. sz. (1970): 129–151.

fehérvár reformációjáról), Dán Róbert,⁷ Alexa Károly,⁸ Kardos Tibor,⁹ Tarnóc Márton,¹⁰ Kovács József László,¹¹ Bán Imre,¹² Ritoókné Szalay Ágnes,¹³ Cs. Gárdonyi Klára,¹⁴ Jenei Ferenc.¹⁵

Az első Rebakucs-konferenciát – mint azóta az összes többit is – az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportja (később: Reneszánsz Osztálya) szervezte meg. Mindössze három olyan egyetem létezett akkor Magyarországon, ahol a kora újkori irodalomtörténet oktatásával foglalkoztak, s mindhárom intézmény, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem, a szegedi József Attila Tudományegyetem és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékei részt vettek az előkészítésben. A tanácskozás Sárospatakon ült össze 1970. május 7–8-án. Tizenkét előadás hangzott el, ebből kettő összefoglaló jellegű volt általános elvi, ideológiai korszak-problémákról.¹⁶ A rendezvényen – az egykorú beszámoló szerint – nagyjából ötven kutató és a három egyetem mintegy hatvan (!) hallgatója volt jelen.

Az első ülés az abban az évben a 60. születésnapját ünneplő – és az *ItK* 5–6. számában felköszöntött – Tolnai Gábor (1962 óta az MTA rendes tagja) elnökletével zajlott. A nyitóelőadást Klaniczay Tibor (ekkor 47 éves, 1965 óta az MTA levelező tagja, alapítása óta az Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese) tartotta *A reneszánsz válsága és a manierizmus* címmel. Az első délelőtti hozzászólói Keserű Bálint, Pirnát Antal,

7 DÁN Róbert, „Méliusz héber tanulmányai és forrásai”, *Filológiai Közlöny* 16 (1970): 163–170; DÁN Róbert, „Dudith András és a »lingua primigenia« kritikája”, *A Magyar Tudományos Akadémia II. (Filozófiai és Történettudományi) Osztályának Közleményei* 20 (1971): 103–120.

8 ALEXA Károly, „A misztika stíluslemei a régi magyar költői nyelvben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 3. sz. (1970): 285–304.

9 KARDOS Tibor, „A Gritti-játék keletkezése”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 5–6. sz. (1970): 547–559.

10 LASKAI János, *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, kiad., bev., jegyz. TARNÓC Márton, Régi magyar prózai emlékek 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970).

11 KOVÁCS József László, „Emblematika, hieroglifika, manierizmus: Fejezet Lackner Kristóf művészi világából”, *Soproni Szemle* 25 (1971): 3–17, 97–108.

12 BÁN Imre, „Károlyi Péter poétikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 5–6. sz. (1970): 560–565; BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 9–13.

13 RITOÓK Zsigmondné, „Politikai satíra Magyarországon a XVI. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75, 3. sz. (1971): 265–277; később: RITOÓK Zsigmondné, „A Balassi Comoedia és Karádi Pál”, *Keresztény Magvető* 86 (1980): 39–44.

14 CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, „Die Bibliothek des Erzbischofs Johannes Vitéz”, *Gutenberg-Jahrbuch* 48 (1973): 441–447; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, „Vitéz János könyvtára”, in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor, *Memoria saeculorum Hungariae* 2, 235–245 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975); később: CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*, *Studia humanitatis* 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984).

15 JENEI Ferenc, „Manierista elemek világi költészetünkben Beniczky Pétertől Petróczi Kata Szidóniáig”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 74, 4. sz. (1970): 535–539.

16 Minden előadás tanulmányváltozata megjelent még az évben, az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1970. évi 4. számában. Ugyanott olvasható a konferenciáról szóló, szerzői név nélküli konferenciabeszámoló is.

Makkai László és Benda Kálmán voltak. Délután Rózsa György,¹⁷ Hervay Ferenc,¹⁸ Holl Béla,¹⁹ Ötvös Péter²⁰ és Kovács József László²¹ adott elő.

Másnap Bán Imre *A magyar manierista irodalom* című nagyelőadása került részletes megvitatásra. Makkai László hozzászólása többek között azt a Don Diego de Estradát is szóba hozta, akinek autobiográfiai szövege az 1956. évi spanyol kiadás nyomán 1980-ban jelent meg először magyarul, hatástörténete pedig minden bizonyítással azt a maximumot szemlélteti, amilyen mértékben a magyar reneszánszstudat képes volt behatolni a közbeszédbe és a populáris kultúrába.²² A délutáni előadók

17 Az előadónál igyekszünk jelezni, hogy általában a saját életművükben vagy a Rebakucs-közösség egészenek több évtizedes történetében centrális szerepű témáról tartottak előadást Sárospatakon. Így az ekkor még kandidátusi értekezését író Rózsa arról a Nádasdy-Mausoleumról, amely több mint két évtized múlva jelent meg faksimilében a kísérőtanulmányával: KÖSZEGHY Péter, kiad., *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum* (Nürnberg, 1664), tan. RÓZSA György, BHA 24 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991).

18 Az előadás tárgya, a Balassi-epicédium csaknem másfél évtizeddel később jelent meg faksimilében: RIMAY János, *Epicédium a Balassi-fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, szerk., kiad., jegyz. ÁCS Pál (Budapest: Balassi Kiadó, 1994).

19 Hajnal Mátyás szíves könyvecskéje több mint két évtized múlva jelent meg faksimilében a kísérőtanulmányával: HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szívet szerető szíveknek aytatosságára szíves kepekkel ki formaltatott; és azokról való Elmékedésekkel és Imádságokkal megh magyaráztatott könyvechke* (Bécs, 1629), kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. HOLL Béla, BHA 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 1992).

20 Miskolczi Csulyak István versei ekkor már közel egy évtizede hozzáférhetők voltak az Irodalomtudományi Intézetben megindított kritikai kiadásban: JENEI Ferenc és mások, kiad., *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962).

21 Lackner Kristóf művei közel két évtized múlva jelentek meg faksimilében a kísérőtanulmányával: LACKNER Kristóf, *Florilegus Aegyptiacus in agro Sempronensi – Maiestatis Hungariae aquila* (Keresztúr, 1617), kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. KOVÁCS József László, BHA 19–20 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet–Akadémiai Kiadó, 1988).

22 Diego de ESTRADA, „Visszaemlékezései Bethlen Gábor udvarára”, ford. SZÖNYI Ferenc, in *Bethlen Gábor emlékezete*, vál., szerk., bev. MAKKAI László, Pro memoria, 500–540 (Budapest: Európa Kiadó, 1980). Ennek felhasználásával készült Hankiss Ágnes *Érzékeny búcsú a fejedelemtől* című filmforgatókönyve, amely a *Rakéta regénytárban* jelent meg 1985-ben, majd férje, Vitézy László ugyanilyen című filmje 1986-ban, azzal a Hanna Mikuć lengyel színésznővel Brandenburgi Katalin szerepében, aki 1970-ben 15 éves volt. Az alkotásban színre vitt politikai allegória messzemenően korjellemző; míg odakint az idős Kádár készülődött minden földi test útjára lépni, a vetítőterekben a Besenyei Ferenc megformálta Bethlen Gábor tusakodott a kádári kozmogónia nagy kérdéseivel: a „szövetséges” nagyhatalomnak az ország vérvesztesége árán kiszolgáltatót „Lippa” emlékével, a korábbi harcostárs „fejedelmi” előd temetetlen holttestével, a „velünk” és „ellenünk” metafizikai szubtilitásaival.

Csanda Sándor, Merényi Varga László,²³ Bitskey István,²⁴ Jenei Ferenc²⁵ és Varjas Béla²⁶ voltak.

Már ezt az első Rebakucs-konferenciát kísérte műsoros est,²⁷ volt városnézés és egész napos autóbuzos kirándulás Vizsolyra és Szikszóra. Utóbbi helyen megkoszorúzták a gimnázium Szepsi Csombor Márton emléktábláját,²⁸ beszédében Tolnai Gábor méltatta a helyi termelőszövetkezetek és üzemek példamutató támogatását a gimnázium létrehozásában.

Az 1970. évi konferencia tárgya, a manierizmus a hetvenes–nyolcvanas évek talán legdivatosabb rendszerező paradigmája maradt. A kategória alapvető forrásául Hauser Arnold 1964. évi, magyar nyelven 1980-ban megjelent monográfiája szolgált.²⁹ Klaniczay reprezentatív manierizmus-antológiája 1975-ben jelent meg első,

23 Merényi Varga a sárospataki konferencia utáni évben került vissza a szikszói gimnázium igazgatói székéből anyaggyetemére, Szegedre a régi magyar irodalom oktatójának. Tragikusan korán, 1975-ben halt meg. Lásd Kovács Sándor Iván, „Merényi Varga László (1942–1975)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 79, 5–6. sz. (1975): 730–731. Az előadás tárgyára, Rimay Jánosnak Prágai András Guevara-fordításáról írott levelére a 2004. évi, ugyancsak Sárospatakon megtartott Rebakucs-konferencia tért vissza: KECSKEMÉTI Gábor, „Rimay retorikai nézeteinek forrásai és összetevői”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 109, 2–3. sz. (2005): 222–242.

24 Az unitárius Thordai János zsoldárai néhány év óta voltak hozzáférhetők kritikai kiadásban: STOLL Béla, TARNÓC Márton és VARGA Imre, kiad., *Régi magyar költők tára. XVII. század, 4. Az unitáriusok költészete* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967). A hetvenes évek elején a később egészen más korszak kutatójaként működő Zentai Mária is írt egy hasonló témájú dolgozatot: ZENTAI Mária, „Rimay-hatás Thordai János zsoldáiraiban”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged)* 13 (1973): 111–122.

25 Jenei, 1957–1963 között az Irodalomtudományi Intézet, majd a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa, már csak másfél évet élt ezután. A Reneszánsz Osztály egy későbbi vezetője többek között az ő hagyatékának sajtó alá rendezésével kezdte pályáját: JANKOVICS József, kiad., *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből 1566–1623, Adattár 5* (Budapest–Szeged: MTA Irodalomtudományi Intézet–JATE I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1981). Lásd KECSKEMÉTI Gábor, „Megemlékezés Jenei Ferencről, újratemetésekor”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 3–4. sz. (1998): 611–613.

26 A nyolcvanas évek eleji, felejtethetlen, középiskolai magyar irodalom reformtankönyv-sorozat nem tartalmazta a Balassi-verseknek a hárompillérű verskompozíció felhasználásával történő elemzését, de a reformsorozat helyett bevezetett későbbi tankönyvek egyike legalábbis megpróbálkozott vele, így ez a tudnivaló érettségiző diáknemzedékek számára ugyancsak a leginkább disszeminált reneszánszkoros kutatási eredmények közé tartozott: MOHÁCSY Károly, *Irodalom a műszaki szakközépiskola és a szakközépiskola I. osztálya számára* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1989), 301–303. Nem tudom feledni ugyanakkor kedves tanárom, Kőszeghy Péter Eötvös Collegium-i magyarázatainak egy mondatát sem: való igaz, a versnek van eleje, közepe, vége.

27 Surányi Ibolya (az Egyetemi Színpad irodalmi műsorainak szerkesztője, Latinovits Zoltán mentora) adott irodalmi estet Csengery Adrienne (ének, az évben lett az Opera szólistája), Kecskés András (lant) és Stadler Vilmos (furulya) közreműködésével.

28 Mindössze két év telt el (csaknem) összes műveinek egy új prózasorozat nyitókötetében való kritikai kiadása óta: SZEPSI CSOMBOR Márton, *Összes művei*, kiad. Kovács Sándor Iván és KULCSÁR Péter, bev. Kovács Sándor Iván, *Régi magyar prózai emlékek 1* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968). Csombor ekkor még ismeretlen értekezése két évvel a konferencia után jelent meg: SZEPSI CSOMBOR Márton, „Ismeretlen értekezése (Dantisci physica de metallis... Dantisci 1617)”, bev. Kovács Sándor Iván, ford. KULCSÁR Péter, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged)* 12 (1972): 121–137.

29 HAUSER Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete: A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*, ford. GÖRÖG Livia (Budapest: Gondolat Kiadó, 1980).

1982-ben második kiadásban.³⁰ Amint Ács Pál 2008-ban megvilágította, a manierizmus-fogalom divatja a baloldali értelmiség értékválságával függött össze. A válságjelenségek észlelése, a humanista ideológiai eszmények és a felkészült, távlatos tudás gyakorlati alkalmazhatóságának korlátozottsága, a kultúrértékek fenntartásának és folytathatóságának problémái, a harmonikus társadalmi működés megte-remtésének illuzórikussá válása olyan elemei a történeti leírásnak, amelyek révén „A »reneszánsz válságába« mintegy beleíródtak a szocializmus krízisjelenségei is”.³¹ Így lett belőle a hegeli elidegenedés-elmélet kultúrkritikai vetülete, a marxista meg-újhodás lehetősége a „másként gondolkodók” kezén: „A hosszan elhúzódó manie-rizmus-vita voltaképpen a modern művészet védelmében folytatott [...] értelmisé-gi polémiát helyezte történeti síkba”;³² a deviáns és dekadens, alternatív művészeti jelenségek elismerése a sematikus realizmus-felfogás bírálatával, meghaladásával volt egyenértékű. Klaniczay akadémikusnak e szellemi arcvonal iránti szimpátiá-ja világosan jelezte az ahhoz a kommunista reformértelmiséghez való tartozását, amely a hatvanas évek végén előtérbe került, majd az 1970-es évek elején zajló, Aczél György 1974. márciusi elmozdításával szimbolikusan is kifejeződő balos fordulat, ideológiai visszarendeződés hatására háttérbe szorult, s mindennek bizonyára meg-volt a szerepe abban is, hogy az akadémia rendes tagjává való előrelépésére egészen 1979-ig kellett várakoznia. A manierizmusnak az első Rebakucs-konferencia tár-gyául való kitűzése tehát olyan döntés volt, amely elsődleges fontosságú, aktuális intellektuális tétet hordozott, a kor értelmiségének tájékozódását messzemenően meghatározó, egzisztenciális jelentőségű kérdés megvitatását célozta, sok áthallást, s ezáltal mobilizáló, aktivizáló erőt, a szellemi kíváncsiság érdekeltségét hozta be a diszkusszióba.

Ha a manierizmus megvitatását áthallásosnak, politikai, ideológiai következmé-nyeket hordozónak tartjuk, még keveset mondottunk a kádári és aczéli Magyarország ideológiai erőtereinek kényszerítő erejéről, amelyek között a reneszánsz korszak egé-szének megítélése is messzemenő aktuálpolitikai konzekvenciák hordozója volt. 1974 szeptemberében az akadémia I. Osztálya emlékülést tartott abból az alkalomból, hogy húsz éve írták alá a Szovjet és a Magyar Tudományos Akadémia egyezményét. Magyar részről Sötér István, Nagy Péter és Vajda György Mihály mellett Klaniczay is beszélt, mégpedig a reneszánsz esztétikájáról.³³ Király István a következőket jegyezte fel elő-adásáról a naplójában: „Fő gondolata az volt, hogy a reneszánsz irodalmi gondolkodás legnagyobb értéke: a művészet a szépséget, és nem a moralitást szolgálja. A szép és a

30 KLANICZAY Tibor, bev., vál., szerk., *A manierizmus*, ford. LONTAY László és mások (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982).

31 Ács Pál, „A késő reneszánsz meglazult pillérei: Sztoicizmus és manierizmus az irodalomban”, in *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század): Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2008. március 28–2008. július 27.*, szerk. MIKÓ Árpád és VERŐ Mária, A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai, 2008/3, 36–50 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2008), 36.

32 Ács, „A késő reneszánsz...”, 36.

33 A tudományos ülés egybegyűjtött előadásai között Klaniczayé nem jelent meg: *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei* 29 (1974): 173–206.

morális elválasztása szerinte a reneszánsz jelentős eredménye. Ezt azonban »ellenforradalom« követte, ami visszahozta az irodalomba a moralitást. A reneszánsz úgynevezett libertarianizmusa ellen harcolva didaktikussá tették az irodalmat, és a neveléshez alkalmas példákat követeltek. Ennek a nevelő célzatú irodalomnak a követelésével párhuzamosan helyesnek ítélték, ha adminisztratív eszközökhöz folyamodnak a másként gondolkodókkal szemben. Olyan irodalmat akartak, ami nem azt írja le, mi és hogyan létezik, hanem azt, minek hogyan kellene léteznie.³⁴ Király szerint „Mindenki érezte ebben az utalást a szovjet irodalomra”,³⁵ s ebben annak a felismerésének a bizonyosságát látta, hogy „Magyarországon érzik, hogy a Szovjetuniónak az intellektüelek között nincs igazi presztízse”.³⁶

Klaniczaynak tökéletesen igaza volt: a reneszánsz művészetelméleti gondolkodása kiküzdötte a tartalmi igazság és az autentikus ábrázolás megkülönböztetését. A klasszikus antikvitás retorika-meghatározásaiban kétféle hely volt szokásos a jó princípiumának befoglalására: míg a szokásos definícióban, a „rhetorica est ars bene dicendi”-ben a *jól beszélés* a textuális közlés mesterségbeli tudáson nyugvó erényeit fejezte ki, a szónoknak „vir bonus dicendi peritus”-ként való megnevezésében a *jó férfiú* kívánalma az ékesszólás műveléséhez szükséges etikai kívánalmakat hangsúlyozta. A retorikai diszciplína felől tekintve a „vir bonus” hagyományos követelménye adott alkalmat olyan általános erkölcsi kívánalmak felölelésére, amelyeknek a szónokban meg kell testesülniük ahhoz, hogy valóban a köz javát szolgáló, vagyis tartalmilag helyes és kívánatos indítványokat alakíthasson ki.³⁷ Ezt az etikai alapozást kérdőjelezte meg egy 1974-ben vadonatújnak számító felismerés szerint Lorenzo Valla. Salvatore I. Camporeale, aki 1972-ben publikálta Valláról szóló, *Umanesimo e teologia* című monográfiáját,³⁸ nagy erejű bizonyításában a klasszikus és skolasztikus filozófia koncepcionális alapelemének, a metafizikus nyelvfelfogásnak a deontologizáló meghaladását és radikális kritikáját, valamint az igazság retorikus koncepciójának kialakítását, az antiesszencialista humanista episztemológia megalapozását tulajdonította Vallának.³⁹ Camporeale ele-

34 KIRÁLY István, *Napló 1956–1989*, szerk. SOLTÉSZ Márton, munkatárs AGÁRDI Péter, kiad., jegyz. KATONA Ferenc, SOLTÉSZ Márton és T. TÓTH Tünde, az angol nyelvű naplóbejegyzéseket ford. KATONA Ferenc, utószó BABUS Antal, *Tények és tanúk* (Budapest: Magvető Kiadó, 2018), 355 (az eredeti naplóbejegyzés angol nyelvű). A naplókiadás fogadtatásához és értelmezéséhez kiemelkedő: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, „A kontinuitás fogságában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 4. sz. (2017): 538–555.

35 KIRÁLY, *Napló*, 355.

36 Uo., 354.

37 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 162.

38 Salvatore I. CAMPOREALE, *Lorenzo Valla: Umanesimo e teologia* (Firenze: Istituto Palazzo Strozzi, 1972).

39 KECSKEMÉTI Gábor, „Vallától Wittgensteinig (és vissza?): A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás”, *Helikon* 51 (2005): 309–324, 309; vö. Salvatore I. CAMPOREALE, „Lorenzo Valla «Repastinatio, liber primus»: Retorica e linguaggio”, in *Lorenzo Valla e l'umanesimo italiano: Atti del convegno internazionale di studi umanistici (Parma, 18–19 ottobre 1984)*, a cura di Ottavio BESOMI e Mariangela REGOLIOSI, 217–239 (Padua: Antenore, 1986); Salvatore I. CAMPOREALE, „Lorenzo Valla »Repastinatio, liber primus«: Retorika és nyelv”, ford. PÁLMAI Nóra, *Helikon* 51 (2005): 325–343.

mezte Valla nézeteit arról, hogy a *verum loqui* csak a *vere loqui* által valósítható meg, s így az igazság kizárólag a beszédben van jelen, kizárólag annak a tulajdonsága, s hasonlóképpen a *bonum facere* is csak a *bene facere* aktusában végrehajtva létezik, s így a jóságnak kizárólag a cselekedetben (*actio*) van helye. Ez egy új etika talapzata: erényessé nem tettének a tárgya vagy a célja tesz valakit, hanem az akarati választása önmagában. Az erény nem *qualitas*, hanem cselekedet, amely csak metonimikusan nevezhető jónak.⁴⁰ Camporeale szerint tehát Valla – a korábban irányadó filozófiai tradícióval szemben – az ember sajátyszerűségét nem racionalitásában, hanem kommunikációs, retorikus képességeiben találta fel.⁴¹ Ez az antropológiai koncepció a klasszikus antik retorikai tradíció megszakítását és folytatását jelentette egyszerre; megszakítását, amennyiben leszámolt azzal, hogy a szónok etikus jellemének statikus karakterjegyei garanciát adhatnának a beszédcselekvés megnyugtató megítéléséhez; folytatását pedig annyiban, hogy a jóság princípiumát olyan terrénra helyezte át, amely az antik felfogás szerint is a szónoki eszmény megtestesülésének eminens terépe volt: a kommunikatív cselekvés interakcióiba. Egy bő évszázaddal később Petrus Ramus hasonlóan módosította a „*vir bonus dicendi peritus*” kívánalmát „*vir bene dicendi peritus*”-ra, ami csak az elokúciós és pronunciációs képességeket ölelte fel, összhangban azzal a tudomány-rendszertani alapelvvel, hogy a tudományos meghatározásokat az egyes arsok sajátlagos specifikumainak megfelelően kell elvégezni. A retorika művelői, hasonlóan az összes szabad művészetekhez, személyükben a legerkölcstelenebb emberek is lehetnek, ékesszólási teljesítményük megítélése szempontjából ez a körülmény irreleváns.⁴²

Abban is igaza van Klaniczaynak, hogy a nyelv és az irodalmi kommunikáció deontologizálását a 16–17. század fordulóján a reontologizálás iránti karakteres igény váltotta fel, mégpedig mind a katolikus, mind a protestáns hermeneutikában. Erről is idézhetünk korabeli elméleti reflexiót. David Chytraeus nagy hatású retorikai kézikönyvében a retorika meghatározásaként a következő definíció olvasható: „az ékesszóló, azaz helyes, rendezett és érthető beszéd vagy írás képessége Istenről, az erényekről és más jó dolgokról” („*facultas diserte, hoc est, recte, ordine et perspicue de Deo, de virtutibus et aliis rebus bonis dicendi aut scribendi*”).⁴³ Vagyis Chytraeus definíciója a „jó dolgokról való beszéd” („*de bonis dicendi*”) kritériumát hangsúlyozza nagy nyomtatékkal. A tartalmi helyesség ilyen szoros útjára vezérelve alig járt azelőtt a retorikaeszmény. Ez a definíció egészen más csillagzat alatt született, mint Valla felfogása. Chytraeusnál a jóság a kijelentések, megállapítások egy preformált csoportjára minden verbális aktustól függetlenül, nyelvi létmódjukra való tekintet nélkül, örökérvényűen jellemző, vagyis a jóság nem cselekvésszerű, a kommunikáció nem konstitutív a jóság

40 KECSKEMÉTI, „Vallától Wittgensteinig”, 313.

41 KECSKEMÉTI, „Vallától Wittgensteinig”, 314.

42 KECSKEMÉTI, „A böcsültre kihaldott...”, 162.

43 DAVID CHYTRAEUS, *Praecepta rhetoricae inventionis, Oratio in funere Henrici Ducis Megaloburgensis, Oratio de oppido Suerino, Oratio de urbe Rostochio – Vorschriften der Rhetorik, Rede zum Begräbnis Herzog Heinrich V., Rede über die Stadt Schwerin, Rede über die Stadt Rostock*, Einleitung, Text und Übersetzung Nikolaus THURN és mások, Rostocker Studien zur Kulturwissenschaft 3 (Rostock: Universität Rostock, 2000), 12.

szempontjából. Chytraeus tehát ismét szorosan tételezi az igazság megfelelés-elméletét és a jelentés referenciális elméletét.⁴⁴

Hogy Király István és az aczéli kultúrpolitika más meghatározó szereplői számára is mennyire ez a valóságra vonatkoztatható referenciális jelentéselmélet meg a textuális és az extratextuális elemek reflektálatlanul érvényesülő megfelelés-elmélete volt az irányadó hermeneutikai keret, azt jól mutatja Szerdahelyi Istvánnak a tükrözéselmélet körüli munkálkodása⁴⁵ éppúgy, mint E. Fehér Pál publicisztikai megnyilvánulásai. Amikor 1981-ben megjelent Tarnai Andor és Csetri Lajos kritikátörténeti antológiája,⁴⁶ E. Fehér a *Népszabadság*ban a népi demokratikus nyilvánosság előtt folytatandó pártos bírálatban érvényesíthető gyakorlati hasznokat igyekezett kibontani a kritikai gondolkodás klasszikusainak elveiből és megfontolásaiból, rögzítve például, hogy Berzsenyi esztétikai állásfoglalása is „az irodalom és a valóság szerves egységét hirdeti”.⁴⁷ Nem nehéz elképzelni, hogy a direkt morális üzenet didaktikus megfogalmazása elvének feladásával kísérletező késő reneszánsz szerzők és a köröttük való irodalom- és esztétikátörténeti ügyködés milyen visszhangokra számíthatott ebben a társadalmi és kulturális kontextusban.

Következzenek még további adalékok ennek a kontextusnak a jellemzéséhez. 1964-ben jelent meg a hatkötetes irodalomtörténet első két kötete, benne a régi magyar irodalomtörténet első kollektív szintézisével, Klaniczay szerkesztésében.⁴⁸ Ugyanebben az évben jött ki Klaniczay Zrínyi-monográfiájának második kiadása és *Marxizmus és irodalomtudomány* című tanulmánykötete.⁴⁹ A következő ilyen gyűjtemény csak 1973-ban készül el: *A múlt nagy korszakai*, majd az 1976-os *Hagyományok ébresztése* következik.⁵⁰ (Az 1973-ban megjelent kötet terveiről már Klaniczay egy 1970. évi levele tanúskodik: a december 7-én Illés Endrének a Szépirodalmi Kiadóba címzett levél *Századok és korszakok* ideiglenes címváltozattal szól a kötetről, amelyről azt az ígérvényt teszi, hogy négy nagyobb tanulmány megírásával 1971 végére lesz lezárható az összeállítás.)⁵¹ Klaniczay 1958–1967 között jegyezte szerkesztőként az *Itk*-t, ezután már csak – noha

44 KECSKEMÉTI, „Vallától Wittgensteinig”, 323.

45 Lásd pl. SZERDAHELYI István, *Az irodalomelmélet műhelyeiben* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984).

46 TARNAI Andor és CSETRI Lajos, írta, összeáll., *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig. A magyar kritika évszázadai 1* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981).

47 E. FEHÉR Pál, „A kritika gyakorlati haszna: Egy antológia margójára”, *Népszabadság* 39, 57. sz. (1981. március 8.): 15.

48 KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-ig. A magyar irodalom története 1* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964); KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. A magyar irodalom története 2* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

49 KLANICZAY Tibor, Zrínyi Miklós (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964²); KLANICZAY Tibor, *Marxizmus és irodalomtudomány* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964).

50 KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973); KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976).

51 Az itt és a továbbiakban hivatkozott, Klaniczay által és a hozzá írott levelek kéziratai a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének archívumában található, a Klaniczay-levelezés önálló fondjában, évrendi beosztásban. Egyenkénti hivatkozásukat így szükségtelennek tartom, az azonosításukhoz szükséges adatokat a főszövegben megadom.

meghatározó fontosságú – szerkesztőbizottsági tag, míg a felelős szerkesztő Szauder József.⁵² Klaniczay viszont 1970-től a *Magyar Tudomány* szerkesztőbizottsági tagja lett. Az Irodalomtudományi Intézetben szerkesztett kötetek közül az RMKT XVII. századi sorozata épp 1970-ben ért el az ötödik kötetéhez, 1962 óta csak az unitárius (1967) és a szombatos kötet (1970) hozott új anyagot.⁵³ Az 1960-ban oly nagy lendülettel megindult BHA sorozatban 1966 (a Hoffgreff-énekeskönyv) és 1973 (Heltai *Krónikája*) között egyetlen kötet sem jelent meg. Már majdnem teljesen együtt volt viszont a magyar irodalomtörténeti bibliográfia első, régi magyaros kötetének az anyaga, amely 1972-ben jött ki.⁵⁴ Mind a *Humanizmus és reformáció*, mind a *Studia humanitatis* első kötete 1973-ban jelent meg,⁵⁵ a BSMRAe csak 1976-ban indult újra.⁵⁶ Szóval első látásra a hatvanas–hetvenes évek fordulója: szélcsendes, nyugodt időszak, a magyar irodalomtudományi intézmény- és kiadványrendszer első megszervezésének dinamikus éveit utáni erőgyűjtés ideje.

Ha azonban a nem ez időben megjelent, hanem az ekkor az előkészítés fázisába került anyagból indulunk ki, s annak felméréséhez a Klaniczay-hagyatékban megőrzött kéziratokból kibontható tudománytörténeti összefüggéseket is figyelembe vesszük, ugyanezen évekre tekintve egészen más összkép rajzolódik ki.

Klaniczay saját utazásait és szerepléseit nyomon követve például magát az 1970. évet is mint igen tevékeny és mozgalmas esztendőket kell jellemeznünk. Márciusban és áprilisban Olaszországban járt (Rómában, Pármában, Milánóban, Padovában; Bariban italianisztikai konferencián vett részt); júniusban ismét Itáliába utazott, hogy részt vegyen a Fondazione Giorgio Cinivel közösen tett alá hozott és megrendezett első kongresszuson (Convegno di Studi Italo–Ungheresi) Velencében;⁵⁷ az utolsó velencei napon értesült édesapja haláláról, lényegében temetni jött haza; de júliusban

52 Szauderéről újabban: BARÁT József, *Irodalomtudós a kultúrharcban: Szauder József (1917–1975). Interjúk és vallomások* Bíró Ferenc, Fried István, Ilia Mihály, Kabdebó Lóránt, Sárközy Péter, Széles Klára, Szörényi László, T. Erdélyi Ilona irodalomtörténészekkel (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 2019).

53 STOLL, TARNÓC és VARGA, *Régi magyar költők...*; VARJAS Béla, kiad., *Régi magyar költők tára: XVII. század, 5. Szombatos énekek* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970).

54 STOLL Béla, VARGA Imre és V. Kovács Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, I, 1772-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972).

55 KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Humanizmus és reformáció 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973); Csaba CSAPODI, *The Corvinian Library: History and Stock*, Studia humanitatis 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973).

56 Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index), edd. (I–IV/1:) Iosephus FÖGEL, Béla IVÁNYI et Ladislaus JUHÁSZ, (IV/2:) Margarita KULCSÁR et Petrus KULCSÁR, BSMRAe: Saeculum XV – BSMRAe: Series nova, I (Lipsiae–Budapestini: B. G. Teubner–K. M. Egyetemi Nyomda–Akadémiai Kiadó, 1936–1976); Petrus RANSANUS [RANSANO], *Epithoma rerum Hungaricarum, id est Annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*, ed. Petrus KULCSÁR, BSMRAe: Series nova, II (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977).

57 A kongresszus anyaga kötetben: Vittore BRANCA, a cura di, *Venezia e Ungheria nel Rinascimento: Atti del Congresso (Venezia, 11–14 giugno 1970)*, Civiltà Veneziana: Studi 28 (Firenze–Venezia: L. S. Olschki–Fondazione Giorgio Cini, 1973). Az idősebb nemzedék részvétele mellett e konferencián került sor több fiatal első nemzetközi fellépésére, például Kulcsár Péterére, akiről Klaniczay június 29-i levelében ír elismerően a fiatalember szegedi medievista mesterének, Karácsonyi Bélának.

már újra külföldön, Zágrábban volt, a Zrínyi-könyvtár ügyében tájékozódott, tárgyalta és kutatott;⁵⁸ augusztusban a külföldi egyetemeken magyar nyelvet és irodalmat tanító szakemberek budapesti találkozójának résztvevője⁵⁹ és a tallinni finnugor kongresszus magyar küldötte volt;⁶⁰ szeptemberben Bordeaux-ba, az összehasonlítható irodalomtörténeti kongresszusra utazott, ahol Sőtér Istvánt megválasztották az AILC/ICLA elnökének, ami már előrevetítette azt a fejleményt is, hogy a nemzetközi szervezet 1976-ban Budapesten tartja majd meg a kongresszusát. Az irodalomtudományi szakma 1970. évi intézményes és személyi erőviszonyairól, vagyis Klaniczay működésének hazai közegéről a leginformatívabban az a levele tájékoztat, amelyet március 16-án írt az ekkor (1969–1971 között) a Sorbonne vendégtanáraként működő, három évvel később akadémikussá választott Nagy Péternek (1920–2010) Párizsba, olyan emberként, mint aki (1967–1968-ban) „végigpróbálta szintén a párizsi élet kezdeti s elég hosszú ideig tartó nehézségeit”. Gazdag ez a levél hazai intézményes és személyes vonatkozásokban és értesülésekben, mégpedig olyan adatokban, amelyek jó orientáló összképet adnak Klaniczay hazai működésének kereteihez. Megírja, hogy Szaudert és Királyt beválasztották az akadémiára, az akadémiát pedig kettéválasztották testületre és főhatóságra, ami megfosztotta hatalmuktól az osztályokat. (Rövid magyarázatul: ekkor jött létre az az egészen a közelmúltig fennmaradt alapvető kettősség az akadémia struktúrájában, hogy a tudományos osztályok nem felügyelték tovább az akadémia fenntartásában álló kutatóintézeteket, hanem ezek – később már csak kisebb felügyeleti változásokkal – általában az akadémia főtitkára és főtitkárhelyettese irányítása alá kerültek. Figyelembe véve a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályán belüli feszültségeket, az ELTE tekintélyes professzoraival folytatott évtizedes szakmai, politikai, hatásköri és illetékességi vitákat, az Irodalomtudományi Intézet és annak igazgatóhelyettese számára ez a döntés tulajdonképpen a megnyugvás reményét és a valamelyest megnövekedett autonóm hatáskör lehetőségét adta.) Köpeczi Béla lett a társadalomtudományi főtitkárhelyettes „s ezzel korlátlan főnöke valamennyi társadalomtudományi intézetnek, noha e posztra – mint ismeretes – eredetileg más pályázó és jelölt volt.” A levél nem mondja ki e más pályázó, Szabolcsi Miklós nevét, de Király István naplójából tudható, hogy Köpeczi preferálásáért Király megróttá Aczélt, és veszélyekre figyelmeztette.⁶¹ Az I. Osztály elnöke Ortutay Gyula, elnökhelyettese Szabolcsi, az Irodalomtudományi Bizottság elnöke Király lett.

58 A könyvtár történetét összegző katalóguskiadást két évtizeddel később, a halála előtti évben sikerült a megjelentetésig juttatni: HAUSNER Gábor és mások, írta, összeáll., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, szerk. KLANICZAY Tibor, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991).

59 E személyi kör szakmai munkásságának egységes keretek közé helyezésére, kiterjesztésére és az egységes nemzetközi tudománydiplomáciai célkitűzések közé való illesztésére hét évvel később, 1977-ben került sor, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság (ma: Nemzetközi Magyarisztantudományi Társaság) megalakulásával és Klaniczay főtitkárrá választásával.

60 1970. szeptember 30-án ír köszönőlevelet az Északi Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete igazgatójának.

61 „...közepes ember nagy hiúsággal – tehát veszélyes” – írta 1970. január 12-én; KIRÁLY, *Napló*, 151.

Klaniczay ebben az intézményes környezetben és személyi konfigurációk között munkálkodott megfeszített erővel egy olyan terve végrehajtásán, amelyről változó részletességgel, sokszor ismétlődőleg számolt be barátainak és levelezőtársainak ez évi leveleiben, gyakran vegyítve terveinek előadását említett utazásainak és tudományos fellépéseinek, többek között sárospataki szereplésének híreivel. 1970. március 9-én írta a Hágában élő Sivirsky Antalnak (1909–1993), a 19. századi holland irodalom és holland–magyar kulturális kapcsolatok kutatójának: „Erőtlenül halad kis Reneszánsz-kutató Csoportunk megszervezése s e téren a legbiztatóbb jövőnek nézünk elébe.” Ugyanaznap Sinor Dénesnek (1916–2011) is írt erről Bloomingtonba: „...kb. egy év óta elég jó kezdeti eredményekkel próbálunk kiépíteni egy kis Reneszánsz-kutató Központot, mely talán nemcsak hazai, de nemzetközi viszonylatban is tud majd egy és mást felmutatni. Mindenesetre rengeteg dolog van vele. Közben különböző kongresszusokat, ülésszakokat kell szerveznem, így pl. májusban egy hazai jellegű összejövetel lesz a manierizmusról Sárospatakon, júniusban egy velencei konferencia, a reneszánszkori magyar–olasz kapcsolatokról, melynek gondja szintén rajtam van. Mindezek mellett teljes elkésésben vagyok valamennyi készülő munkámmal és azon kívül az idei évben az említetteken kívül még több más kongresszuson is részt kell vennem, többnyire szerepelnem is azokon.” A március 16-án Nagy Péternek írott, már idézett levél tárgyunkhoz tartozó részlete szerint „a reneszánszkutatás területén is annyira begerjedtek a dolgok, hogy alig látszom ki a munkából... [...] Így május elején Sárospatakon lesz egy manierizmus-ülésszakunk [...]. Mindennek a tetejébe e héten egy jó hónapra Olaszországba megyek, hogy a fenti alkalmakra szóló előadásaimhoz különböző dolgokat megkeressek.” Három nappal sárospataki fellépése előtt, május 4-én még mindig arról számol be Sivirskynek: „még javában írom az előadásomat.” A tavasszal Rómában felkeresett tudós levéltáros-egyház történész házaspárnak, Pásztor Edithnek (1925–2015) és Lajosnak (1913–1997) május 18-án az itáliai útját követő hetekről írt: „Hazatérésem után [...] lóhalálában kellett előadásomat elkészítenem, azóta pedig a végleges szövegét dolgozom, minthogy nyomdába kellene már adni.” Szeptember 28-án Mátrai László (1909–1983) akadémikusnak, a II. Osztály elnökének köszönte meg, hogy elolvasta a sárospataki előadásból fejlesztett tanulmányát. „Leveled megnyugtat afelől, hogy úgy látszik, túl nagy melléfogások nincsenek benne. Teljesen igazad van abban, hogy főként az általános közös vonások megragadására törekedtem, ami természetesen a nemzeti különbségek elnagyolásával járt együtt. Ez utóbbiak differenciált bemutatása további teret igénylő feladat, amelyhez talán szintén hozzájutook majd egyszer.”

Elszakadva kissé a sárospataki előadástól és ehelyett inkább a már több utalásban szereplő intézményes tervekre térve, néhány további levél egészen tisztán követhetővé teszi az eseményeket. Klaniczay 1970. július 22-én Vajay Szabolcsnak (1921–2010), az UNESCO tisztviselőjeként Párizsban működő Árpád-koros történésznek írott sorai már a tervek valóra válásáról tudósítanak: „...ugyan nem illik hivatalos levélpapíron köszönni meg kedves, baráti, résztvevő soraidat, melyet édesapám elhunytá alkalmából küldtél, de a családi veszteség szomorúságát hadd enyhítsem a magam számára

a fent olvasható kicsiny intézmény megszületése feletti örömmel. Már korábban is írtam Neked ez irányú terveimről, mint a mellékelt prospektus jelzi, végre sikerült megteremteni ennek a vállalkozásnak az alapjait. Sőt a reneszánszkutatás terén történő szervezkedésünk kezd előnyösen kihatni a középkori kutatásokra is. Ugyanis a télen kezdeményezéseket tettünk a hazai medievisztika érdekében s ez egyelőre odáig jutott, hogy az Akadémia létrehozott egy Medievisztikai Bizottságot, melynek lehetőségei lesznek nagyobb tudományos program kialakítására, ülésszakok, kollokviumok rendezésére, kiadványok publikálására, s – reméljük – előbb-utóbb folyóirat indítására is.” Vajay július 28-án keltezte Párizsból lelkes hangú válaszát, reflektálva a Klaniczay levélpapírjának fejlécében megnevezett új intézményre: „...érces hangon kiáltok háromszoros éljent a Centre de Recherche de la Renaissance Ménési úti megszületése alkalmából! Ennek kapcsán Te is elmondhatod Aeneasszal: quorum pars magna fui... [2,6.] Azt hiszem, fontos, érdekes és nagymértékben reprezentatív vállalkozás is, ami külföldi kultúrkapcsolatainkat lényegesen fogja öregbíteni tudni. Tudom, Rajtad ez nem fog múlni, illetve helyesebb szemantikával: elsősorban Terajtd fog múlni, vagyis kitűnően lesz megszervezve. Lásd: párizsi lektorátus! [...] Gondolom, a Kutató Intézet valóban előmozdítja majd a középkori részleg bizonyos átértékelését is.” Augusztus 4-én a római Pásztor házaspárnak is fejléces papíron íródik új Klaniczay-levél: „Amint látjátok ebből az új cégjelzésből, sikerült immár véglegesen tető alá hozni a régóta szervezett kis reneszánsz-kutató csoportunkat. Mellékelem most kinyomtatott francia nyelvű ismertetőnket is. Remélem, hogy az abban szereplő tervek lassan majd valóra is válnak.”

Mindezek nyomán nem lesz alaptalan, ha az 1970. évről – amikor „a reneszánsz-kutatás területén [...] begerjedtek a dolgok” – elfogadjuk a Sivirsky november 24-én Hágából keltezett levelének összegző értékelését: „Micsoda egy hatalmas év ez az 1970. Bekeretezzük.”

A nyugalom szélcsendje helyett tehát egészen más jellegű és új tételekkel küzdő időszak képe áll előttünk: az 1960–70-es évek fordulója a magyarországi irodalomtudomány kivételes intenzitású nemzetköziesítésének ideje. Tarnai Andor másfél évtizeddel később, Klaniczay *Pallas magyar ivadékai* című tanulmánykötetének⁶² megjelenése után adott velős jellemzést ezekről az új célkitűzésekről, eredetüket azonban kétségtől az 1970-es évek elejéig visszavihetjük. A hazai kutatás helyzetéről ebben az újabb periódusban „minden kétséget kizáróan megállapítható – írja Tarnai –, hogy nemzetközileg jóval »nyitottabbá«, »európaibbá« vált”.⁶³ „Bizonyosan vannak, akik még emlékeznek – folytatja Tarnai –, hogy az 1960-as években egyáltalán nem volt könnyű a külföldi konferenciákon megkívánt stílust elsajátítani, és idegen hallgatóság előtt kevéssé ismert magyar anyaggal érné el a kívánt hatást és színvonalat: jónevű itthoni kutatók bizonyultak odakint kezdetben alig használhatóaknak. Utóbb persze változott és rendeződött a helyzet, s kialakult a szűkebb szakmában egy nem

62 KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985).

63 TARNAI Andor, „*Pallas magyar ivadékai* (recenzió)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 5. sz. (1986): 597–600, 597.

túl nagyszámú gárda, amely a más természetű, s elég közismert nehézségek között is egyre több esetben tudta eredményesen és a rangnak megfelelően képviselni a magyar tudományt.” Szoros összefüggésben ezzel „a hazai irodalomkutatás általános mércéje is jóval »európaibbá« vált, [...] a magyar jelenségek – sajátosságaink megőrzése mellett – egyre inkább nemzetközi összefüggésbe kerültek.”⁶⁴ Tarnai megemlíti néhányat azok közül a nemzetközi tematizálásra forgalomba került fogalmak és terminusok közül, amelyek különösen jelentős hozamú hazai alkalmazásba vétettek, s felsorolásából azt figyelhetjük meg, hogy csaknem kivétel nélkül a Rebakucs konferenciasorozatának egy-egy, már említett hívószaváról van szó; ilyenek a rendiség és az abszolutizmus, az udvari kultúra, az akadémiai mozgalmak, a politikai gondolkodás története, az enigmatika, a toposzkutatás, a retorikai vizsgálatok. Az is mélyen indokolt, hogy Tarnai ezt a teljes hazai szakma értékelésére kiterjedő korszakolást egy Klaniczay-tanulmánykötet recenziójában vázolja fel, hiszen Klaniczaynak nyilvánvalóan messzemenő személyes szerepe volt mind a nemzetközi színvonalal való összemérhetőséget kiküzdő szemléleti, módszertani, intézményes és technológiai változásokban, mind a nagy tematizáló erejű fogalmaknak a vizsgálódás egy-egy centripontjaként való megnevezésében, a konferenciák tárgyköreinek ilyenén kijelölésében.

Természetesen indokolt kérdés, hogy ma, ötven esztendővel később hol tartunk a hazai reneszánszkutatás ügyével, milyen kijelentéseket kockáztathatunk meg szakmánk állapotáról és a nemzetközi kutatásokkal való szinkronitásáról.

A reneszánsz közelmúltban végbement újraértését tematizáló mai tudománytörténeti és tudományelméleti szakirodalom szerint az 1980-as évektől, az elméletnek a reneszánsz tanulmányok területére való behatolásával mind a reneszánszkutatás, mind annak tárgya, a korábban harmonikusnak értékelt aranykor összegző képe is radikálisan átalakult. A klasszikus kiegyensúlyozottság statikus képe helyett egy konfliktusokkal teli és állandóan újrarendeződő korszak összképe rajzolódott ki, amelyben nincs esszenciális mintázat. A rend és a konszenzus képze helyébe a szubverzióé és a disszidens törekvéseké lépett. A reneszánsz kétségekkel és nyugtalansággal áthatott időszak lett, amelyben a faj, a nem, az osztály rendszert bontó fogalmainak tematizálására utaló nyomokat fedeztek fel. Egyszerre ment végbe a kutatás specializálódása – a mikroszkopikus méretű részműveknak is professzionális szakértői és nagyszabású összegzései lettek – és az interdiszciplinaritás térhódítása. Perspektívák és módszertanok összehangolhatatlan és áttekinthetetlen özőne lépett működésbe.

Azt, hogy milyen erőik milyen dinamikájú mozgása kezdődött meg és milyen arányú tektonikus alakító munkát végzett el, a legszemléletesebben bemutatni egy talán szélsőséges példán lehet. Az az antológia, amelynek alapján az új szemléleti irányok alakulástörténetét most röviden összefoglalom, kérdéseinek, kontextusteremtő szövegeinek, problémalátásának egészében talán csakugyan szélsőségesnek nevezhető, intézményes és irodalomszociológiai értelemben azonban a legkevésbé sem az: az an-

64 Uo., 598.

golszász akadémiai világ bevezető tudnivalókat nyújtó reneszánszkurzusainak egyetemi tankönyveként használják az Atlanti-óceán mindkét partján, első megjelenése óta pedig egyébként már másfél évtized telt el.⁶⁵

Az ott körvonalazott propedeutikai tudnivalók közül elsőként a szövegre, a textualításra és az azzal adekvát filológiai módszertanra vonatkozó belátásokat érdemes ismertetni, amelyek ma nagyjából evidenciának számítanak az irodalomtudomány egészében, és a magyarországi kutatások sem vitatják, sokkal inkább alkalmazni igyekeznek őket. Ezek szerint ma sem a szerző, sem a könyv nem jelent stabil referenciapontot a reneszánszkutatásban. Míg korábban a textuális és filológiai stúdiumokat a „valódi” irodalmi értelmezés előkészületi fázisának fogták fel, a mai szakmai konszenzus szerint sem a textológiai apparátusnak, sem a filológiai kommentárnak nincs közvetlenebb hozzáférése a szöveghez, mint más szakmai magyarázatoknak, vagyis a bennük foglalt magyarázat nem előzi, nem előzheti meg az értelmezést. A szöveggondozás és az értelemgondozás e műveletei inkább az – irodalomtudományi gondolkodás fogalmi körében már jó ideje nevesített – üres helyek interpretatív kitöltésének gyakorlataiként foghatók fel.⁶⁶ A szerző eredeti intenciójának rekonstruálásában érdekeltségét jelző ortodox textológiai célképzetről már 1981-ben kijelentették, hogy imaginárius koholmány.⁶⁷ A kora újkori kéziratok jó része elpusztult, a fennmaradtakban többféle verzió olvasható, amelyeknek többnyire egyike sem nyomdai kézirat, hanem a kéziratok terjedés dokumentumai, ami a könyvnyomtatás korszakában is dinamikusan folytatódott. A nyomtatott szöveg sem a szerzőé, hanem közreműködők egész sorának van hozzá köze. Tartalma elválaszthatatlan előállításának, fogadtatásának és terjesztésének körülményeitől. A szerzőség szinguláris és mindenekelőtt individualizált fogalmát kollaboratív szerzőség tételezése váltotta. Az így létrejött kézirat vagy könyvkiadvány nem koherens objektum, az igazságot feltáró áttetsző ablak vagy az abszolút jelentés médiuma. A szöveg relatív és külsődlegesen meghatározott, vagyis az egykorú nyelvi konvenciók alapján és egyidejű koncepciókhoz és vitákhoz való kapcsolódása révén fejt ki jelentéseket. A szerző nemcsak meghalt, fel sem támasztható, mert hogy partikularitásában soha nem is létezett, intenciói elérhetetlenek. Mindezek miatt nincs egyetemesen érvényes kiadói gyakorlat sem, gyakran a párhuzamos szövegek pluralitásával és faksimilében való közzétételükkel kell megelégedni. Minden szöveg jelentése három tényező, az artikuláció, a kontextus és a recepció által meghatározott,

65 Az alábbi összegzések a következő egyetemi segédkönyv téziseinek sűrített ismertetései a benne található hét nagy fejezet szerkesztői bevezetései és a fejezetekben felhasznált tanulmányrészletek alapján: Ewan FERNIE és mások, eds., *Reconceiving the Renaissance: A Critical Reader* (London etc.: Oxford University Press, 2005). Minthogy a szerkesztői narrációk – különböző aspektusait megvilágítva, újabb kontextusait kifejtve – vissza-visszatérnek az alaptézisekhez, és minthogy igyekeztem ezeket a szöveghelyeket együttesen figyelembe venni a sűrített összefoglalás során, az állítások egyenkénti hivatkozását nem tartom szükségesnek.

66 E belátások hazai reflektáltságához: TAMÁS Ábel, „Mit csinál a kommentár a szöveggel?”, in *Megértés és megértetés: A magyarázat a bölcsészettudományokban*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, A humán tudományok alapkérdései: Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata 1, 63–75 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2017).

67 FERNIE és mások, *Reconceiving the Renaissance*, 4.

vagyis egyaránt vizsgálendő, ki mondja kinek, milyen körülmények között és milyen eredménnyel.

Teljes mértékben jogosult mindezt, összegezve – noha az ismertetett antológia ezt nem nyomatékosítja – kommunikációelvű vizsgálati módként megnevezni. Ezek a belátások kiválóan illeszkednek a történeti kommunikációelmélet módszertanához, amely a magyarországi kutatástörténetben nemcsak a reneszánsz vizsgálata szempontjából, hanem a teljes magyar irodalomtörténeti szintézis egyik meghatározó szemléleti formájaként is kitüntetett jelentőségűvé vált.⁶⁸ Megfontolásait érvényesítve a szöveg mint olyan természetesen destabilizálódik és multiplikálódik, a szövegek kánonja pedig részben megkérdőjeleződik, részben minden korábbin túl kiterjed. Ha a korábban privilegizált irodalmi szövegek ily módon értett kontextusára tekintünk, a tisztán esztétikai ítéletek elégtelenségét és részlegességét látjuk.

Ha mindezeknek a felismeréseknek a gyakorlati konzekvenciáit keressük, a magyar reneszánszkutatás legrangosabb textológiai vállalkozásainak elégtelenségét kell rögzítenünk. A *Régi magyar költők tára* máig sem befejezett 17. századi sorozata a kontextus és a recepció körülményeit inkább leválasztani igyekszik mindarról, amit szerzői artikulációnak tekint; kizárólag formai – metrikai és verstani – szempontok szerint akár prózai írások testéből is kész kimetszeni onnét kiszeparálhatatlan jelentésvonatkozásokat hordozó egyes verssorokat; a szöveg pluralításban való működésének felismerése helyett alapszöveg kiválasztásával és főszöveg megszerkesztésével igyekszik stabilizálni a textusok szubverzív erejét. Tudománytörténeti pozíciója miatt természetesnek kell tartanunk e sajátosságait. A magyarországi textológiának arról az időszakáról, amikor a sorozatot koncipiálták és első köteteit megalkották, nemcsak az akkori textológiai szabályzatok és szakcikkek⁶⁹ meg az épp csak megkezdett tudománytörténeti kutatások első eredményei⁷⁰ adnak érvényes képet. Szerencsés esetben még szemléletesebben világíthatják meg a textológiai munka korabeli tudományelméleti pozícióját, episztemikus helyzetét a munkálatokban részt vevők nyilatkozatai, vallomásai, feljegyzései. A Mikszáth Kálmán kritikai kiadásának kötetein dolgozó Király István például mélyen leleplező sorokat jegyzett fel naplójába 1957-ben fantáziátlan, gyötrelmes, potenciál nélküli aprómunkának tekintett és

68 KECSKEMÉTI Gábor, „Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118, 6. sz. (2014): 747–783, 771–773, 777.

69 HORVÁTH Károly, szerk., *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*, Szerkesztési irányelvek 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962); KLANICZAY Tibor, „A textológiai munka problémái”, *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei* 19 (1962): 339–349; MIKLÓSSY János, „A könyvtár és a kritikai kiadások”, in *A modern filológiai kutatás és a könyvtári információs tevékenység: A modern filológia szakos könyvtárosok konferenciájának (Debrecen, 1971. augusztus 24–26.) előadásai és vitája*, szerk. CSÜRY István, 17–19 (Debrecen: KLTE Könyvtára, 1973); REJTŐ István, „A modern magyar kritikai kiadások filológiai és módszertani kérdései”, in CSÜRY, *A modern filológiai...*, 9–15; NAGY Péter, „A textológiai munka jelenlegi helyzete és megjavításának lehetőségei”, *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei* 29 (1974): 417–420; NAGY Péter, „A kritikai kiadások helyzete és problémái”, *Magyar Tudomány* 85 (1978): 91–95.

70 TÖRÖK Zsuzsa, „Voinovich Géza védelmében? Textológiatörténet és az újrakiadás módszertana”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121, 4. sz. (2017): 499–510.

csakis finánciális értelemben profitábilisnak érzékelt textológiai munkálkodásáról.⁷¹ A filológiai munka alantasként, távlatlanként való érzékelése 1961-ig sem változott.⁷² Aki ilyen sorokat vet papírra, szembeállítva a csakugyan hatni képes érdemi cselekvést a szellem nélküli, mechanikus textológiai robot perspektívátlanásával, az nyilvánvalóan nincs olyan értelmezői horizont birtokában, amely a csak a legmagasabb szintű értelemteremtő tevékenységeknek járó szellemi szabadság és izgalom világát köti össze ugyanezzel a művelettel. Josephus Justus Scaliger reagált hasonlóan, amikor a heidelbergi Commelinus nyomda felkérte Jan Gruter latin és görög feliratgyűjteményének (*Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*) a mutatózáására. A leideni professzor mélyen felháborodott a deprimálónak érzékelt kérésen: a mutatókészítés nem elfoglalt tudóshoz illő és méltó feladat, a szükséges indexeket egy ráérő nyomdászlegény könnyűszerrel elkészítheti – felelte. Amikor azonban, 1601 júliusa és 1602 májusa között félretette a saját munkáit, hogy a nem kevesebb, mint 24 szisztematikus indexet elkészítse a gyűjteményhez, már úgy nyilatkozott, hogy az index az egész korpusz központja és lelke, minden értelmezés és használat kulcsa.⁷³ Ám hiába alakult át az 1960-as évek óta a textológiai munka episztemikus környezete, a sorozati egységesség szempontja miatt az elmúlt évtizedekben készült kötetekben is nagyrészt fenntartották a ma már hat évtizedes megfontolásokat, s vannak változatlanul fennálló, elemi problémák is, mindenekelőtt a munka befejezetlensége. Mindezek miatt továbbra is aktuális az elmúlt két évtized egyik nagy felismerése: a kora újkor magyarországi értelmezőjének előbb még ma is konstruálnia kell egy bevett vagy legalább plauzibilis szövegállapotot és jelentést, mielőtt annak dekonstruálásához láthatna.⁷⁴ A kulturális antropológia írásaktus-elméleteinek bevonásával tematizáló szerzőségi, műfaji és mediális vizsgálatok mérlegelésében odáig jutottunk, hogy – nem a Rebakucs-konferenciák sorában, hanem a 2015 óta évente, immár öt alkalommal megrendezett, *Az értelmezés hatalma* című szemléleti és módszertani műhelykonferencia-sorozatunk keretében – proponáltuk és esettanulmány-nyal illusztráltuk az írásantropológia egészen új lehetőségeit.⁷⁵

71 „...helyt tudtál volna állni, ha anyagi okok nem kényszerítenek, hogy napokon át Mikszáthot olvass össze”; „Mikszáthot csináltam. S a fantáziátlan aprómunkában megint és mindig érzem: nem tudok feloldódni benne; hatni, cselekedni szeretnék”; „Mikszáth 11. kötetét csinálom, s közben lottószisztémákon töröm a fejem. Mi az oka ennek a már beteges lottólázamnak? Valóban az-e, hogy a Mikszáth-kiadástól akarok szabadulni?” KIRÁLY, *Napló*, 42, 45, 48.

72 „Mikszáth *Fekete város*-kézirátának feldolgozását csináltam egész nap. Távlatlan, fantáziátlan munka. Csak a pénz miatt. De ennek valóban utolsó ilyen jellegű munkámnak kell lennie. Nem prostituálhatom továbbra is magam.” Uo., 69.

73 Anthony T. GRAFTON, „J. J. Scaliger’s Indices to J. Gruter’s *Inscriptiones Antiquae*: A Note on Leiden University Library MS Scal. 11”, *Lias* 2, 1. sz. (1975): 109–113.

74 SZILASI László, „»Nem ma«: Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107, 6. sz. (2003): 742–755.

75 TÓTH Zsombor, „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650; TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: reciti, 2017).

A reneszánsz radikálisan megújítandó módon felfogott textualitásának tételezéséből egész sereg dolog következik.

Annak a során, ahogyan az irodalmi szöveg visszatér kontextusának társadalmi, gazdasági és kulturális közegébe, ugyanakkor a történeti tények és folyamatok textuális természete is nyilvánvalóvá lesz, azok fikciós jelenségeként mutatkoznak meg. Ez nem csak azt jelenti, hogy a történelmet nem is annyira a cselekvők, mint inkább a beszélők, a megvitatók, a tematizálók csinálják, hanem azt is, hogy az kevésbé hozzáférhető és erősebben mediált, mint korábban gondolták.

Minden olvasás, előadás és idézés teljesen új szöveget teremt egy kijelentésből. (Nem haszontalan ezt rögzíteni az ötvenedik, történetesen épp a parafrázisról szóló Rebakucs-konferencia alkalmából sem.) A mintegy száz szaktanulmány kivonatos idézésével és velejének összegzésével összeállított, már hivatkozott angolszász egyetemi tankönyv azonban innét abba az irányba lép tovább, amely úton a magyarországi reneszánsz kutatás még csak vonakodva és fenntartásai erős hangoztatásával tett meg néhány lépést: az irodalom használata során alkalmazott kisajátítás nemzeti és internacionális olvasatok, a szexuális politika vagy az osztálydiskurzus valamely álláspontjának kifejtési terepévé tehet bármely szöveget, ami a személyiség és a közösség megformálásának és artikulálásának túlbecsülhetetlen jelentőségű ereje. A szubjektum szövegszerűségéről az énformálás elméletei bizonykodnak, az alternatív szubjektumelméletek körében a reneszánszkori szövegek nem csekély mértékben vettek részt a feminizmus, a posztkolonializmus, a homoszexualitás elméleteinek megformálásában. A különféleség, a különbség, az alteritás, a pluralizmus, a relativitás, a változás fogalmai telepedtek meg minden sarokban, amelyek együttes szubvertáló ereje felmérhetetlen. Az emberi szubjektum esszencialista felfogása megkérdőjeleződött. A marginalizált, korlátozott és elítélt egyének és csoportok mint az alteritás és a disszenzus legfőbb hajtóerői mutatkoztak meg, egyaránt kifejezve az identitás individuális természetét és az alternatív identitások első megképződésének lehetőségfeltételeit biztosító szövegszerűség történeti fontosságát. Az egyén részvétele a társadalmi mezőben ráadásul legalább annyira testi, mint szellemi természetű, materialitásának és a reá irányuló, a testiségére fókuszáló szemléletmódnak számos nyoma van a szövegekben.

A különféle értékek e rengetegében a jó és a helyes megítélő kategóriái, akárcsak a hagyományos esztétikai értékek, mint a konzervatív állandóság biztosításában érdekelt eszközök lepleződnek le. Ha a nyelv mesterséges és történetileg kondicionált rendszer, ha a valóság meghatározó mértékben kulturális természetű, akkor bármiféle általánosítás kerülendő mint olyan, amely érzéketlen a kontextusra és a részlegességre. Ez a módszertani döntés fenntartásokat teremt olyan értékfogalmak iránt, amelyek korábban az értékelő megkülönböztetés absztrakt normái voltak, helyükbe a kulturális sokféleség iránti demokratikus, előítélet nélküli nyitottság kívánalma lép. A szépség, a jóság és az igazság kritériumáról úgy tűnik, hogy a jelenségek hatalmas tömegét rekesztette ki korábban. Az igazság nem valamiféle rögzített, változatlan standardban, hanem a bármiféle másság iránti dinamikus felelősségben ölt testet. A *más* fogalma

körül kristályosodnak ki a nyitottság és az egalitarianizmus megítélő fogalmai, szemben a kirekesztés, az intézményesült hatalom és az előítélet fogalmaival.

Ugyanakkor e felfogás gyakorlati érvényesülése feszültséget teremt az etikai és kulturális relativizmus képviselt alapelvei – és maga az ugyancsak elvszerűen felvállalt relativizmus között. A posztmodern pluralizmus bírálói általában azt hangoztatják, hogy minden progresszív retorikája ellenére az valójában totalitáriánus, hiszen megkérdőjelez bármely elkötelezettséget a máson kívül bármi egyéb iránt, és konzervatív, hiszen ebbe az egyetlen elkötelezettségbe vetett megingathatatlan hite valójában újra-aktivizálja az igazság egypólusú normáját.

Mindezeknek a reneszánszot újraértő megfontolásoknak egy hányada szintén visszakereshető a Rebakucs-konferenciák genezisében és öt évtizedes történetében. Van abban valami ironikus, hogy míg a kora újkori szövegek textualitását érintő teoretikus belátások ma széles körben érvényesülnek anélkül, hogy a textológiai gyakorlat tényleges megváltozását kiváltották volna, addig az irodalomértelmező fókuszpont határozottan elmozdult az ideológiatörténeti tétellel bíró eszmetörténeti módszerek alkalmazása felé anélkül, hogy ennek a változásnak a jelentőségét a legutóbbi időkig érdemben felismertük és reflektáltuk volna.

1966 decembere és 1967 márciusa között történészek részvételével rendeztek vitaüléseket a magyar irodalomtörténeti szintézis hat kötetéről⁷⁶ a Ménesi úton. A hatodik kötet vitáján Lackó Miklós így fogalmazott: „Talán nem túl merész állítás, ha azt mondjuk, hogy a régi korok irodalomtörténésze inkább az irodalomból igyekszik rekonstruálni a korszak emberét, társadalmát, s a ma emberéhez vezető szálakat; az új- és a legújabb kor irodalomtörténésze viszont inkább a korból igyekszik megmagyarázni a művet.”⁷⁷ A régi korok irodalomtörténészenek itt – még bőven Hayden White előtt – tulajdonított szemléletmód, vagyis a számvetés a világ valamilyen módon szövegi, a megfogalmazás szövegiségéből eredő jellegével, a világ szövegszerűségének belátása és az ebből következő multi- és interdiszciplináris módszertani eljárások kezdettől fogva a magyar reneszánsz kutatás sajátjai. A második kötet vitáján Klaniczay ugyan kifejtette, hogy „az irodalmi anyag ideológia-történeti elemzésével történészeknek kellene foglalkozniuk”,⁷⁸ ezt az állítást azonban Tarnai Andor még ugyanabban az évben úgyszólván korrigálta. Nemcsak a történészek vitatták meg ugyanis az új irodalomtörténeti kézikönyvsorozatot, hanem 1966-ban az *ItK* is többszerzős, részletes recenziót közölt az 1964-ben Molnár Erik főszerkesztésében elkészült *Magyarország története* két kötetéről. A 18. század előtti időszakot áttekintő Tarnai megállapítja, hogy noha a kultúrtörténeti vonatkozások területén az „új magyar történetnek [...] vannak imitt-amott bizonyos érdemei”, azért a meghatározó vonás, hogy a történész szerzők „a napirendre tűzött feladatok megoldására koránt sincsenek felkészülve”,⁷⁹

76 SÖTÉR István, főszerk., *A magyar irodalom története*, 6 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964–1966).

77 TARNAI Andor, RIGÓ László és VARGA Rózsa, „Történészek vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 71, 3. sz. (1967): 366–380, 377.

78 Uo., 367.

79 TARNAI Andor és mások, „*Magyarország története* (recenzió)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 70, 3–4. sz. (1966): 467–483, 471.

míg „a gazdasággal, a társadalommal és a politikával foglalkozó részek erényei inkább abban állanak, amit a szerzők már nem mondanak, mint abban, amit értékes újdonságként kifejtene.”⁸⁰ Tarnai következő mondatai alapvető fontosságú módszertani észrevételek: „A régi irodalom kutatója történeti szintézisekben [...] elsősorban az ideológiatörténeti folyamatokat, főleg a vallási és a nemzeti eszmék ábrázolását, valamint a szorosabban vett kultúrtörténeti részleteket figyeli. [...] az egészében korántsem belletrisztikus jellegű régi literatúrában igen különböző tárgyú irodalmi termékeket kell méltatni, köztük jelentős ideológiatörténeti forrásokat, s ezeket pusztán irodalmi kritériumok alapján, a tartalom beható ismerete nélkül egyáltalán nem lehet megnyugtatóan tárgyalni.”⁸¹ Ami bizony összességében nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy az arra kevésbé alkalmas történészek helyett az ideológiatörténeti feltárás irodalomtörténet-írói feladat, ami az irodalomtörténetnek a poétikai horizont mellett eszmetörténeti eljárásrenddel való kiegészítését kívánja meg. Tarnai már 1962-ben a közép-európai összehasonlító tudománytörténet kimunkálását és művelését ajánlta,⁸² és a továbbiakban is ezen az úton haladt tovább, reflektáltan továbbalakítva saját irodalomtörténeti metodológiájának szemléleti kereteit (ami bizonyosan egy másik előadás tárgya kell legyen). Az 1970–80-as évek fordulójától viszont Klaniczay munkásságában is olyan jeleket észlelt, amelyek az értelmiségtörténeti kutatások irányába mutattak. A kérdésirány tétjét úgy emelte ki Tarnai, hogy Klaniczay tanulmánykötetének előszavából a Pallas magyar ivadékainak jelentőségére vonatkozó alapkérdéseket idézte: „Fellépésük epizód csupán? Vagy egy hosszú folyamat, kitartó törekvés, eredményekkel és kudarcokkal teli küzdelem állomása? S vajon hol helyezkedik el Európa szellemi életében a XV–XVII. században létét szünet nélkül fegyverrel oltalmazó magyarság legjobbainak kulturális erőfeszítése? Csupán a szegény rokon, a távoli provincia szálnalmas erőlködéséről tanúskodik, vagy pedig van olykor reménye a lépéstartásra, az együtthaladásra?”⁸³

Nyilvánvaló, hogy a Rebakucs, a Centre de Recherche de la Renaissance fél évszázados történetének megítélése is ugyanebben a kérdezőhorizontban áll. Tarnai világosan látta Klaniczayban a világszínvonalat tartani tudó, Európára nyitott, az ott zajló diszkussziókba egyidejűen és érvényesen bekapcsolódó szellemi tekintélyt, és bizonyosan őrá sem adható ennél kevésbé elismerő minősítés. Hogy azonban a Rebakucs fél évszázad alatt végbevitt működése egyidejű-e vagy követő, szép epizódokra széteső-e vagy hosszú távra szisztematikusan összefogott, provinciálisan erőlködő szegény rokon-e vagy értéket teremtő és mértéket adó, lépést tartó és olykor lépéselőnybe is jutó igazi tekintély – e kérdéseknél, ha magunkhoz méltók akarunk lenni, nem érhetjük be kevesebb az évfordulón.

80 Uo., 473.

81 Uo., 470–471.

82 Andor TARNAI, „Die vergleichende Literaturgeschichte und Wissenschaftsgeschichte in Mitteleuropa im 16–18. Jahrhundert”, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1962): 338–341.

83 KLANICZAY, *Pallas magyar ivadékai*, 5; vö. TARNAI, „Pallas magyar ivadékai (recenzió)”, 599.

SZIGETI MOLNÁR DÁVID

Népkönyv és reformáció

„Derék írást erre én meg nem olvastam,
Életét is ennek többé nem hallottam,
Gondolatból azért nem szinte ezt írtam,
Ezt írván németből *Szebemben* hallottam.”
(Kiemelés tőlem: Sz. M. D.)

(Az *Fortunatus*-ról való szép história...)

Nemprózai nemzet

Akárhányszor letöltöm Ritoókné Szalay Ágnes *Eleink szórakoztató olvasmányairól* című közleményét, amelynél alkalmasabbi kiindulópontot e dolgozathoz keresve sem találhatnék, minduntalan szemet szúr egy margóra kanyarított széljegyzet. A tanulmány régebbi olvasóját két, nem légből kapott, mégis szerinte levegőben lógó mondatocskára ingerelte. Ezek – idézem Ritoókné Szalayt – így hangzanak: „Minél nyugatabbra haladunk Európában, annál inkább tolódik a népkönyvek témájának számbeli túlsúlya a regényes históriák, a nagyobb lélegzetű, sokat bonyolított kalandregények felé. Nálunk meg inkább a mozaikszerűbb, a történelmi históriára applikált kisebb, kerek egységek találtak olvasóközönségre.”¹

A megjegyzés pedig ez hozzájuk: „Miért?”

Nemzetietlen hagyományok

„Szöveget szöggel kell kivenni”, ezért felteszek most egy másik kérdést is. Azt tudjuk, hogy a 16. század utolsó harmadában két nyomdász is expanziót indítva, a világi tematikájú művek kiadása és többé-kevésbé a laikus-kispénzű olvasók felé fordult, de azt nem, hogy vajon miért – épp Kolozsváron, Heltai Gáspárnál és nem pedig Debrecenben, Komlós Andrásnál – született meg a népszerű próza. Varjas Béla erre így válaszolt:

II. János cenzúra-rendelete után [...] [a] magántókével nemigen rendelkező Komlósnak [...] létkérdéssé vált, hogy kevés befektetéssel olyan gyorsan értékesíthető és jövedel-

* A szerző az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszékének adjunktusa. A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

1 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Eleink szórakoztató olvasmányairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84, 5–6. sz. (1980): 650–655, 654.

mező, kis terjedelmű kiadványokat vessen piacra, amelyek eladásából a rájuk fordított összeg a megfelelő haszonnal hamar megtérül. Erre a célra leginkább a szórakoztató elbeszélő művek lettek volna a legalkalmasabbak. Ilyenek azonban kinyomtatásra készen csak históriás énekfajták formájában voltak hirtelenjében kéznél. Próza elbeszéléseket legfeljebb fordíttatni lehetett volna. A ma ismert mintegy 155 históriás éneknek a kétharmadát pedig 1570-ig már megírták. Ez a verses-énekes elbeszélő műfaj tehát szinte korlátlan mennyiségben és ingyen állt a nyomdász rendelkezésére.²

Választ kapunk tehát arra, hogy Komlósnál miért nem. És valamennyire arra is, hogy Heltainál miért igen. Ő „tőkeerős” volt, vagy még inkább: álláshalmazó. Volt olyan jövedelme tehát, amely nem a nyomdászműhelyből származott. Ezzel a válasszal azonban most nem elégedhetünk meg, ezért a kérdést Komlós és Heltai kiadói stratégiája, valamint a korabeli irodalmi igények felől is megpróbálom megközelíteni.

Közismert, hogy ami a könyvkiadást illeti, Komlós és Heltai másképp taktikázott. Komlós – kis túlzással – egy debreceni „Kék Könyvtár” előállításával próbálkozott. Az ő „ponyvasorozatának” azonban nem színe volt feltűnő, hanem az, hogy ugyanazzal a fametszettel illusztrálta címlapjai többségét. Hogy a lehető legnagyobb számú olvasót ragadja meg, históriás énekeket adott ki. Olcsó, gyenge minőségű papírra nyomtatott, néhány oldalas díszítetlen füzetkék gondatlan korrektúrával és igénytelen nyomdatechnikával készültek.³ Heltai alapvetően követte Komlóst a históriás énekek kiadásában. Az ő stratégiája viszont az úgynevezett kettős terjesztésre is emlékeztet. Ugyanazokat a históriás énekeket gyűjteményes kiadás formájában a polgárság, a nemesség és a művelt rétegek rendelkezésére bocsátotta, kisebb füzetekben pedig a „népi” közönség számára is hozzáférhetővé igyekezett tenni. Úgy tűnik azonban, hogy vagy a megfelelő terjesztési csatornákat vagy a tömegeket nem találta meg.⁴ Felmerül a kérdés, hogy miért.

Heltai a históriás énekek gyűjteményének ajánlásában Istentől rendelt akadályokat emlegető sorokkal mentegetőzött, amiért nem „bibliabeli szent históriáknak énekit” és „a zsoltároknak rend szerént való psalmusit” bocsátotta közre, ezért az irodalomtörténészek többsége – Waldapfel József nyomán – úgy véli, hogy életének utolsó éveiben Heltai azért fordult egészen a világi kiadványok felé, mert Báthori István cenzúrarendelethez (1571) teljesen megfékezte a vallási természetű unitárius munkák nyomtatását.⁵ Kulcsár Péter azonban Heltai szabadkozó sorait az olvasó iránti kötelességnek hiszi.⁶

2 VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 225.

3 BALÁZS-HAJDU Péter és CSÖRSZ Rumen István, „Ponyva”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor*, főszerk. (I–XIV:) KÖSZEGHY Péter, 14 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014), 9:225.

4 HELTAI Gáspár, *Cancionale, azaz históriás énekeskönyv, Kolozsvár 1574*, tan., gond. VARJAS Béla, *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 5 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, 1962), 22.

5 WALDAPFEL József, „Heltai Gáspár és a magyar Poncianus: Második, bef. közlemény”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 48, 2. sz. (1938): 119–129, 126.

6 KULCSÁR Péter, „A történetíró Heltai”, in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, *Memoria saeculorum Hungariae* 5, 113–133 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 114.

Ide kapcsolódik, hogy amikor Péter Katalin a népszerű kiadványok hatalmas arányú előretöréséről írt, még csak nem is utalt a rendeletre. Ő a szépirodalom felpozícióját a nagy mezőgazdasági konjunktúra előnyös hatásának tulajdonította.⁷ Tanulmányából viszont úgy tűnhet, hogy az agrárkonjunktúra valamennyi országrészben ugyanolyan hatást gyakorolt. Tulajdonképp azonban míg a hódoltságban és a peremén fekvő mezővárosok egy részének felemelkedést hozott, addig – kis túlzással – „[a] távoli és kicsiny Erdély [...] ennek a fejlődésnek is csak a fonákját ismerhette”.⁸ Szakály Ferencnek egy idevágó szembeállításából arra is következtetni lehet, hogy az olyan kiemelkedő mezővárosok vidékén, mint Debrecen, a szellemi bőség nagyobb valószínűséggel „áradt túl” a polgárság felső- és középrétegén, mint Erdélyben. „[M]iközben Erdélyben még ún. kondicionárius (meghatározott termék-szolgáltatással tartozó) telepek is akadtak, az ország középső részein öntudatos – gazdasági sikereire hivatkozva büszke, a környező világ dolgaiban jól tájékozott és eligazodó, önálló elképzelésekkel rendelkező, saját közösségét megszervezni képes – parasztság körvonalai rajzolódnak ki”⁹ – írja. Ez lehet az oka annak, hogy Komlós és Heltai kiadói stratégiája más. Itt több társadalmi rétegből kerül ki a fizetőképes kereslet (az alsóbbakból is), amott – az archaikusabb szerkezetű Erdélyben – kevesebből. Ez tehát – mint a későbbiekben még inkább látni fogjuk – összefüggésbe hozható azzal, hogy miért nem Debrecenben született meg a népszerű próza.

De mint ígértem, lesz egy másik szempontunk is. Ehhez előljáróban felsorolok néhány adatot. A népszerű próza első hajtásainak német nyelvűek voltak a fő forrásai. Lásd Heltai Száz *fabuláját* (1566) vagy *Poncianusát* (1572). Ezek eredetijére nagy valószínűséggel már ekkor rá lehetett találni a kereskedők könyvjegyzékeiben.¹⁰ E szórakoztató próza a szász–magyar Kolozsvár mellett – egyetlenegy „kivételtől” eltekintve – a 16. században csak a német irodalmi hagyományok árterében, a mai Ausztria területén jelent meg nyomtatásban: Bécsben, Monyorókeréken és Németújváron. Mintha az ország középső részét bombatalálat érte volna! Kinyomtatóik mindahányan „német” származásúak voltak: Heltai, Blasius Eber, Johannes Manlius. Ennél is érdekesebb azonban, hogy a 16. századi népszerű próza unikum vagy kvázi-unikum, korabeli vagy közelkorú bejegyzésektől alapvetően érintetlen példányaiban bizonyíthatóan extrém korai bejegyzéseket egyetlenegyben, Laskai János *Aesopus*-fordításában találtam. 1609-ből. Idézem: „Wi kan und soll ich doch / Gnuchsam praßen h h h h / Wi

7 PÉTER Katalin, „A romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján”, *Történelmi Szemle* 27, 1–2. sz. (1984): 80–102.

8 BARTA Gábor, „Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606)”, in *Erdély története*, főszerk. KÖPECZI Béla, szerk. MAKKAI László, MÓCSY András és SZÁSZ Zoltán, közr. BARTA Gábor, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), 1:458.

9 SZAKÁLY Ferenc, *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*, História Könyvtár: Előadások a történettudomány műhelyeiből 5 (Budapest: História-MTA Történettudományi Intézete, 1994), 14.

10 KEMÉNY Lajos, „Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára”, *Magyar Könyvszemle* 3, 4. sz. (1895): 310–320, 312–313, 317; WALDAPFEL József, „Heltai Gáspár forrásai (Első közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 44, 3. sz. (1934): 234–250, 238; WALDAPFEL József, „Heltai Gáspár és a magyar Poncianus (Első közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 48, 1. sz. (1938): 31–44, 31.

kan[n] und soll ich dich doch / Herr Jesu Gnuchsam pr<...>”. Ugyanott: „Daniel Uhr habet”. Magyar szavai (ha egyáltalán övéi) vagy tollpróbák, vagy arra utalnak, hogy magyarul tanult. Fény derül arra is, hogy a nyomtatvány még a 17. század folyamán a szászok által is lakott Vízaknáról Szászvárosba került. „Ez könyvet ajándékoztam Macskási Annusnak, hogy éljen vele Istennek s lelkének üdvességére. Szászvárost, 1691. Tállyai János.” Ezek után nem árt újra elolvasni a mottót: az eredetileg prózában elbeszélt *Fortunatust* a 16. századi magyar énekszerző a szintén szász Nagyszebenben hallotta. S mindez még jobban elgondolkodtathat minket, ha a magyar irodalmat párhuzamba állítjuk a lengyellel. Ott ugyanis a prózai elbeszélések Kelet-Közép-Európában szokatlanul korán, már az 1520-as években jelentkeztek. Vajon tényleg csak a lengyel irodalmi nyelv köszönhet-e sokat a német származású vagy sokáig német nyelvterületen ténykedő, agresszív krakkói kiadók és könyvkereskedők tevékenykedésének, vagy talán maga a „literatura plebejska” prózai ága is?¹¹

Olyasmit szeretnék tehát megfogalmazni, amit legutóbb Latzkovits Miklós mondott a magyar dráma kapcsán: „A műfaj megjelenésére vonatkozó legelső értékelhető adatok [...] logikus módon a királyi udvarral, illetve a magyarországi németiség legvárosiasodottabb közösségeivel kapcsolatosak.”¹² Mindennek kapcsán azonban két dolgot különösen szeretnék hangsúlyozni. Az egyik, hogy egy magyarországi cipszernek vagy erdélyi szásznak más volt a műveltsége, az irodalmi ízlése és az igényei, mint egy magyarnak. Peregrinusaik, vándor könyvkereskedők stb. jóvoltából ők nagyon jól ismerték a német könyvpiac (általában) legforgalomképesebb részét is, amelyben a drámai és a prózai alkotások nagy számban – vagy még inkább: természetesen – voltak jelen. A másik, hogy komoly árnyoldala van annak, hogy a magyar próza szükségszerűen a német irodalomhoz kötődött. A németek 16. századi irodalmát ugyanis szinte teljesen „leuralta” a reformáció. Nyugat-Európához képest ők is késtek tehát.¹³

11 Harald B. SEGEL, *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism, 1470–1543* (New York: Cornell University Press, 1989), 253.

12 LATZKOVITS Miklós, „A 16. századi magyar dráma”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSKY Géza, munkatárs JENEY Éva és JÓZAN Ildikó, 250–265 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 251.

13 A kora újkori német irodalomról friss kötet: Achim AURNHAMMER und Nicolas DETERING, *Deutsche Literatur der Frühen Neuzeit: Humanismus, Barock, Frühaufklärung*, Uni-Taschenbücher–Literaturwissenschaft (Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2019). A kifejezetten a 16. századi német nyelvű rövid prózáról szóló részekből (98–102 és 115–118) kiderül, hogy ez – a magyar prózával szemben – szélesebb teret enged a szórakoztatásnak, az elbeszélésekben nincs föltétlen moralizálás, és a komikum is lehet öncél. Erre 16. századi magyar példa csak a *Mankóczi István viselt dolgai* című kéziratosságba szorult parodikus szöveg lehetne, amelyről legutóbb Balázs Mihály adott elő „Észrevételek Erasmus kelet-közép-európai recepciójáról” címmel az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében 2019. március 20-án megrendezett *Az értelmezés hatalma V.* című konferencián.

Az előbbi fejezet néhány évszámából kitűnhetett, hogy a népszerű próza sokáig váratott magára. A késlekedést én az ún. féloldalas fejlődéssel és a reformációval magyarázom.¹⁴ A reformációval azért, mert az nálunk évtizedekig – ha szabad ezt a fogalmat visszavetítenem a múltba – a „költészetet” pártolta.¹⁵ Nyomós okokból persze. Nemcsak azért, mert orális hagyományaink erősek voltak, vagy mert az énekirodalom sokkal lazábban kötődött az olvasáshoz és a nyomtatáshoz, mint a próza (nevezhetném ezt mnemotechnikai-gazdasági oknak is), hanem azért is, mert a verses szövegeket énekeltek, így erős érzelmi hangulatkeltésre, reklámra és propagandára sokkal inkább alkalmasnak bizonyultak, mint a prózaiak, amelyeket nagy valószínűséggel magányosan és talán nem is mindig hangosan olvastak. Legalább ennyire fontosnak tartom azonban a féloldalas fejlődést is, ami azt jelenti, hogy a magyar középkori irodalomnak nemigen lévén lovagi-udvari regisztere, hiányoztak nálunk például az olyan lovagregények is, amelyek Nyugat-Európában még a „népi” olvasók birtokában is ott voltak, formálván az irodalmi ízlést.¹⁶ Protestáns országrészeinkben természetesen a legendákat és állegendákat, amelyek a katolikus országokban mindenkinél töretlen népszerűségnek örvendtek, szintén nem olvasták tovább, a mártírok kis száma miatt pedig még a szentek más protestáns országokban tovább élő altípusát, a vértanú alakját sem transzformáltuk.¹⁷ Csak egy példa: *Markalf (Rozmowy które miał król Solomon mądry z Marholtem grubym a sporsnym*, 1521) lengyelországi fordítója, Jan z Koszyczek Szent Anna életét (*Żywot świętej Anny*) is megírta.¹⁸ Tulajdonképp egy harmadik ok lehetne, hogy egy olyan klasszikus irodalmi örökség határozta meg reneszánsz irodalmunk műfaji-formai jellegét, amelyből inkább a költők, mintsem a prózában alkotó klasszikus szerzők kerültek a kollégiumokban tanítandó törzsanyagba.¹⁹

14 ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Historia litteraria 4 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998).

15 KLANICZAY Tibor, „A magyar reformáció irodalma”, in KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, 53–121 (Szeged: Szukits Könyvkiadó, 1961), 73.

16 Roger CHARTIER, „»Népi« olvasók, »népszerű« olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig”, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVELLO és Roger CHARTIER, 305–320 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 306–307.

17 Ebből a szempontból nem lenne érdektelen a későbbiekben bevonni a vizsgálatba Heltai Gáspár *Hálóját*, amely talán a magyar nyelvű próza kezdeti útkeresésének egyik zsákutcájaként is értelmezhető. Vö. Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Metamorphosis historiae (Budapest: Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, 1991), 179–180. Mindezek kapcsán utalnék Keserű Gizella sok szempontból idevágó tanulmányára is: KESERŰ Gizella, „Mártírok és korai unitáriusok”, in *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály és SZÁRAZ Orsolya, *Loci memoriae Hungaricae* 3 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 197–212.

18 Justyna KILIANCZYK-ZIĘBA, „In Search of Lost Fortune: Reconstructing the Publishing History of the Polish Book of Fortune-Telling”, in *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, ed. Flavia BRUNI and Andrew PETTEGREE, *Library of the Written World* 46, 120–143 (Leiden–Boston: Brill, 2016), 132; Czesław MIŁOŚ, *A lengyel irodalom története*, Vita Sarmatica (Máriabesnyő: Attraktor Könyvkiadó, 2011), 71.

19 BITSKEY István, „Szellemi élet a kora újkorban”, in *Magyar művelődéstörténet*, szerk. KÓSA László, Osiris tankönyvek, 250–314 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 302–303.; KECSKEMÉTI Gábor, szerk., BARTÓK István,

Hogy mi lett ennek az egymás hatását is erősítő két-három tényezőnek a következménye? A prózairodalom az első fecske, a reformer, de a reformációhoz nem csatlakozó Pesti Gábor fabuláskönyve után gyakorlatilag hamvába holt, a fokozatosan „elvilágiasodó” históriás ének azonban a 16. századnak olyannyira a legnépszerűbb műfajává vált, hogy Kelet-Közép-Európában nincs még egy olyan nép, amelynek irodalmában ilyen mennyiségben lenne megtalálható.²⁰ Nálunk – ám nem csak ránk jellemző módon – még az eredetileg prózai művekre, sőt esetenként a prédikációkra is az ének alakját kényszerítették. Ezekkel a trendekkel pedig még egy Heltai sem mehet szembe! Így eshetett meg aztán, hogy „[a]mi a széphistóriának tematikusan megfelelő prózai történeteket illeti, az RMNy mindössze hatot (összesen 11 kiadványt) sorol fel belőlük az egész 16. századból”.²¹

A „hitván” Poncianus és az óriás Pantagruel

Három különböző *Aesopus*-fordítás, két *Poncianus*, egy Nagy Sándor-história, *Markalf* és *Az kopaszságnak dicsérete* – ez a 16. századi népszerű próza. Szembeállításként: Franciaországban már az 1530-as években Rabelais műveivel veszik célba azokat a szegényebb közrendűeket, akik az olvasás képességét nem sokkal korábban sajátították el.²² Mi miért nem közelítjük meg ezeket a hatalmas csúcsoakat? Hiszen Rabelais pártfogójának unokatestvérét magyarországi diákok idézték!²³ Költő- és eszmetársának, Clément Marot-nak, akinek műveit maga Rabelais adta ki, verses zsoltárait szintén korán megismertük. Sőt Lyonból, ahol Rabelais praktizált és ahol megjelent a *Pantagruel*, egy könyvkereskedő 1578-ban Kassára menekült, könyveket is hozva magával.²⁴ Tehát ismét feltehetjük a kérdést: miért?

Négy jelentősebb okot tudnék felsorakoztatni, hogy ezt megválaszoljam. Az első a szerzők modernnyelv-ismeretének hiánya.²⁵ Hiszen Du Bellayt csak úgy citálták, mint latin költőt.²⁶ A psalmusokkal pedig csak német fordításukban találkozunk. Közben tehát Nyugat-Európában a szépirodalom csúcsteljesítményeit már anyanyelven írták (zömükben egyébként már világi szerzők), itthon „[j]óval később alakul ki

BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza és KECSKEMÉTI Gábor, s. a. r., jegyz., HAVAS László, előszó, KECSKEMÉTI Gábor, utószó, *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, Régi magyar prózai emlékek 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 9–32.

20 VARJAS, *A magyar reneszánsz...*, 141.

21 CZINTOS Emese, *Példától az olvasmányig: A (szép)história a 16. század magyar irodalmában*, Irodalomtörténeti füzetek 179 (Budapest: reciti, 2017), 119.

22 Frédéric BARBIER, *A könyv története*, Osiris kézikönyvek (Budapest: Osiris Kiadó, 2016), 187.

23 ZEMPLÉNYI, *Az európai udvari...*, 65.

24 SELÁF Levente, „Johannes Galenus, egy lyoni könyvkereskedő Kassán”, in */HI70/ Tanítványok: Tanulmányok Horváth Iván 70. születésnapjára*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter és MARÓTHY Szilvia (Budapest: Q. E. D., 2018). Hozzáférés: 2019.11.25, <http://hi70.hu/2018/03/27/selaf/>.

25 CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Humanizmus és reformáció 34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), 363.

26 ZEMPLÉNYI, *Az európai udvari...*, 65.

az a szokás, hogy »a nyelv kedvéért« küldik szülei a diákot hol ide, hol oda”.²⁷ (A 16. században – tudomásunk szerint – egyetlen főúr olvasta Magyarországon Rabelais-t: Batthyány Boldizsár. Fontos azonban leszögezni, hogy francia orientációja ellenére ezt németül tette, a német Rabelais-fordítás ugyanis – mint azt Balázs Mihály többször hangsúlyozta – csak halvány árnyéka volt az eredetinek.)²⁸ A második ok a domidoctusok – legyenek azok akár szerzők, akár olvasók – „csömlátása”, Ritoókné eufemisztikusabbnak látszó kifejezésével: hagyományörzése.²⁹ A harmadik ok, hogy a laikus közönség lehetőleg minél kevesebbet akart olvasmányaira költeni, annyit, amennyiért a „bolondnak” is megéri.³⁰ Ez pedig befolyásolta a terjedelmet is. Nagy könyv – nagy pénz. Még a nyomdásznak is. Tulajdonképp ez összefügg a negyedik okkal, a magyarországi és erdélyi nyomdaipar pénzügyi-gazdasági korlátaival. Ki lehet nyomtatni ugyanígy példányban egy füzetecskét és egy vaskos könyvet egy olyan közönség számára, akit még senki sem ismerhet igazán, az utóbbival azonban jóval nagyobb lehet bukni.

S hogy mik a következmények? Egyfelől újra lehet olvasni a dolgozat elején a Ritoókné-idézetet, másfelől pedig – szó szerint – históriás énekekkel tarolták le a piacot. Ha le is fordítottak prózai műveket, döntő többségükben csakis olyanokat, amelyek „más irodalmakban már sikert arattak”, s a késő középkorban idehaza is felbukkantak a nemesek és „az egyházi javadalmakat is halmazó állami tisztségviselők” körében.³¹ Úgy nevezzük ma ezeket a munkákat összefoglaló néven, hogy népszerű próza. De vajon népszerű volt-e ez a próza a 16. század utolsó harmadában?

Népszerű-e a népszerű próza?

Erre a kérdésre nem lehet precízen válaszolni. Mindenesetre az biztos, hogy a Kolozsváron kiadott prózai művek terjedelme a 16. század utolsó harmadában folyamatosan csökkent.

27 CSEPREGI, *A reformáció nyelve...*, 364.

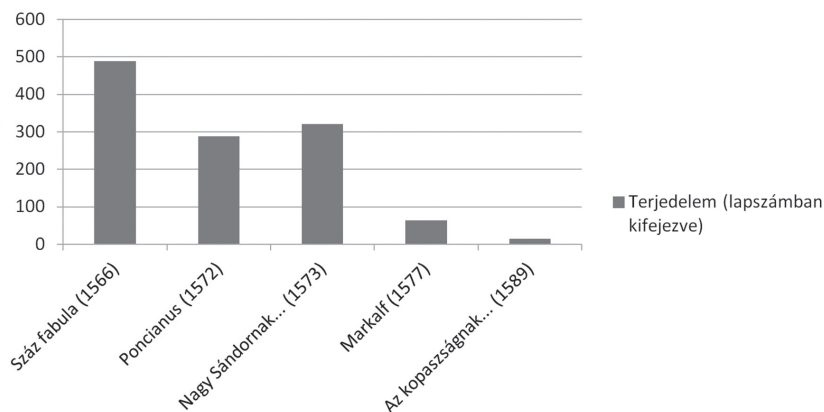
28 MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Kulturális örökség (Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2012), 109.

29 VÖ.: RITOÓKNÉ SZALAY, „Eleink szórakoztató...”, 653.

30 PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?*, Európai iskola (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004), 123.

31 RITOÓKNÉ SZALAY, „Eleink szórakoztató...”, 651; VARJAS, *A magyar reneszánsz...*, 144.

Terjedelem (lapszámban kifejezve)

Az is biztos, hogy a 17. század első harmadában a 16. századi prózai történeteknek csak felét, azaz hármát adtak ki újra, az egyiket épp 1633-ban, vagyis „korszakhatáron”.³² Ugyanebben az időszakban csak két új populáris prózai mű keletkezett.³³ S különösen pesszimistává tesz engem, hogy 1583-ban a csaknem 500 lapos *Száz fabula* esetenként ugyanannyit vagy kevesebbet kóstált (legfeljebb 44 dénár), mint bizonyos históriás énekek. Ugyanez, sajnos, elmondható a körülbelül 288 oldalas *Poncianusról* is (legfeljebb 27 dénár).³⁴ Tóth István György egy helyütt – az olvasók szempontjából – afölött örvendezik, hogy „öt dénárért bárki hazavihette Ezópus meséit, kilenc dénárért, három font vaj árért pedig a kassaiak magyar széphistóriában vagy Euripidész drámáiban gyönyörködhettek”, a próza szempontjából azonban csak reménykedhetünk benne, hogy az öt dénáros *Aesopus* nem egy teljes példány volt.³⁵

Az adatok többsége, el kell ismernem, nem csak a népszerűséggel függhet össze. Figyelembe véve azonban a feljebb írtakat, logikus arra következtetnem, hogy a népszerű próza először a kétnyelvű „németek” és a „németekkel” együtt élő magyarok körében vált közkedvelté, s csak ezután folytathott túl a históriás énekeket olvasó közönség irányába. Ez viszont aligha következett be a 17. századnál korábban. Ezzel per-se ellentmondok azoknak is, akik 16. századi népkönyvekről beszélnek.³⁶

32 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Res libraria 2 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008), 298.

33 HELTAI, *Műfajok és művek...*, 299–300.

34 KEMÉNY, „Egy XVI. századbeli...”, 310–320.

35 TÓTH István György, „A magyar művelődés a kora újkorban”, in KÓSA, *Magyar művelődéstörténet*, 236.

36 Ötvös Péter óva int attól, hogy a „népkönyv” terminust olyan könnyelműen használjuk, mint azt a magyar szakírók teszik.

Mi a népkönyv?
(Elméleti megközelítés)

Szerintem attól, mert valami német nyelvterületen népkönyv volt, nálunk még nem feltétlenül volt az, ugyanis a fordítók és a kiadók gyakran teljesen más irodalmi tartományba emelték át ezeket a szövegeket. De attól sem népkönyv a népkönyv, hogy szélesebb vagy alacsony társadalmi helyzetű közönség olvassa. Népkönyvnek azokat az olcsó és nyomtatott könyveket nevezem, amelyeket kifejezetten az alacsony sorúaknak és/vagy hiányos műveltségűeknek készítettek. (Ennek kapcsán persze feltehetnék azt a kérdést is, hogy feltétlenül prózai olvasmányoknak kell-e lennie a népkönyveknek. A 16. század utolsó harmadában ugyanis sok nyomtatványban már nem tüntetik fel a nótajelzéseket.)

De kiknek szánták a népszerű prózát? Amikor Pesti Gábor lefordította *Aesopust*, még nem született meg az a népi olvasóközönség, amelyről most szó van. Blasius Eber *Poncianus*-kiadását, tudjuk, hogy egy grófnak ajánlotta.³⁷ Az *Nagy Sándornak históriája* a 17. században nem tűnt túl póriásnak ahhoz, hogy – szövegét változatlanul hagyva – a fejedelmi propaganda keretében értelmezzék.³⁸ Laskai János *Aesopusa* eredetileg a legkevésbé sem szórakoztató olvasmánynak készült, a szöveg érthetőségét veszélyeztető szolgai fordítás ugyanis Szabó András szerint egyértelműen arra utal, hogy a latin nyelvtanítást szolgáló iskolai jegyzetnek szánták.³⁹ Manlius – a kora újkori „Magyarországon” egyedülálló módon – nemesi, azaz „nem polgári” kontextusban jelentette meg újra Heltai népszerű prózáját! Ez még egész Kelet-Közép-Európában is elszigetelt jelenségnek számít a korban (amelyet Batthyány I. Ádám németújvári könyvtárának katalógusa felől sem lenne érdektelen megközelíteni).⁴⁰

Mindebből természetesen nem következik – hiszen olvasóközönségük rekonstruálhatatlan –, hogy e munkák nem funkcionálhattak egyúttal népi olvasmányként. Sőt! Tudjuk, hogy „a reneszánszban gyakran *ugyanazok* a szövegek, s gyakran *ugyanazok* a könyvek terjedtek minden társadalmi réteg körében”.⁴¹ Eklatáns példa lehetne erre a *Nagy Sándornak históriája*, mert egyetlen ránk maradt példánya számos laikus bejegyzést tartalmaz, ám sajnos ezek késeieknek tűnnek (18–19. század), s így azt is lehetetlen megállapítani, hogy pontosan mikor és kik olvasták ronggyá a kötetet, mielőtt ezek belekerültek. Pedig a nyugati kutatók kifejezetten azt ajánlják, hogy „egyazon szöveg különböző olvasók általi különféle olvasatait” különítsük el egymástól.⁴² Nálunk ez

37 HEINRICH Gusztáv, *Poncianus históriája: Bécs 1573* (Budapest: Franklin Társulat, 1898), 49.

38 HELTAI, *Műfajok és művek...*, 282.

39 SZABÓ András, „Laskai János debreceni tanár és Aesopus életéről szóló munkája”, in *Az irodalomoktatás új kihívásai*, szerk. ERDÉLYI Margit, A Selye János Egyetem Tanárképző Karának tudományos közleményei, 225–253 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2014), 245.

40 HERNER János és MONOK István, s. a. r., *A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyagyűjtése*, lekt. KULCSÁR Péter, techn. SALIGA Lászlóné, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11 (Szeged: A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudomány Kara, 1983), 268–273.

41 CHARTIER, „Népi olvasók...”, 306.

42 Uo.

gyakorlatilag lehetetlen. Hasonlóra tudomásom szerint egyébként is csak Gábor Csilla vállalkozott, aki a *Poncianus* recepciótörténetét kutatta.⁴³ Utalnék még Egyed Emesének egy szintén idevágó tanulmányára is.⁴⁴ Adatok hiányában azonban a népi olvasókra ők sem tudtak kitérni. Én magam ugyan rábukkantam néhány értelmező margináliára, ezeket viszont vagy nem tudtam olvasóhoz kötni, vagy pedig az olvasót nem tudtam azonosítani.

Mi a népkönyv?
(Gyakorlati megközelítés)

Többeknek szemet szúrhatott, hogy az előző fejezetben nem esett szó a *Száz fabuláról* vagy Heltai *Poncianus*áról. Utóbbit – és a *Nagy Sándornak históriáját* is – egyébként csak töredékben ismernénk, ha nem lenne 17. századi lőcsei, az eredetit szolgálóan utánpótlásunk 1633-ból.⁴⁵ Épp ezért érdekes, hogy ugyanekkor (1628) *Aesopust* újrarendítették a lőcseiek. Negyedjére és annak ellenére, hogy volt példányuk Heltai fordításából. Erre már az első fabula tanulságából fény derül:

Heltai (1566)	Ismeretlen (1628)
„...mint a szebeni szűcs mondja volt, midőn a szép török lovat dicsírik volt előtte: »Bizony szép és kellemes marha volna, ha ködment tudna csinálni, de nem tud: mire való ez okáért?«”	„... mint amaz szőcs is mondja volt , mikor az török lovat látná: »Bezzeg szép és kellemes marha volna ez, ha ködmeneket tudna csinálni. « Mert efféléknek az Aesopus olvasása semmit nem használ.”

Felmerül a kérdés, hogy akkor miért? Azért, mert Heltai a meséket „mind alulról”, mind „felülről” kifejezetten elzárta a nagyobb számú, „nem polgári” olvasóközönség elől. „[A]z egész nemesi osztályt a pokolra küldi”, a balga szegény embert pedig már az ajánlásban bírálta.⁴⁶ Ehhez képest az új fordítást teljesen mezővárosi-falusi környezetre transzponálták. Beszédes, hogy ez már az első mondatból nyilvánvalóvá válik a mindenkor olvasó számára: Aesopus eszerint nem akárhonnan, hanem egy mezővárosból

43 GÁBOR Csilla, „A történet kerete, a keret története: változatok Ponciánusra”, in *Erdély reneszánsza I: A 2008. október 8–11 között tartott konferencia előadásai*, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin és SIPOS Gábor, 147–160 (Kolozsvár: k. n., 2009); GÁBOR Csilla, „A hét bölcs mester mint épületes olvasmány – Ponciánus császár középkori történetei”, in GÁBOR Csilla, *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor és kora újkor szövegtípusokban*, 307–332 (Debrecen–Kolozsvár: Debreceni Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság–Egyetemi Műhely Kiadó, 2015).

44 EGYED Emese, „»Isten veled« Kéziratok Poncianus – 1784, Drág”, in *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai*, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, 539–554 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007).

45 HOLL Béla, „A Poncianus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről”, *Magyar Könyvszemle* 82, 3. sz. (1966): 255–261.

46 KLANICZAY, „A magyar reformáció...”, 99; CZINTOS, *Példától az olvasmányig...*, 33–34.

származott el. Ezek nagyon izgalmas változások, s többet árulnak el arról, hogy mi „Magyarországon” a népkönyv, mint bármely definíció.

Érdekes, hogy Heltai *Poncianus*-fordítása nem jutott ugyanarra a sorsra, mint fabulái. Pedig nagyon hasonló ajánlásából arra lehet következtetni, hogy azt is ugyanannak a közönségnek adta ki a kolozsvári nyomdász. Teljesen bizonyos, hogy „túlélését” annak köszönhetette, hogy Heltai ezt nem szűkítette le (fejedelmi tükörré), hanem a nevelési elvek érvényességét – az asszonyokat külön is megszólítva – kiterjesztette „az ifjakra és szüleikre úgy általában”.⁴⁷ Sajnos, azt nem tudhatjuk, hogy már Heltai is érzékeltette-e tipográfiailag, hogy mely fejezetek hangsúlyosak, mindenesetre kiadványai közül ez lehetett a legnépszerűbb. Ezt újrakiadásai is bizonyítják.

Ez a későbbi „népszerűség” viszont nem jelent semmit, s épp ezért Czintos Emese véleményét osztom: a társadalom alsó rétegeit csak Heltai halála után célozták meg határozottan.⁴⁸ Szembeötlő például, hogy az „alsó népnek hangot adó” *Markalf* ajánlásában „az olvasást a tétlenség idejére korlátozták”, *Az kopaszságnak dicsőretinek* kinyomtatását pedig gyanúsán aratás utánra időzítették.⁴⁹ Ezek az első olyan művek is egyben, amelyek tűrni kezdek, hogy olvasójuk értelmezze őket. A *Markalf* előszavában ugyan még eligazították az olvasót (már csak önvédelemből is), nincs azonban már a szöveghez olyan típusú moralizáló-értelmező magyarázat fűzve, mint a *Száz fabulához* vagy a *Poncianushoz*.⁵⁰ Arra viszont még mindig nem voltak tekintettel egyik szövegkiadásban sem, hogy a betűismerők új rétege nem vagy csak gyengén ismerte a latin nyelvet.

Itt jegyzendő meg az is, hogy a két kiadvány közül a *Markalf* borzasztóan igénytelen. Erre most csak két példát hozok. Már Ipolyi Arnold felismerte, hogy a könyv „a magyar közmondások egy tetemes részének egyik ismeretlen kútforrása”.⁵¹ Ezt egyébként később igen szakszerűtlenül, de mégis gyönyörűen fogalmazta meg újra Nemeskürty István: „Olyanféle ez az egész magyar Markalf, mint Peter Bruegel »közmondások« [...] festménye”.⁵² Markalfnak köszönhetően nem akármilyen közmondások honosodtak meg azonban nálunk, ilyen például az ún. [103b]: „Nagy házat utál az meg, aki magát meg akarja ismerni.” Ez a mondat több közmondásgyűjtemény részét alkotja; Erdélyi János és Margalits Ede is felvette sajátjába.⁵³ Magyarázatával viszont senki sem próbálkozott,

47 GÁBOR, „A történet kerete...”, 154.

48 CZINTOS, *Példától az olvasmányig...*, 83.

49 BEÖTHY Zsolt, *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*, 2 köt. (Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-vállalata, 1886), 1:158; UTASI Csilla, „Egy középkori latin pretextus, a Dialogus Salamonis et Marcolfis 15–17. századi német és magyar fordításai”, ГОДИШНЯК, ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА У НОБОМ САДУ XXXV–2 (2010): 403–411, 404.

50 UTASI „Egy középkori...”, 404. Az előszót Észrevételek Erasmus kelet-közép-európai recepciójáról című előadásában részletesen értelmezte Balázs Mihály.

51 IPOLYI Arnold, „Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett”, *Új Magyar Múzeum* 5, 1. sz. (1855): 261–303, 294.

52 NEMESKÜRTY István, „A magyar széppróza születése”, in NEMESKÜRTY István, *Magyar Zsoltár: A magyar nyelvű irodalom születése*, Nemeskürty István összes műve 3, 113–299 (h. n., Szabad Tér, 2001), 142.

53 FORGÁCS Tamás, előszó, *Régi magyar szólások és közmondások* (h. n., Arcanum Adatbázis Kft., 2004). A MEK-változat az ISZT támogatásával készült. Hozzáférés: 2019.11.25, <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html>.

ami nem véletlen: semmi értelme sincs. Latinja így hangzik: *Magnum donum despicit, qui seipsum non recognoscit*. Azaz: nagy ajándékot utál meg (vet meg) az, aki magát nem akarja megismerni. Meg lehet állapítani tehát, hogy egyfelől elkerülte a fordító figyelmét a tagadószó, másfelől *domum*nak (házat) olvasta a *donum*ot (ajándékot). Közmondásunk tehát eredetileg egy lejtőrakab. Vannak olyan szövegromlások is, amelyeket nem annyira a fordító, mint inkább a korrektor (ha volt egyáltalán ilyen) vagy a tipográfus gondatlanságára vezetnék vissza. Ilyen például az, amikor Markalf még őseit is képtelen előszámlálni. Elmarad ugyanis, hogy Rustoma nemzé Rustust. Nem kisebb dologra lehet ezekből következtetni (mint említettem, akad még példa bőven), mint hogy a fordító korántsem ismeri korábról azt a szöveget, amelyet magyarra kíván ültetni. Nagyon szeretném ezt hangsúlyozni, ellentmondani látszik ugyanis annak az elképzelésnek, miszerint a szórakoztató olvasmányok csak úgy egyszerűen lesüllyedtek volna a középkori latinitásból a magyar nyelvű szóbeliségbe, s innen hozott volna vissza bizonyos darabokat a felszínre – idegen nyelvű kiadások közbeiktatásával – a nyomtatás. Van tehát érv az irodalmi megszakítottság mellett is, de azt sem szabad feledni, amit Czintos a Görcsöni Ambrusféle, a *Markalf*tal ugyanazon évben megjelent Mátyás história 1577-es kiadásáról állít: „Az 1577-es kiadás szövege nagyon hanyag, néhol az értelmetlenségig romlott szöveget közöl, ezt viszont a következő kiadás szövege erősen javítja. Hogy ennek ki állt a háttérében, illetve hogy ki volt a felelős az 1577-es kiadás hanyagságáért (Heltainé? a korrektor? a szedő?), azt csak találgatni lehet.”⁵⁴ Annyi bizonyos, hogy a *Markalf* félrefordításainak okát nem a *Béldi-kódex*ben kell keresnünk, ebben ugyanis csak a vetekedés-rész őrződött meg, s ennek a szerkezete egyébként is eltér az 1577-es magyar fordítástól.

Mindezt figyelembe véve azt mondanám, hogy *Az kopaszságnak dicsíreti* és a *Markalf* áll legközelebb a német nyelvterületről ismert népkönyvekhez, a népkönyv fogalmát azonban, ami 16. századi történetüket illeti, már csak az általam festett pesszimista kép miatt sem merném alkalmazni rájuk.

Mennydörgések

De ha tagadjuk, hogy lettek volna a 16. század utolsó harmadában népkönyveink, meg kell magyaráznunk azt is, hogy mi ellen indított ellentámadást Bornemisza Péter, aki számos kor- és kortársához hasonlóan nem tűrte az erkölcsi haszonnal szerinte nem járó szövegeket.⁵⁵

Ritoókné Szalay Ágnes így idézi, amit Bornemisza az 1570-es években írt: „Álno- kul költött *fabulák* Királyfia Kis Miklósról, poéták óriásiról, Apolloniusról és egyéb hitságról [...] ezer álno- k mesterségi izgatnak az ördögnek: úri mulatságnak tartják az historiákat, kiket Markolf sipságáról írtak, avagy *ama* Trágár Balázsról [...] az pokol- nak örök rivásával fizeti meg az éktelen kacagásokat.”⁵⁶ (Kiemelések tőlem: Sz. M. D.)

54 CZINTOS, *Példától az olvasmányig...*, 54–55.

55 RITOÓKNÉ SZALAY, „Eleink szórakoztató...”, 654.

56 Uo.

Citátuma félrevezethet minket. Egyfelől azért, mert az eredetiben nincs olyan, hogy „úri”, másfelől pedig azért, mert két, a kritikai kiadásban egymástól 60 lapnyira található helyet von össze.⁵⁷ Utóbbi különösképp tévútra vihet, ugyanis amikor Bornemisza felsorolja a fabulákat, nem a szem, hanem a fül bűneiről ír. „Mindenek fülei”-nek a bűnéről. Itt tehát szó sincs népkönyvekről.⁵⁸ Ezt a részletet egyébként mások is kon-textusából kiragadva értelmezik. Áttérhetünk tehát a megjegyzés második felére! Ez alapján többen megállapították, hogy nemcsak hogy voltak olyan népkönyveink, mint a *Markalf*, hanem volt egy olyan is, amely elveszett. Ez pedig a Trágár Balázs lenne.⁵⁹ Efelől nekem vannak kétségeim. A népszerű kiadásban teljesen elsikkad, amire már Dézsi Lajos felhívta a figyelmet: Bornemisza o-val és két f-fel írta Markalf nevét. Azaz, németesen.⁶⁰ Ez alapján úgy tűnik tehát, hogy nem ismerte a magyar fordítást. Egybe-vág ez azzal a feltételezéssel, miszerint az Ördögi kísérteteket Bornemisza még azelőtt írta (1576–1577), hogy a *Markalf*ot először kiadták volna (1577).⁶¹ A másik ok, amiért ké-telkedem, az az, hogy amikor Veresmarti Mihály 1639-ben – csaknem két évszázaddal az első magyar *Eulenspiegel*-könyv előtt – elbeszélte egy Euleunspiegel-tréfát, hőstét nem Eulenspiegelként, hanem Csalókaként emlegette.⁶² Hiába azonban a magyar eredetű név, nincs *Csalóka* könyvünk a 17. században.

Azzal sem értek egyet, ahogy azt a részt szokták értelmezni, ahol később Bornemi-sza újra megemlékezik Markalfról és Trágár Balázsról:

Ez 1577. esztendei fűpispek mennyi fertelmességet szüzekkel, apácákkal és szörnyű lakást, torkosságot és részségséget szerzett. [...] Vadnak sok több társai is, kik szintén oly epikureusok, mint az kiket az Úr hurrogat Ézsaiásnál, olvasd meg Ézsai. 5. Kiknek asztaloknál istenfélő, értelmes embernek szavának nincs helye. Hanem mint régen Markolff volt és Trágár Balázs. Valamit mondnak, méznél is édesb. Mikor Szilva Albert speciálét ('ételkülönlegesség?', kü-lönleges óbor?', fűszer?) kér, és megkérdik, mi volna az, amaz zsibságába ezt feleli: »Ló-szar fokhagyma, bors porral«. Ez röhegnek, és elküldik szolgáljokat, hogy hamar-hamar kis táltra csinálják meg neki. És amaz jól megkeríti, az ki nem eszik benne. Esznek, röhögnek.⁶³

57 BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, szöveggond., jegyz. ECKHARDT Sándor, lekt. STOLL Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 99, 160.

58 Uo., 89.

59 Ács Pál, „Trágár Balázs”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon, LX.: mindenkor: ángyod téred – „Zsupra agnő”: A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, CsÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 267–270 (Budapest: reciti, 2011), 267; GYÖRGY Lajos, „Eulenspiegel magyar nyomai”, *Erdélyi Múzeum* 36, 10–12. sz. (1931): 355–390, 357; GYÖRGY Lajos, *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai: Kétszázötven vándoranekdota: Az anekdota forrásai* (Budapest: Studium, 1934), 33; KARDOS Tibor, „A trufa: Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és euró-pai összefüggései”, *Filológiai Közöny* 1, 1. sz. (1955): 111–138, 131.

60 DÉZSI Lajos, kiad., *XVI. századbeli magyar költők művei*, 12 köt. Régi magyar költők tára 8 (Budapest: A M. Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1930), 7:483.

61 GULYÁS József, „Volt-e Apolloniusznak s Markalfnak régibb feldolgozása ill. kiadása az ismerteknél?”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 35, 1–2 sz. (1925): 126–127; HOLL Béla, „A Salamon és Markalf magyar kiadásairól”, *Magyar Könyvszemle* 84, 4. sz. (1965): 349–362, 351–352.

62 GYÖRGY, „Eulenspiegel magyar...”, 377, 390.

63 BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 177.

Többen azt állítják, hogy Bornemisza itt trufátorokról szól.⁶⁴ Verancsics Antal levelei azonban egyértelműen cáfolják ezt, ezek ugyanis Szilva Albertet a püspök egyik legbelső emberének mutatják, Bornemissza kifejezésével: társának.⁶⁵ A részletben tehát nem arról van szó, hogy egy püspök udvari bolondokkal mulattatja magát, hanem arról, hogy a katolikus egyházi előkelőségek és tisztviselők Markalf modorában társalkodnak egymással.

Esély?

A tanulmány elejére visszatérve és az ottaniakat kissé felidézve-összegezve azt mondhatom, hogy egy *Pantagruel*hez nemcsak jobb gazdasági helyzet, hanem egy olyan kifinomultabb ízlés is szükséges, amit nálunk csak a felvilágosodás és a fejlettebb oktatás garantálhat majd. Erre a következtetésre jutottam tehát, mégis felmerül a kérdés, hogy volt-e egyáltalán esélyünk, lehetőségünk valami másra a 16. század utolsó harmadában.

Balázs Mihály szerint volt. Ő úgy sejti ugyanis, hogy ha Erasmus recepciója nem lett volna nálunk Janus-arcú és eleink *A balgaság dicséretét* is oly áhítatosan tisztelték volna, mint a rotterdami szövegkiadásait, teológiai és pedagógiai műveit, akkor a régi magyar széppróza talán eredetibbé, színvonalasabbá válhatott volna.⁶⁶ Én annak ellenére látok ebben valami fantáziát, hogy a *Moriae encomium* lefordítása a cseheken (persze a fehérhegyi vereséget elszenvető cseheken!) sem sokat segített. Pedig a cseh volt az első modern nyelv, „melyen Balgaság úrhölgy megszólalt!”⁶⁷

A szórakoztató próza ugyan a cseh irodalomban számszerűleg is gazdagabb volt (*Ezópus*, Poggio Bracciolini facetiái, *Till Eulenspiegel*, *György látomása*, *Griselda*, *Magelóna*, *Meluzína*, *Fortunatus*, *Faust* stb.), mégis kevés az olyan prózai elbeszélésük, amely eredeti. Ezek sem kiemelkedőek. Heé Veronika *Březina történeteire*, illetőleg azokra a történetekre hivatkozik, amelyek Poděbrad György udvari bolondjáról szólnak. Ezeket a mi Mátyás király-történeteinkhez hasonlítja.⁶⁸ A lengyel próza „fejlődése” hasonlóképp tér el a nyugatitól, mint a cseh. Kovács Endre ezt írja róla: „Nyugaton az epika és a dráma teljesen kibontakozik. Egy Torquato Tassonak, Rabelais-nak, Cer-

64 ÁCS, „Trágár Balázs”, 269.; BORNEMISZA, *Ördögi kísértetek*, 269.; KIRÁLY György, „Két Boccaccio-novella XVI. századi irodalmunkban”, *Irodalomtörténet* 7, 5–6 sz. (1918): 311–313, 311.

65 VERANCICS Antal, *Összes munkái*, közl. SZALAY László és WENZEL Gusztáv, 12 köt. Monumenta Hungariae Historica/Magyar Történelmi Emlékek: Scriptores 23 (Pest: Eggenberger Ferdinánd magyar akad. könyvtárusnál, 1868), 8:283, 8:315; VERANCICS Antal, *Összes munkái*, közl. WENZEL Gusztáv, 12 köt. Monumenta Hungariae Historica / Magyar Történelmi Emlékek: Scriptores 26 (Budapest: Eggenberger Ferdinánd m. akadémiai könyvtárusnál, 1873), 11:98–100; VERANCICS Antal, *Összes munkái*, közlik SZALAY László és WENZEL Gusztáv, 12 köt. Monumenta Hungariae Historica/Magyar Történelmi Emlékek: Scriptores 32 (Budapest: A M. Tud. Akadémia Könyvtár-hivatalában, 1875), 12:283, 12:315, 12:369.

66 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség”, in RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *„Nympha super ripam Danubii”: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 29, 161–174 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

67 MARKIS Simon, *Rotterdami Erasmus* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1976), 147.

68 HANKÓ B. Ludmilla és HEÉ Veronika, *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig* (Budapest: Magyarországi Eszperantó Szövetség, 2003), 93.

vantesnek nincsenek lengyel megfelelői.⁶⁹ Annak ellenére sem, hogy a prózai történeteket itt már nagyon korán, az 1520-as évektől fordítani kezdték.

E címeket azért is érdekes felsorolni, mert jelzik számunkra, hogy a magyar irodalomban találkozhatunk egy olyan történettel is, amely a lengyeleknél és a cseheknél anyanyelven nincs meg.⁷⁰ Ez *Az kopaszságnak dicséreti*. Ami a népszerű prózát illeti, nincs még egy olyan mű a 16. századból, amely közelebb állna *A balgaság dicséretéhez*, mint ez. Mindkettő ironikus enkómium ugyanis. Mint Bod Péter írja: „Oly írások, melyek, úgy látszik, hogy ellenkezének a dicsérettel, s mégis hasznosok. Így írt valaki könyvet a semmiről. Dion megdicsérte az haját, üstököt, *Sinésius az kopaszságot*, más az ganéjhajtó bogarat. *Roterodami Rézmán a bolondságot*, mely bolondságról írott könyve teljes jó bölcsességgel.”⁷¹ (Kiemelés tőlem: Sz. M. D.) Legalább ennyire fontos az is, hogy Erasmus *A balgaság dicséretének* ajánlásában maga is hivatkozik Szüenesioszra.⁷² Összefügg ezzel, hogy e humoros munka forrásának latin átdolgozása 1515-től mind a bázeli, mind a párizsi kiadásokban együtt hagyományozódik a *Moriae encomiummal*.⁷³ Erre magyarországi példát is lehet hozni. Az egyik régi könyvjegyzéken például található egy olyan kötet, amely három részből áll. Az első „Seneca de morte Claudii Caes(aris)”, a harmadik „Erasmi laus moriae”, a második pedig „Synesii laus Caluini [sic!]” – helyesen: „caluiti”.⁷⁴

Valamelyest ide tartozik, hogy egy magyarországi szerző, Csanaki Máté latin nyelvű rühdicséretének (1626) ajánlásában Erasmus iránti csodálatát is kifejezte: „*Multis saepe libris tituli speciosi praefiguntur, in quibus omnibus tanta eruditio non latet, quanta est vel in pagina una Erasmi libelli istius, quem Stultitia scripsit.*” Azaz: sok könyvet gyakran jól hangzó címmel látnak el, ám ezekben összesen sincs annyi ismeret, mint amennyi annak a könyvecskének akár csak egyetlen egy lapján van, amelyet Erasmus a balgaságról írt.⁷⁵ Vannak tehát olyanok, akiket inspirált *A balgaság dicsérete*, fölényesen azonban senki sem tudta imitálni azt.

69 Kovács Endre, *A lengyel irodalom története* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1960), 87.

70 SYNESIUS Cyrenaei *Calvitii encomium*, ad fidem complurum codicum mss. recensuit, interpretatione Germanica instruxit et Dionys. Petavii Suasque annotationes adiecit I. G. K., Stuttgartiae, apud Christ. Guil. Löflund, 1834, IX.

71 Bod Péter, *Szent Hilarius, gond., bev., jegyz.* HARGITTAY Emil, *Magyar ritkaságok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 35.

72 Rotterdami ERASMUS, *Beszéde: A balgaság dicsérete*, kinek nagy hírű művét az ifjabb HOLBEIN János képei díszítik, magyar nyelvre átültette, magyarázta s az előbeszédet megírta KARDOS Tibor (Budapest: Magyar Helikon, 1958), 48.

73 Jacques-Charles BRUNET, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, 6 köt. (Genève: Slatkine Reprints, 1990), 5:614; SYNESIUS von Kyrene, *Lob der Kahlheit, Zweisprachig: griechisch-deutsch*, übersetzt, komm. Werner GOLDER (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2007), 100; J. G. Théodore GRAESSE, *Trésor de livres rares et précieux*, 7 köt. (Genève: Slatkine Reprints, 1993), 6:540.

74 GRÜLL Tibor, KEVEHÁZI Katalin, KOKAS Károly, MONOK István, ÖTVÖS Péter és Harald PRICKLER, *Lesestoffe in Westungarn*, 2 köt. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18 (Szeged: Scriptum Kiadó, 1996), 2:235.

75 CSANAKI Máté, *Scabiei encomium* (h. n., Apud Joan. Conrd. Leopard, 1626), A2v; MAGYAR László András, „Csanaki Máté tréfás enkómiuma (1626)”, *Magyar Könyvszemle* 110, 4. sz. (1994): 407–412; TURÓCZI-TOSTLER József, „Az kopaszságnak dicséreti» a tizenhetedik században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 46, 2. sz. (1936): 218–219.

A legérdekesebb viszont az, hogy a kopaszságdicséret magyar fordítója előtt lehetett olyan szöveg, amely egybe volt kötve *A balgaság dicséretével*. Ha ez így volt, akkor az alapján, amit eddig elmondtam, Erasmus nem kerülhetett volna ki győztesen Szünesziosszal szemben.

A kopasz kobakok dicsérete

Az *kopaszságnak dicséretét* 1589 nyárutolján nyomtatták ki Kolozsváron. Ősforrására Bognár Teofil Dénes mutatott rá.⁷⁶ Ez *Az ember tragédiájából* is ismert Kürénéi Szünesziosznak (i. sz. 3–4. század), az észak-afrikai Ptolemais kikötőváros későbbi püspökének kopaszságdicsérete, a *Phalakrasz enkómion*, amellyel egy másik beszédre, az általa igen csodált Dión Khrüszosztomosznak *A haj dicsérete* című művére válaszolt.

Nem érdektelen hangsúlyozni, hogy ami az ókori és középkori haj- és kopaszságdicséretekkel ilgili, ugyanúgy nem hiányzik belőlük a „szellemi játék”, mint *A balgaság dicséretéből*, amelynek címötletét, mint tudjuk, Morus nevéből vette Erasmus, az *enkómium* szó belsejében ugyanis majdnem tökéletesen ott van a görög haj (*komé*) kifejezés.⁷⁷

Mindezek kapcsán utalnom kell arra, hogy Dión szövegét csak Szünesziosz művének harmadik fejezete őrizte meg, s ezt Szepessy Tibor fordításának jóvoltából 2016 óta magyarul is olvashatjuk.⁷⁸ Ennek a mi szempontunkból azért is van jelentősége, mert ide vezethető vissza, hogy a magyar átdolgozó miért hagyta ki Szünesziosz munkájából az első öt fejezetet, ezekben ugyanis Dión írásáról van szó. Cserébe azonban igen eredetien vezeti be munkáját, amit Horváth János így összegez: „[e]lmondja, hogy vacsorára volt hivatalos; ott egy vendég kopaszságán az ifjak nevetgéltek: egyik szomszédja azt súgta szerzőnk fülébe, hogy a gazda gyertyakímélés végett hívta meg a kopaszt, mert fényes, sima feje eléggé világít; másik szomszédja pedig hozzáfűzte: bezzeg könnyű volna ezt beretválni, ezen sem gazdagodnának meg a borbélyok!”⁷⁹ Ebben a részben több magyar szokásról emlékeznek meg, viszont az abantas-utalás nem az átdolgozótól ered. Ez csak és kizárólag Beatus Rhenanusnak a szöveghez fűzött kommentárjaiból származhat, Szünesziosz ugyanis euboiiaiaknak („Εύβοεῖς”) nevezi az abászokat (mint ahogy az 1579-es angol fordítás is).

76 BOGNÁR Teofil Dénes, „Az kopaszságnak dicséreti”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 14, 6–7. sz. (1890): 514–517, 514.

77 ERASMUS, *Beszéde, A balgaság...*, 47.; SYNESIOS, *Lob der Kahlheit...*, 102.

78 DIÓN Chrysostomos, *Tróját nem vették be és más írások*, ford. SZEPESSY Tibor, *Antiquitas – Byzantium – Renascentia* 19 (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2016), 79–81.

79 HORVÁTH János, „A reformáció jegyében”, in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái II.*, szerk. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, Osiris klasszikusok, 7–507 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 380.

ihm Romæ. p[er]cri- berentur ad Ge- thas sua sp[irit]u se contulit (ut Phi- lostrat[us] in Sophi- stis autor est) ubi	nienfes ab Archidamo in se/ ctione arborū Acarnanum. Mox uideor esse unus inerti um <u>Eubœnsium</u> quos Ho- meri car-	ωντες. i. Atq[ue] ca/ pillato occipiti su- beunt quoq[ue] <u>A-</u> bantes. Est apud Homerum in Ca- talogo nauium. e 3 Eubœa
--	---	--

1. ábra

SYNESII CYRENENSIS DE LAVDIBUS CALVICII ORATIO IO. PHREA BRITANNO
 INTERPRETE. BEATI RHENANI IN CALVICII ENCOMIVM SYNESII CYRENENSIS
 SCHOLIA. = IN HOC OPERE CONTENTA: Ludus L. Annaei Senecae De morte Claudij
 Caesaris [...] Synesius Cyrenensis de laudibus Caluitij [...] Erasmi Roterodami Moriae
 Encomium... APVD INCLYTAM GERMANIAE BASILEAM. e3-h3, e3.

Mindez azért érdekes, mert már Heinrich Gusztáv megjegyezte, hogy művét a magyar szerző közvetve, valamilyen latin átdolgozás alapján írta.⁸⁰ Trostler József erre kezébe is vette Szünesziosz művének azt a latin fordítását (1515), amelyből az előbbi képet ki-metszettem. Akkor ő ezt a megállapítást tette: „A latin fordítás közelebb áll a magyar átdolgozáshoz, mint a görög eredeti. A latin fordító 1. rövidítve és kivonatossan adja vissza Synesiosz szövegét [...], 2. elhagyja a görög költeményből vett idézetek egy részét, a miben ismét a magyar átdolgozóval mutat egyezést.”⁸¹ Mindezt csak megerősíteni tudom, azzal a megszorítással, hogy az átdolgozó bizonyos esetekben visszanyúl a göröghöz, és több kisebb részlet eredetinek tűnik. Trostler azonban az is állította, hogy 1515-től kezdve latin fordítások egész sorával találkozunk. Csakhogy azok nem új fordítások (ezt ő még nem tudhatta), hanem bázeli és párizsi utánnymások, amelyekben Erasmus műve továbbra is megtalálható. Egybevág ezzel, hogy Szünesziosz kutatóinak ma is csak egyetlenegy 16. századi latin fordításról van tudomásuk, ez pedig az a John Phrea-féle (1465–?), amelyhez az említett Rhenanus írt kommentárokat.⁸² Nagyon közel vagyunk tehát a tűzhöz, egyetlen lépés választ el minket *A balgaság dicséretétől*!

De vajon ki az átdolgozó? Ehhez szeretnék egy izgalmas adalékot szolgáltatni. Az *kopaszságnak dicséretét*, minthogy Kolozsváron nyomtatták ki, logikus, hogy unitárius kontextusban képzeljük el. Azok azonban, akik a kopaszság kora újkori történetével foglalkoznak, minduntalan felhívják a figyelmet arra, hogy a posztreformációs kultúrák mennyit küszködnek a Krisztus töviskoronájára emlékeztető szerzetestonzúra jelentésének megváltoztatásával, hogy az, ami egykor az igaz alázatosságot jelentette, a képmutatás és az álszentség jele legyen.⁸³ Ehhez képest kopaszságdicséretünkben – a görög eredetitől és a latin fordítástól függetlenül – ezt olvassuk: „Innen vagyon, hogy

80 BOGNÁR, *Az kopaszságnak dicséreti*, 517.

81 TROSTLER József, „Az kopaszságnak dicséreti”, *Egyetemes Philologia Közlöny* 37 (1913): 715–716, 715.

82 SYNESIOS, *Lob der Kahlheit...*, 100.

83 ANU KORHONEN, „Strange Things Out of Hair: Baldness and Masculinity in Early Modern England”, *The Sixteenth Century Journal* 41, 2. sz. (2010): 371–391, 372.

az isteni tudományban forgolódo bölcsek férfiak, az papok és barátok, tudván azt, hogy nem fér össze az sűrű hajjal az bölcsesség, ha az természet hajat adott nekik is, ő magok szabad akaratjuk szerint megkopasztják magokat, és nem csak az fejeken nyírnak pilit, hanem mind szakállokat, bajszokat elberetváltatják.” Még inkább furcsállhatjuk ezt azok után, hogy a nyomtatvány megjelenése előtt néhány hónappal már annyira ment a gyűlölség Erdélyben, hogy kitiltották onnan a jezsuitákat, akik 1589. január 19-én kénytelenek voltak elhagyni kolozsmonostori rendházukat.

Az előbb idézett rész ugyan ellehetetleníti az értelmezést, szó kell hogy essék még a nemzeti nyelvű fordításokról. Ami számunkra a legfontosabb: német biztosan nem volt. Kizárt ugyanis, hogy Krabinger figyelmét elkerülte volna, aki így ír: „Praeterea quum nemo hucusque fuerit, qui hoc opusculum in sermonem patrium converteret, Germanicam...”⁸⁴ Azaz: azonkívül mivel senki sem volt eddig, aki e kis művet német anyanyelvünkre fordította volna. Trostler feltételezte, hogy volt francia szöveg, a John Phrea fordítására visszavezethető angol pedig Abraham Fleming nevéhez fűződik.⁸⁵

Ez utóbbi, továbbá az eredeti és a latin jóvoltából fény derül arra is, hogy a magyar két egyedi vonást is mutatni látszik. Az egyik, hogy a latinnal és az angollal szemben kommentár nélküli, a másik pedig hogy mindhárommal szemben deplatonizált. Sem Platón neve, sem tanai nem fordulnak elő benne, ha csak nem a felismerhetetlenségig eltorzítva. Egyetlenegy kivételként „ragad benn” az alábbi rész, természetesen „keresztényesítve”.⁸⁶

<i>Az kopaszságnak dicsireti</i>	<i>Timaiosz 44d</i>
„És hogy az többiről most ne szöljünk, az feje hasonlatos az mennyországhoz, mert mi-képpen az mennyország kerek és gömbölyű, azonképpen az embernek feje is”	„a két isteni körpályát, a mindenség kerekded alakját utánözva, gömb alakú testbe zárták, melyet most fejnek nevezünk”. ⁸⁸

De térjünk vissza a szöveg elejére! A bevezetés után a megmosolygott kopasz öregember, észrevéve, hogy összesúgnak a háta mögött, elkezd dicserni a kopaszságot. Természetesen a humorális elméletből indul ki, de egyből ezután egy olyan képpel ragadja meg olvasóját, amelyet Erich Maria Remarque még a 20. században is hátborzongató-nak szán: a haj tovább nő a halál után.⁸⁷ Erről az elképzelésről, amely Arisztotelésznél is megtalálható (*Hist. nat.* III 11 518b, 20–23), mind az eredetiben, mind a latinban csak

84 SYNESII Cyrenaei *Calvitii encomium...*, IV.

85 A PARADOXE Prouing by reason and example, that Baldnesse is much better than bushie haire etc. Written by that excellent Philosopher Synesius, Bishop of Thebes, or (as some say) Cyren. A Prettie pamphlet, to pervse, and replenished with recreation. Englished by Abraham Fleming. Printed by H. Denham. 1579; TROSTLER, *Az kopaszságnak dicsireti*, 716.

86 PLATÓN, *Válogatott művei*, I., ford. KÖVENDI Dénes, gond. FALUS Róbert (h. n.: Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1997), 206.

87 Erich Maria REMARQUE, *Nyugaton a helyzet változatlan*, ford. ORTUTAY Katalin, össz. BALOGH Tamás (Budapest: Cartaphilus Kiadó, 2008), 18.

a 15. fejezetben lehet olvasni, s abból lehet következtetni arra, hogy hatásvadászatból került az átdolgozás élére, hogy e munka alapvetően nem változtat a caputok eredeti sorrendjén.

A magyar mű az 5–8., 10–12., 15–17., 14. és 21. fejezet kivonata/átdolgozása (ebben a sorrendben), amely a 8. caputot a 10.-kel, a 15.-et a 16.-kal és 17.-kel, a 14.-et pedig a 21.-kel vonja össze. Bizonyos reminiscenciák a „fordítás” után is kimutathatók a szövegből, így az továbbra is kapcsolatba hozható Homérosz, Xenophón, Hérodotosz, Plutarkhosz, esetleg Suetonius, Sextus Julius Africanus és Hippokratész stb. műveivel.⁸⁸ Ezen kívül tovább él benne egy olyan hagyomány is, amely az eredetiben és a latin fordításban nincs meg, és amely végeredményben egy 9. századi szövegre megy vissza. Ez az *Ecloga de Calvis*, amelyet szerzője, a szerzetes Hucbald Hattónak, a kopasz mainzi érseknek ajánlott.⁸⁹ A költemény egyik jellegzetessége, hogy 146 verssorának valamenyi szava c betűvel kezdődik, a másik pedig, hogy ez az első olyan kopaszsgdicséret, amelyben felhívják a figyelmünket két olyan kiemelkedő kopasz férfira, akik a Bibliában szerepelnek.⁹⁰ Ők Elizeus és Szent Pál, akik a magyar átdolgozásban is „fellépnek”.

Végül a befejezésről. Erről Bognár azt a megállapítást tette, hogy eredeti, ám ez nem teljesen igaz.⁹¹ Az a hely ugyanis, ahol kimondják, hogy „[a]zért valaki igen gyönyörködik hajában [...], az olyan asszonyember-természetű”, ha nem is szakasztott mása az eredetinek, igencsak emlékeztet arra a részére, ahol a „fonatos hiu, lányraleső” Párisról és a házasságtörésről van szó. Az eredeti zárszavai azonban érdekesebbek. Azokat „töri ajánlóversbe” ugyanis a magyar úgy, hogy a szöveg azután nagyon nehezen rendelhető hozzá a női nemhez. Ezt a verset valamiért a szövegkiadások nem közlik.

Gaude calva cohors, capitis nam gloria vestri
Cynthia fulgenti nunc velut orbe nitet.
At coma reddebat si quem nutrita superbum,
Illico tonsoris suadeo tecta petat.
Perleget hunc crinitus enim quicunque libellum,
Omnibus a membris optet abisse pilos.

Kissé szabadon fordítva: Örvendezzel kopasz sereg! Mert fejetek dicsősége, miképp a hold, most ragyogó kerekésként fénylik, azoknak meg, akiket babusgatott sörénye

88 Sextus Julius Africanushoz: Christian Thue DJURSLEV, „Battling without Beards: Synesius of Cyrene’s Calvitii encomium, Arrian’s Anabasis Alexandri and the Alexander discourse of the fourth century AD”, *Karanos* 1 (2018): 55–65.

89 Dietrich von ENGELHARDT, „Haarverlust und Kahlköpfigkeit: Kultureller Kontext – Spiegel der Literatur”, in *Körperkult, Körperzwang, Körperstörung im Spiegel von Psychopathologie, Literatur und Kultur*, Hg. Jürgen BARKHOFF und Dietrich von ENGELHARDT, 101–126 (Heidelberg: Mattes Verlag Heidelberg, 2010), 108.

90 Thomas KLEIN, „In Praise of Bald Men: A Translation of Hucbald’s *Ecloga de Calvis*”, *Comitatus: A Journal of Medieval and Renaissance Studies* 26, 1. sz. (1995): 1–9.

91 BOGNÁR, „Az kopaszsgnac diczireti”, 515.

gőgössé tett, azt javallom, hogy azonnal célozzák meg a borbélyházat. Mert bárki is olvassa át ezt az irományt, ha haja nagy, ácsingózni fog azután, hogy tagjairól elenyészen a szőr.

Mindezekből egyetlen, mégis nagyon fontos következtetést szeretnék levonni, ez pedig az, hogy bár kopogtatunk Balgaság úrnő ajtaján és talán még bebocsájtást is nyernénk, belépni hozzá mégsem akarunk. Hiszen bár kopaszságdicséretünk fordítója előtt nagy valószínűséggel olyan nyomtatvány volt, amely Erasmus művét is tartalmazta, az irodalomtörténeti szempontból sorsdöntő pillanatban ő mégis Szüenesiosz jelentéktelenebb munkáját választotta.

Összegzés

A szórakoztató próza – mint láttuk – ott buzog föl, ahol az az ízlésvilág, amit a magyarországi és erdélyi németek képviselnek, találkozik a nagyvárosi polgársággal. Az egyik összetevő olykor elmaradhat, de ha mindkettő hiányzik, és mégis valamiféle „széppróza” születik, akkor az szinte biztosan valamilyen egyházi műfajból rágja ki magát. Mind ez, mind az nem lehetett túl népszerű a 16. század utolsó harmadában. Hogy ebből az időszakból egyes szórakoztató prózai műveket mégis népkönyveknek nevezhetünk, arra legfeljebb későbbi karrierjük jogosíthat fel minket.

ONDER CSABA

Kölcsey Ferenc nyelvtudományi munkáiról

Első rész: Kölcsey, a filológus¹

„Nekünk mindnyájunknak egyetlen egy munkánk van,
's ez a' Philologia.”²

Bevezető

A kötet címében használt *nyelvtudomány* kifejezés a szövegek túlnyomó részének keletkezési időszakában ugyan már létező terminus technicus,³ de a kortársak, így Kölcsey Ferenc szóhasználata alapján mégis a *philologia* megnevezést volna illő használnunk. Ugyan ekkor a philologia és a philologizálás a nyelvvel való tudományos foglalkozást jelenti, tehát a szó mai értelmében vett nyelvtudományt is, azonban Kölcsey szótárában a philologia egyéb jelentésű használata is észlelhető, mi több: neológiai elvei és az írói nyelvalkotás elsőbbségéről vallott nézetei kifejtése során kísérletet tett a philologia fogalmának a grammatikától való határozott elkülönöztetésére is – amint azt hamarosan bemutatjuk.

A nyelvtudomány és a philologia tehát nem egészen egymás szinonimáiként értenődök, a nyelvtudomány kifejezéssel mégis szükségképpen élnünk kell. Egyrészt azért, hogy megjelölhessük a közreadott szövegek tágabban vett jellegét és témáját, azaz a magyar nyelvvel, annak természetével, szavaival, szóképzésével, törvényszerűségeivel, szintaxisával, részben történetiségével, de leginkább a nyelvújítás, vagyis a neológia szerepével és elveivel való kapcsolatot, Kölcseynek az ezekkel való rendszerszerűen, elveken alapuló tudományos eljárásait. Másrészt pedig azért, hogy mindezt megkülönböztessük a filológia kifejezés többi, egykorú és mai jelentéseitől.⁴

* A szerző az Eszterházy Károly Egyetem oktatója.

1 A tanulmány Kölcsey Ferenc: *Nyelvtudományi munkák* című kritikai kiadásának jegyzeteihez készült bevezető fejezet. A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

2 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. október 16., in KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: 1808–1818*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, 5 köt. Kölcsey Ferenc minden munkái 6 (Budapest: Universitas Kiadó, 2005), 1:431.

3 Pl. Pápay Sámuel Kazinczy Ferencnek, Pápa, 1814, Pünkösdkor, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 11:398 (a továbbiakban: KazLev + kötetszám).

4 Vö. [Fejér György], „A Philológiára egy tekintet”, *Tudományos Gyűjtemény* 7, 1. szám (1823): 45–86., illetve: DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József és TAMÁS Ábel, szerk., *Metafilológia 1: Szöveg, variáns, kommentár* (Budapest: Ráció Kiadó, 2012); KELEMEN Pál, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TAMÁS Ábel és VADERNA Gábor, szerk., *Metafilológia 2: Szerző – könyv – jelenetek* (Budapest: Ráció Kiadó, 2014); Jerome McGANN, „Philology in a New Key”, *Critical Inquiry* 39, No. 2 (Winter 2013): 327–346.

A kötet címében a „munka” megnevezés a közreadott szövegek műfaji heterogenitását kívánja jelezni (hamarosan ezek problémáiról is részletesen szólunk): értekezés, könyvkivonat, recensio, jegyzés és szójegyzet éppúgy megtalálható köztük, mint a műfajilag nehezebben besorolható *Mondolatra* adott *Felelet*, amely ráadásul Szemere Pállal közös szerzőségben készült.

Kölcsey e tárgyban készült munkái a maguk teljességben korábban nem voltak hozzáférhetőek. Ezek együttes közlésére, így együtt olvasására és szemlélésére az új kritikai kiadás nyújt először lehetőséget, a már publikáltak mellett hiánypótló módon adva közre számos kéziratot munkát is.⁵ Mindezzel új lehetőséget kínál Kölcsey nyelvtudományi munkásságának mind teljesebb történeti és kritikai áttekintésére is.

A kritikai kiadás *Bevezetés a jegyzetekhez* című fejezete két részre tagolódik: előbb az alkotói pálya philológiai vonatkozású szakaszait tekintjük át, szemléleti keretet nyújtva annak érdekében, hogy az egyes munkák alakulásuk folyamatában és Kölcsey nyelvtudományi gondolkodásának összefüggésében is megismerhetővé váljanak, tehermentesítendő az egyes szövegekhez kapcsolódó jegyzeteket, minimalizálva a redundanciákat, majd a philológiai tárgyú kéziratokat vesszük számba.

Mielőtt időrendben haladva bemutatnánk Kölcsey nyelvtudományi tevékenységének periódusait és az azokhoz kapcsolódó szövegeket, röviden ki kell térnünk néhány jellegzetes, egymással összefüggő és szüntelenül visszatérő problémára, amelyeket leginkább Kölcsey Szemere Pálhoz írt önéletrajzi levelével exponálhatunk. Kölcsey Ferenc 1833-ban így emlékezett vissza nyelvészeti érdeklődésének időszakára:

Említenem kell, hogy 1814 Péczelen, midőn az *Mondolattal* töltöttük az időt, előbb komoly (philologi) értekezést irtunk. Ettől kezdődik philológiai mélyebb ismeretem. Az előtt ilyenekkel kevés időt tölték. Ezekbe te vontál bele; de az akkori dolgozások’ egy része még is kritikai vala. Például: a’ különböző Költők’ különböző nyelvéről való értekezés stb.⁶

A majd húsz év távlatából emlékező levél alapvető megállapításait a rendelkezésünkre álló kéziratok messzemenően igazolják: Kölcsey nyelvtudományi tárgyú munkáinak döntő többsége valóban 1814-ben, illetve 1815-ben és 1816-ban keletkezett. Ekkor készítette el nyelvtudományi nézeteit rendszerszerűen kifejtő, azokat elvi alapokra helyező tudományos disszertációját, a levélben említett „komoly (philologi) értekezést”, a *Criticaï Jegyzetek a’ Magyar nyelv jobbításáról* című neológiai főművét (a továbbiakban: *CriticaïJegyzetek*).⁷ Ekkor készült a Szemere Pállal közösen írt *Felelet a’ Mondolatra* című

5 A korábban már megjelent művek közül *A’ Magyarok’ Articulosáról egy kis jegyzés* címűt is újra közreadjuk. Kritikai igényű kiadását lásd: KÖLCSEY Ferenc, *Kiadatlan írásai: 1809–1811*, kiad., vál., szerk. SZAUDER József, BÁNHEGYI György és SZAUDER Józsefné, *A magyar irodalomtörténet forrásai* 8, 196–197 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968) (A továbbiakban: KFKiadatl.).

6 Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Pozsony, 1833. március 20., in KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: 1832–1833*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, 5 köt. Kölcsey Ferenc minden munkái 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 2011), 3:199–200.

7 A hivatkozott Kölcsey kéziratok adatait, keletkezés idejüket, lelőhelyüket a tanulmány második részének végén ismertetjük: Időrendi összefoglaló táblázat Kölcsey Ferenc nyelvtudományi kézíratairól.

írás,⁸ és 1814 őszén határozta el a szerzőpáros egy új magyar grammatika megírását is, amelynek első munkacíme *Philologiai Töredékek* volt. Ehhez a kiemelkedő időszakhoz képest a debreceni időszak (1808–1809) jegyzetei, majd később az *Élet és Literatura (ÉLit)* című folyóirat számára készített recenziók (1823–1824), illetve az akadémiai szerepvállaláshoz (1831–1837) kapcsolható műszavak gyűjteménye és filológiai bírálatok valójában csak elő- és utójátéknak tekinthetők. Tisztázni szükséges ugyanakkor, hogy mit is érthetünk a *philológia* fogalma alatt, *műfaji* szempontból hogyan tekintünk az ekkor végzett munkákra, végül pedig, a Kölcsey által használt többes szám miatt, tisztázni szükséges a Szemere Pállal való közös *szerzőséget* és munkakapcsolatot is.

Philologia

Fejér György a *Tudományos Gyűjtemény* hetedik évfolyamában (1823) *A Philológiára egy tekintet* címen megjelent tanulmánya igen alaposan foglalja össze a Philologia tudományának mibenlétét, történetét, eredeti és később módosult jelentéseit, illetőleg különféle ágait, azok jellemzőit és feladatait.⁹ Kölcsey egykorú philologia terminusának megértéséhez előbb ezt vesszük szemléleti alapul, a tanulmányból csak a korabeli jelentéseket rekapitulálva.

Fejér György szerint „szoros értelemben a Philologia csupán a Nyelvek’ természetének; tulajdonságinak (szóval: geniusának) tudásá[t]” jelenti, tágabb értelemben azonban a nyelvvel való „helyes élésnek tanítása is” ide tartozik, röviden tehát a „Philologia olly Tudomány, melly a’ nyelvek természetét, ‘s tulajdonságait, és velek helyes élést oktattya.” Mivel azonban a nyelvek különbözőek egymástól, vagyis lehetnek élő vagy holt, napkeleti vagy napnyugati, hazai vagy idegen nyelvek, ezért az azokat vizsgáló philológiák is különbözőek. A különféle nyelveket vizsgáló philológiák mindegyikére jellemző azonban két alapvető, Fejér által vagylagosan megkülönböztetett vizsgálati módszer: a „tisztá” vagyis elméleti és a gyakorlati, alkalmazottnak nevezhető kutatás. Az előbbi a „Nyelvek természetét, ‘s tulajdonságait fejtegeti”, az utóbbi pedig a nyelvek „saját geniusok szerint való élés[é]t terjeszti elő”. Fejér György hasonló vagylagos-sággal különbözteti el egymástól az úgynevezett *al-* és *felrendű* philológiát. Alrendű philológiának a széles értelemben vett *Grammatikát* tekinti, amely a nyelvnek, nyelveknek „mintegy élő, közös esmértetését foglallya magában”. A felrendű philologia „a nyelveknek geniusát mélyebben vizsgálja, és a velek való élést tökéletesebben el határozza”, és Fejér szerint ez „mondatik tulajdonképpen *Philológiának*”. Hogy pontosan mit is takar a Grammatika és a tulajdonképpeni Philologia különbsége, az az 5. §-ból derül ki, ahol Fejér György részletezi, mi tartozik egyikhez és mi a másikhöz. Eszerint

8 [Kölcsey Ferenc és Szemere Pál], *Felelet a’ Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak. „Mondolat. Sok bővít-ményekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dicshalom (azaz Wessprém) 1813.”* című Pasquilusára (Pesten: Trattner János Tamás Betűivel, 1815.).

9 Vö. FEJÉR, „A Philológiára egy tekintet”, 45–86. Fejér György a *Tudományos Gyűjtemény* első szerkesztője volt (1817–1818), tanulmánya Y aláírással jelent meg. Lásd még: SZALONTAY Gabriella, *A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége* (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1972), 114.

az alrendű philologia vagyis a Grammatika részei az: „1) Orthoepia, v. Orthophonia. 2) Orthographia. 3) Etymologia. 4) Grammatica. 5) Syntaxis. 6) Dialectologia. 7) Prosodia. 8) Rhetorika. 9) Poësis [Poétika]”. A felrendű philologia, vagyis a Philologia szintén „több részekből alkottatik össze, ilyenek: 1) A Philologiai Literatura. 2) A phil[ologiai]. Kritika. 3) A szoros értelemben vett Philologia”.

A felrendű philologia tárgyalása előtt Fejér György rögzíti az általa használt literatura fogalmát, amely szerint a „Literatura a Nemzetek lelki életének foglalata általjában” (15. §.). A *Philologiai Literatura* alapvető feladata nem más, mint a klasszikus munkák ismerete, amihez „szükség a Philologusnak tudni a Görög és Római classikus munkák Szerzőit, időkorát, jobb és pompás kiadásait”. Ebben a definícióban joggal ismerhetünk a mai értelemben vett *klasszika filológiára*. A *Philologiai Kritika* „a régi Irományoknak szerzőit, időkorát, s igazságát veszi vizsgálóra, s tulajdon érdemeiket” határozza meg (16. §.). Egyik ága a „főrendű” kritika, amely a szerzőséget, a szövegek hitelességét és textológiai állapotát, helyességét vizsgálja (lényegében a mai értelemben vett *szövegkritika* értelmében).¹⁰ Az „alrendű” philologiai kritika ugyanakkor „az Irónak kifejezéseit, hajlításait egybetételeit fogja fel, vallyon a nyelv reguláival meg-egyeznek e’. Ha meg nem egyeznek, vallyon e’ hibának nem a hamis olvasás e’ oka? Ha több féle olvasások fordulnak elő, mellyik legyen az igazi, a helyesebb el itéli”. Ebben a meghatározásban a *szövegmagyarázat* (nyelvi-, tárgyi- és jelentésbeli-, forráskritikai értelmezés) feladataira ismerhetünk. A felrendű philologia harmadik, utolsóként említett, és talán legérdekesebb része a 17. §-ban tárgyalt „szoros értelemben vett Philologia”.¹¹ Ennek elsőrendű feladata Fejér szerint az, hogy „a Classikus Iróknak nem csak szavaikat, nyelvjárásaikat fejtegeti, hanem értelmökbe is bérhat.” A felrendű philologia részei közt eme utolsónak a mai diszciplínák közt nem találni pontos megfelelőjét; ez a – literatúrai szemlélet közé helyezett – rész ugyanakkor grammatikai (etimológiai, szintaktikai stb.) ismereteket ír elő a szoros értelemben vett philologia számára:

E végre a szóknak tulajdon és másutt megfogattyát, különböző jelentéseit mind magokra, mind az időkorokra nézve el határozza; a gyökér és eredeti szókat a származattaktól, és formáltattaktól, a honnyiakat az idegenektől; a helyeseket a helytelenektől; a’ jókat a hibásoktól megkülönbözteti; mellyek legyenek rokon, hasonló, egyenlő vagy ellenkező értelműek, kimutatja; mellyek legyenek hathatósabb erejű, nagyobb fontosságú, jó hangzatú mondások, megválogatja. Hogy a Szerzőnek saját értelmét kinyilat-

10 Lásd: „szoros kérdőre veszi, vallyon azon Szerzők maradványai-e? Azon időkorból valók-e? kiknek tulajdoníthatnak. Csalatkozásból vagy szánt szándékkal nem tulajdonítottak-e másoknak? Ezen esetben a tévelygést, és szemfényvesztést bizonyosságra hozza. Megvizsgálja azt is, ha egész voltokban, s épségökben szállottak e reánk? Nincsenek e egész vagy darab részeikben megcsonkítva? Ha megvannak rontatva a hijánosságot helyre hozni, s kipótolni igyekezik, minekelőtte az ő grammatikai és tudományi böcsöket el itélje.” FEJÉR, „A Philológiára egy tekintet”, 71.

11 A teológia segédtudományából a teljeskörű műveltség (Bildung) eszközévé váló „seminarium philologicum” további magyarországi vonatkozásáról a Kölcsyre is ható Szemere Pál professzora kapcsán lásd: BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007).

koztassa, 's egész erejében felfoghassa, szavainak igazi jelentését szemfényre veszi, alkottatásokból, formáltatásokból, öszve köttetésekből, egybe függésekből; az előljáró, következő, 's más hasonló szavak' tekintetéből, kivált feltett céljából, választott tárgyából, körülállásából, gondolkodása 's írása módjából, Philosophiai, és religiói, vallásából, 's más szokásaiból. Ezek nélkül Philologus tellyes értelemben senki se lehet.¹²

Fejér vagylagos felosztásában lényegében két szemléleti mód, a grammatika és literatúra szétválasztásának szándékát tapasztaljuk. A *Grammatika* (mint alrendű philologia) lényegében a nyelv helyes használatával, a helyes beszéddel összefüggő tudományokat egyesíti, nagyon emlékeztetve a mai értelemben vett nyelvtudomány diszciplínáira. A *Philologia* (mint felrendű philologia) pedig lényegében a későbbi irodalomtudományt és annak segédtudományait (irodalmi szövegek filológiája, textológia) sorolja. A szoros értelemben vett philologia mint a nyelv természetének és tulajdonságainak, Fejér szavával geniusának vizsgálata viszont egybekapcsolni látszik az al- és felrendű philologia két területét: eszerint pedig a klasszikus írók értelmébe interpretatív, hermeneutikai, kritikai módon való behatolás a philologus-literátor számára nem képzelhető el grammatikai kompetenciák megléte és azok megfelelő alkalmazása nélkül. Mint emlékszünk, a 3. §-ban Fejér ezzel kezdte definícióját: „szoros értelemben a Philologia csupán a Nyelvek’ természetének; tulajdonságainak (szóval: geniusának) tudására határozottat”.¹³ Fejér elképzelése szerint ezt a tudást a felrendű philologia, lényegében tehát a literatura hatókörén belül elhelyezett „szoros értelemben vett Philologia” képes gyakorolni. Mint azt hamarosan látni fogjuk, Kölcseynek az 1810-es években a philológiáról vallott elképzelése nem állt távol ettől a felfogástól.

Kölcsey a philologia terminust kortársaihoz hasonlóan több értelemben használta. Mindez Bitnicz Lajosnak a jó tíz évvel Fejér tanulmánya után megjelenő *Magyar nyelvtudomány* című munkája alapján egyáltalán nem meglepő. Bitnicz könyvét választott tárgyának definíciójával kezdi:

A nyelvtudományt philológiának is nevezik. Ezen, majd tágabb majd szűkebb értelemben vett görög szó φιλος és α’ sokértelmű λόγος szóból tétetett össze, mellyek elsője szeretést, másika néha észet átaljában, néha tudományt, néha nyelvet jelent. Philologia α’ régieknél eredetikép némelly, főképp tudományos tárgyról folyó beszélgetés’ szeretettévé (Cicero Epist. ad Dis. XVI. 21.) Később philologusnak nevezék α’ saját értelemben vett tudóst (Svetonius de illust. gramm. C. 10.), végre α’ csupán nyelvtudóst is (Plutarcus de poetar. lect. 5. 11.). Értelme az újabb időben is ingatag, és majd az ember’ egyetemi műveltségét, majd α’ nyelv’ és előadás művelését, majd α’ régiség’ történeti esmeretét jelenti.”¹⁴

12 FEJÉR, „A Philológiára egy tekintet”, 72.

13 Uo., 47.

14 Vö. BITNICZ Lajos, *Magyar nyelvtudomány: Első rész A’ magyar nyelv’ természetéről* (Pesten: Trattner-Károlyi nyomtatása, 1837), 1.

A Bitnicz által jelzett fogalmi ingatagság tehát Kölcsseynél is tapasztalható, aki először és eleinte, és majd később is a *philologiai literatura* [klasszika filológia] és a *philologiai kritika* [szövegkritika és szövegmagyarázat] értelmében használta a fogalmat, amely utóbbiba tehát a magyar és idegen nyelvű, főként latin, görög, német és francia klasszikusok, tudományos források, szekunder irodalmak könyvészeti ismerete is beletartozott.¹⁵ Első philologiai tárgyú munkája valójában szövegkritikai jellegű volt, amennyiben az *Orthographia Ungarica* szerzőjének megállapítása kapcsán fűzött kritikai észrevételeket egy tudományos diskurzushoz, meggyőző bizonyosságát adva széles körű és alapos könyvészeti tájékozottságának is. Az ezzel közel egy időben keletkezett *A' Magyarok' Articulusról egy kis jegyzés* című jegyzete klasszika filológiai ismereteiről adhat számot, mivel egy poétikai kérdés grammatikai problémájának megoldására számos antik görög és római klasszikus szerző példáját idézve érvel meggyőzően. Az 1810-es évek közepétől (1813) azonban a philologia terminust Kölcssey már a magyar nyelv természetével és tulajdonságaival való tudományos foglalatalkodás megjelölésére is fordítja, összefüggésben a neológiai (nyelvújítási) diskurzusban időközben elfoglalt pozíciójával. Fejér György fogalmai alapján ekkor kezdett foglalkozni behatóbban az „alrendű philologia”, vagyis a Grammatika több ágával is (orthophonia, etymologia, syntaxis stb.), amelyet Szemere Pállal egymás között (néha ironikusan) „grammatizálódásnak” neveztek.¹⁶ Mindezt lényegében a „felrendű philológián” belüli „szoros értelemben vett Philologia” miatt gyakorolta csak, a magyar nyelv természetét vizsgáló, azt megérteni igyekvő elméleti érdeklődésének alárendelt alkalmazott kutatásként. Kölcssey philologus alatt értette általában a tudóst,¹⁷ és értette a nyelvtudóst is, ez utóbbit azonban megkülönböztette a gramma-

15 Vö. „Mit tudok én, mit tudhatok én, itt a falun? Kitől kapni könyvet? kitől egy intést, egy ujjmutatást? Debrecen is felette szegény. Mi itt csak a' XVI-dik száz philologia tudományával bírunk, 's az újabb könyveknek csak nevét halljuk.” Kölcssey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Álmosd, 1813. november 14., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:262; „Egy poéta fő alkalmasabb Homért és Pindart magyarázni, mint az a' sok száraz Philologus, kiknek jegyzéseiket vagy méreggel vagy nevetéssel kell olvasnunk.” [...] Bár több Ifjú Íróink is tanulnának görögül. A' Deák Litteraturának, főképp a' deák poétáknak studiuma nem viszen olly jó útra mint a' görögöké. ezt sok tapasztalás tanítja.” Kölcssey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Álmosd, 1814. április 3., in uo., 1:313–314; „Akkor a filozófia történeteinek kívül a 16. és 17. század latin íróit, philologi [értsd: tudós] írókat és kompilátorokat forgattam, de akkor jött kezembe Bayle dictionnaire hist. et critique, mely reám sok oldalról hatott. Kétség és mélység, és sok ízlés a nagy ember oldalai közé tartoznak. S bár az ő mélysége a későbbi franciák felületes voltától nagyon különböz: mégis ez iránta való tisztelet nagyon erősített engem a francia literatura iránti tiszteletben.” Kölcssey Ferenc Szemere Pálnak, Pozsony, 1833. március 20., in uo., 3:193–204.

16 Lásd: Szemere Pál és Szemere Pálné Kölcssey Ferenchez, Lasztóc, 1814. december 2., in uo., 1:344–345.

17 A tudós fogalmát egy korai kivonatában is megtalálni. Az idézet érdekessége, hogy szóhasználat az *Előszámlálása azon Principiumoknak mellyek a' Révai' Grammatikájában megállítatnak* szövegében is felbukkan, Révai Miklós tudósként való jellemzésekor. „A' mit ezen szó alatt, *Tudós*, értenek közönségesen, altalan fogva el lehet mondani, hogy ollyan egy sincs Franciaországban. Tulajdonképen való *Tudós*, az az, ki azzal a' tudománnyal mellyre magát adta fundamentumosan ismértetes, a'nak minden részeit en gros, és en detail studirozta, historiáját, az az származását 's előmentét tudja, 's szüntelen igyekezik kitanúlni, hogy micsoda állapotban van most mindenik országban, minden új találmányokban jártas, szóval a' ki Élő centruma a' maga Tudományának a'nak eredetétől fogva a' mai időkig...”. Vö. V. Jegyző-könyv, Girtanner, *Historische Nachrichten*, Debrecen, 1810. november 13., in KFKiadatl, 243.

tikustól, akit nem tartott philologusnak. Fogalomhasználatáról jellemzően az adott szövegkörnyezet ad eligazítást. Az idézett 1833-as önéletrajzi levél kitétele az 1814-es év „komoly (philologi) értekezés”-ről így a nyelv természetét és tulajdonságait vizsgáló tudományra vonatkozik, és a továbbiakban philologia (vagy *filológia*) alatt mi is ezt értjük majd (egyszerűsítve: a literátorok által művelt nyelvtudományi értelmet) – ha ettől eltérünk, azt külön jelezzük.

Mi a különbség a philologus és a grammatikus között? Milyen a jó philologus? Kölcssey szótárában a philologus nem feleltethető meg a nyelvésznek. A nyelvtudós jelentésben érthető *nyelvész* szó ekkoriban még nem használatos, megalkotásra vár.¹⁸ A látszólag ennek megfelelőként érthető korabeli *grammatikus* megjelölés ugyanakkor Kölcsseynél a jó értelemben vett *philologus* ellenpárjaként szerepel.¹⁹ Vagyis Kölcssey határozottan megkülönböztette egymástól a grammatikust és a philologust. (Lényegében annak megfelelően, ahogyan az Fejér György tanulmányában látható volt.) Mindezt azért szükséges hangsúlyoznunk, mert bő tíz évvel később a philologia fogalma – minden korábbi ingatagságával együtt – egyre inkább a nyelvtudomány jelölőjévé válik.²⁰ A 19. század második felének elején *A magyar nyelv szótára* a nyelvészt már mint philologust nevezi meg, olyan személyként, aki „egy vagy több nyelvvel tudományosan foglalkodik, nevezetesen ki rendszeres nyelvtani ismereteket gyűjt, ki a nyelvek eredetét, elemeit vizsgálja, azokat összehasonlítja, stb. (Philologus)”²¹ A nyelvész filológusként való (zárójeles) megfeleltetése ekkor már nem fedti sem a Fejér-féle, sem a Kölcssey-féle philologusnak az 1810-es, 1820-as évek közepén még érvényben lévő és használatos fogalmát. Jóllehet Czuczor–Fogarasi definíciója alapvetően megközelíti a lényegét, miszerint a philologus (azaz a nyelvész) a nyelvvel (vagy nyelvekkel), annak eredetével, egészében és részleteiben tudományosan, azaz meghatározott elvek alapján szisztematikusan foglalkozik, már szót sem ejt azonban a literatúra nyelvtudományi szerepvállalásáról.

Kölcssey a nyelv természetével való foglalkozása során igen hamar reflektáltta tette mind az elméleti, mind az alkalmazotti módszer különbségét, különös hangsúlyt fektetve a nyelv természetének elméleti vizsgálata mellett a nyelvvel való élésnek a magyar régiségben és az idegen nyelvek gyakorlatában való szemlélésére is – elsősorban a Ka-

18 Lásd például a *Mondolat* Szótárát: „A' Nyelv-mivelők, szorgszerények' által, részint természetett, részint öltöztetett újj Magyar szók' mostani helyesített Jelenteteinek értésére. [...] Nyelvemes, Nyelv-míves: Grammaticus; Nyelv-miség: Grammatica.” [SOMOGYI Gedeon et al.] *Mondolat: Sok Bővitményekkel, és egy Kiegészített Újj-Szótárral együtt* (Dicshalom [Veszprém]: ny. n., 1813).

19 Kölcssey az Új szók című recenziójában (1833) a *szovász* megjelölést használja Molière-ről beszélve, aki Bayle szerint az öt gáncsoló grammatikussal szemben „igen gyakran és tagadhatatlanul szerencsés szovász volt”. KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, kiad. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, 3 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960), 1:924.

20 Vö. BITNICZ, *Magyar nyelvtudomány*, 1.

21 CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Pest: Athenaeum, 1862–1874), 4:905. Lásd még uo.: *Nyelvészet*: „Tudomány, mely a nyelvek vizsgálatával, s alapos és rendszeres megismerésével foglalkodik. Különösen a művelt nyelvek és az ezeken megjelent eszművek taglalása, fejtegetése, ismertetése, az ide tartozó segédforrásokkal együtt. *Hellen, római nyelvészet. Újabbkori nyelvészet.* (Philologia).”

zinczy-féle neológia megtámogatásához gyűjtve a példák corpusát. Mindeközben legalább ennyire fontos volt számára saját nézőpontjának, beszédpozíciójának rögzítése is. A „philologia” és a „philologus” fogalmak értelmét szükségszerűen ez a szándék definiálta újra, imígyen különböztetve meg magát (illetve magukat) mint literátor philologust a „grammatika” képviselőitől s azok kizárólag a nyelv külső formájára reflektáló diskurzusától. Grammatikus (nyelvész) és Philologus (literátor, nyelvtudós-író) elkülönöztetésének kérdése Szemere és Kölcsey tervezett magyar grammatikájának (*Philologiai Töredékek*) is részét képezte volna, önálló fejezetben tárgyalva a problémát: „XIV. töredék: A’ Philologus, és Grammatikus hatalmáról a’ nyelvben? Micsoda Relatiokban van az Író a’ Philologus-sal, ’s a’ Poéta különösen a’ Nyelv’ bildungjára nézve.”²² Ebben az elkülönöztetésben a grammatikus és a grammatizálás *inkább* negatív, pejoratív, míg a philologus és a philologizálás pedig *inkább* pozitív módon jelenik meg, néha önironikus reflexió tárgyaként is, habár meg kell jegyeznünk, hogy gyakran figyelhető meg keveredés szótárában, néha egy mondaton belül is.²³ De a legfontosabb a nyelv képezhetőségéhez való viszonyban van, amely különbség miatt a grammatikus nem lehet azonos a philologussal, és ami miatt az író vagy a poéta tudós philologus is lehet.²⁴

„Én Adelungot kaczagom – írta Kölcsey Döbrentei Gábornak – ’s minden érdemei mellett is nem tartom egyébnek szegény Grammatikusnál.” Kölcsey szerint ugyanis nem a grammatika vagy a szintaxis (tehát nem a grammatikus) határozza meg a nyelvet, hanem „a’ nyelv maga meghatározza magát”, a szavak és szólások megmaradásáról pedig „Valami-Más” dönt, „a’ mit nevezni nem lehet”.²⁵ Kölcsey szerint a magyar nyelv természete ugyan hajlik a xenologizmusok befogadására, amint azt a magyar régiség írói gyakorlatából származó példák is igazolják (Illyés Püspök, Molnár Albert, Zrínyi, Gyöngyösi István), de semmi garancia nincs arra, még az írók számára sem, hogy különben jól megalkotott („rend szerént formált”) szavaik megmaradjanak. Kölcsey tehát úgy véli, hogy a nyelvi változásokat illetően a fejlődés öntörvényű és nehezen kiismerhető jellegű, a nyelv pedig *szelekciós* természetű. Ez utóbbi oka lényegében megmagyarázhatatlan („Mi okon? Ki tudja azt megmondani?”), logikájából, tehát abból, amit kirotál, mégis következtetni lehet a fejlődést meghatározó törvényszerűségekre. Magyarán a szelekció mutatja meg legjobban *a nyelv természetét*, ami valójában nem más, mint „a nyelv képzékenységének

22 *Philologiai Töredékek*, Lasztóc, 1814. október 22., kéziratban, OSZK Kt Quart. Hung. 4361, 2. fólió.

23 Szemere kajánsággal kérdezi 1814 őszén Kölcseyt: „Nem gyógyultál e még ki a’ grammatomániából?”. Szemere Pál és Szemere Pálné Kölcsey Ferenchez, [Lasztóc, 1814. december 2.], in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:344. Kölcsey a *Felelet* vonatkozó szöveghelyére utalva ezt írja Szemere Pálhoz: „fogunk felette philologizálni, vagy hogy a’ Debreczeni Grammatikussal szolljak: *grammatizálódni*.” Lásd: Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1815. október 15., in *uo.*, 1:436.

24 A *philologus* vs. *grammatikus* (vagy inkonzekvens, rossz philologus) a Kazinczy által megalkotott, szintén ekkoriban megjelenő és teret nyerő *neologus* vs. *ortologus* (vagy antiquarius, palaeologus) dichotómia párjának is tekinthető, éppen a diskurzusok harcában kényszerűen és praktikusán létrejövő, az elkülönbözést lehetővé tévő fogalompárként.

25 Kölcsey Ferenc Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, 1815. május 3., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:372. Ez a levél az *Élet és Literaturában* is megjelent a kettejük levelezését közreadó részben: „Döbrentei Gábor és Kölcsey Ferenc leveleiből: Harmadik rész”, *Élet és Literatura* 2 (1827): 87–134, 117–124.

(Bildsamkeit) útja”.²⁶ Az út kifejezés egy elvi (filológiai) és egy történeti szempontot rejt magában, azaz a nyelv miképpen „képezthetik” egyáltalán, illetve története során („eleitől fogva”) hogyan „képeztetett”. Ebben az összefüggésben, ahogyan Gyapay László fogalmaz, a szintaxis „nem csupán a nyelv szerkezetének grammatikai módszerekkel való kifejezése, hanem – mai terminussal élve – a nyelvi kompetencia *megismerésének eszköze is*”.²⁷ A magyar nyelv története azt mutatja, hogy „a xeno- és neologizmusokat számottevő arányban befogadta”, vagyis a neologizmusok magából a nyelv természetéből erednek, mivel „a magyar nyelvnek ez a szokott konstrukcióktól eltérő megoldásokat teremtő hajlama erősebb, mint az ezeket elkerülni akaró tudatos purista törekvés”.²⁸ Sommásan fogalmazva: a nyelv érvényesíti önnön természetét. Az író számára a nyelv-művelés (és a szóalkotás) során elvárás a filológia felkészültség, azaz a nyelv *törvényeinek* és a nyelv *történetének* együttes, elválaszthatatlan ismerete.²⁹ A nyelv természetéhez való viszony alapján pedig különbség szabható a philologus és a grammatikus között.³⁰

Az igazi philologus legfőbb ismérve tehát, hogy rendelkezik princípiumokkal (irány- vagy alapelvekkel), ismeri a nyelv múltját, annak szokásait, és a nyelv természetét, egészében és részleteiben képes látni mindezt, képes a kivételekből az elvek alapján általános megállapításokat tenni. Ezzel szemben a grammatikus (vagy a rossz, inkonzekvens, kéretlen philologus) nem rendelkezik kimunkált elvekkel, nem ismeri a nyelv múltját, a nyelvi jelenségek problémáira adott válaszai és megoldásai inkonzekvenssek.³¹ Az általa felállított nyelvtani szabályok megkötik a nyelvet, a flexiós személet

26 Kölcsy Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:395. BÍRÓ Ferenc helyesen állapítja meg, hogy erre a Daniel Jenisch-től származó fogalomra „Kölcsy figyel fel az 1810-es évek közepén [és azért használja, hogy] magyarázza az általa kitalált magyar megfelelő: ’képzékenység’.”, vö. BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvújítás* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), 398. Az egy évvel korábban, A’ szószármaztatásról írott munkájában a fogalom így szerepel: „a’ nyelv’ *képezhetősége* (Bildsamkeit)”. Lásd még: GYAPAY László, „A’ tisztább ízlésnek regulájival”: Kölcsy kritikus pályakezdése (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 195.

27 Uo., 196.

28 Uo.

29 Vö.: „És mi szabad az Írónak ezen Iskola’ értelme szerint? [...] mind az, A’ MIT A’ MINDEN NYELVEK’ IDEÁLJA MEGKÍVÁN, A’ MAGYAR NYELV’ TERMÉSZETE (örök szokása ’s törvénye) VILÁGOSAN NEM TILT, A’ RÉGI ÉS ÚJABB CLASSICUSOK ÁLTAL NEVELT ÍZLÉS MÉG JAVASOL IS, ’S A’ SZÜKSÉG MÚLTHATATLANUL PARANC SOL. Azon nemekben, a’ hol az Író mindenhez szól, az szabad, a’ mit minden Olvasó javallhat.” KAZINCZY Ferenc, „Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél”, *Tudományos Gyűjtemény* 3, 11. sz. (1819): 3–27, 25. Kiemelés az eredetiben.

30 Lásd erről Kazinczy levelét: „Élő nyelvnek változni kell, a’ szerént a’ hogy ismeretei gazdagodnak, érzései nemesednek, a’ hogy a’ nyelv’ természete (melly egészen egyéb mint a’ Szokás) engedi, a’ Literaturával bíró régi és új Nemzetek’ példái intenek, a’ Szépség’ és a’ Nyelv’ ideálja kívánja, és a’ neki-lelkessedett Szép-író parancsolja; ’s mind addig kell változnia, míg az a’ Tudományoknak ’s Mesterségeknek minden nemeiben elégséges-számú nagy írók által meg nem állapítatik.” Kazinczy Ferenc Helmeccy Mihálynak, Széphalom, 1816. január 16., in KazLev XIII, 481.

31 A grammatikus pejoratív fogalom, ennek leváltására szolgál Kölcsy és Szemere szótárában a philologus. A grammatikusok „lenézésének” egyik herderi forrását lásd: „a gyakori (azaz gyakorlati) megértés nem szokása a grammatikusoknak.” Johann Gottfried HERDER, „Értekezés a nyelv eredetéről” [1772], in Johann Gottfried HERDER, *Értekezések, levelek*, szerk. RATHMANN János, ford. RAJNAI László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983), 182.

erősebb a nyelv természetére, annak Bildsamkeitjára figyelemmel levő szemléletnél. Emiatt a grammatikus nem eléggé nyitott az újításra, az új szavak feltalálásából származó új ideákra, amely új ideák sokkal inkább képesek érzékeltetni a nyelv rejtélyes természetét, azt a valami mást, amit formálisan kifejezni, leírni, katalogizálni, szabályozni aligha lehet. A rossz filológus éppen ezért a grammatikus, mint Adelung (vagy Verseghy Ferenc és Beregszászi Pál), a maga szimplán tudósi magatartásával, vagy a *Debreceni Grammatika* szerzői, a maguk kálvinista konzervativizmusával. A grammatikus soha nem értheti meg a maga lényegében a nyelvet, mivel nem annak lényegére, vagyis a nyelv természetére figyel.³² (A grammatikus leminősítése Kölcsey esetében nem mentes Kazinczy hatásától, illetve Debrecenhez, a debreceniséghez, a kálvinistasághoz, összességében a *Debreceni Grammatikához* fűződő viszonyától.)

A jó philologus azonban nem a modern nyelvész szinonimája. A *szószármaztatásról* (1814) című tanulmányában Daniel Jenisch-től átvéve és K. W. Kolbe Bildsamkeit-fogalmával kiegészítve írja Kölcsey az alábbiakat:

A' nyelv' legfőbb érdeme a' gazdagság, 's a' gazdagságnak kútfeje a' nyelv' képezhetősége (Bildsamkeit); két fő mesterei vagynak a' nyelvnek, a' philosoph, és poeta. Amaz a' nyelvet műveli flexiók által, 's ez compositiókkal. És így a' szószármaztatás a' nyelvből két részre oszlik, philosophi és poetaira.³³

A nyelv philosopus mesterét, akinek eszköze a flexio (hajlítás, ragozás), vagyis külsőleg formálja a nyelvet, kézíratos jegyzetei alapján Kölcsey *Révai Miklós*-ban látta, elsősorban annak *Grammatikája* alapján ítélve. Révait olyan komoly és felkészült tudósnek tartotta, aki a nyelvet ugyan grammatikai közelítésben, de adott elvek és történeti belátások mentén vizsgálta. Eszerint Révai tehát ismeri a nyelv múltját, annak szokásait, nem kívánja szoros korlátok közé szorítani azt, s mivel felismeri a szokás, vagyis az *usus* lényegét, egészében és részleteiben képes látni vizsgálatának tárgyát. (Kölcsey jelzi azt is, hogy a későbbiekben a költő Révait is meg kívánja vizsgálni majd.³⁴) A nyelv másik mestere a compositiókkal szabadon élő, az új szavakkal a régi ideákat megújítani, s ezzel újakat létrehozni tudó poeta. A nyelv Jenisch-nél elkülönített mesterei közül Kölcsey ez utóbbit differenciálja igazán. A nyelv ideális mestere (vagy ha úgy tetszik: a jó philologus) nem egyszerűen a poeta, hanem az a *költő*, akiben a *poétai szellem* a megfelelő *philologiai felkészültséggel* párosul. Kölcsey egyik példája Ungvárnémeti Tóth László, aki „nincsen poétai szellem nélkül”, s ahogy írja, talán éppen benne teljesedik ki „azon ohajtásom hogy a' görög verselésről a' görög Írók' magyarázatára menjen-álta. Egy poeta fő alkalmazatosbb Homért és Pindart magyarázni, mint az a' sok száz Philologus, kiknek jegyzéseiket vagy

32 Vö. FEJÉR, „A Philológiára egy tekintet”, 45–86.

33 A' szószármaztatásáról (1814). Lásd: KÖLCSEY, *Összes művei*, 1:908–918.

34 Lásd: KÖLCSEY Ferenc, *Előszámlálása azon Princípiumoknak mellyek a' Révai' Grammatikájában megáldítanak*, kéziratban, 1815, OSZK Kt Quart. Hung. 4361. A költő Révai vizsgálatának nincs kézíratos nyoma ismereteim szerint, holott igen érdekes összehasonlítás volna, különösen az Ungvárnémetivel és Szemerével való párosításban.

méreggel vagy nevetéssel kell olvasnunk.”³⁵ Ungvárnémeti tehát a szó mai értelmében *klasszika-filológiai* szempontból is felkészült költő, aki az antik, elsősorban a görög poézis ismeretével, annak szellemének magyar versekben való alkalmazásával képes az új ideák nyelvi megjelenítésére. Kölcsey másik példája Szemere Pál, aki „egyike a’ Magyar legjobb philologuszoknak”³⁶. *Iliász* fordítása kapcsán írja neki Kölcsey: „Minden Íróink közül egyedül Téged óhajtalak Commentatoromnak, mert annyi poetai szellem annyi philologiai ismerettel nincsen senkiben köztünk mint benned egyesülve.”³⁷ A jó philologus tehát a nyelvteremtő erő (poétai szellem) képessége mellett megfelelő philológiai *kritikai* felkészültséggel, kommentátori kompetenciával is rendelkezik.

Több mint tíz év elteltével, jócskán eltávolodva a neológia konfrontatív képviselésétől és Kazinczytól, *Új szók* című 1824-ben írt recensiójában Kölcsey a nyelvtudós (ekkor már ezt a kifejezést használta) három féle típusát különböztette meg:

Ha szócsinálás van kérdésben, nyelvtudósainkat három rendre lehet felosztani. Egyik rend az, melly bizonyos rozszúl-értett patriotismusból igyekezett magával és a’ nemzettel elhíttetni, hogy nyelvünk elég gazdag a’ leggazdagabb külföldiekkel is pályát futni; ‘s ezen elhíttetés miatt idegen marada minden újtól, ne hogy az új’ keresése által szűkölködést áruljon el; ‘s később lón a’ szóbeli fogyatkozásokat gyámoltalan körülírásokkal palástolgatni, mint a nyelv nyitva álló kútfejeiből magának kincseket meríteni. Másik az, melly a’ nyelvet philologi tudatlanságból nagyon is szegénynek tekinté, ‘s minden vásári német románkát gomba módra természetű új szavakkal fordítgatott; ‘s publicumunkat a’ szükséges és helyes újaktól is rettegni kényszerítette. A’ harmadik rendnek vezérei az egymással ugyan sokat ellenkezett, de mind ketten sok tiszteletet érdemlő Révai és Baróti Szabó voltak. Ezek a’ régiség’ omladékai felett emeltek fáklyát: mind azért, hogy az omladékok alatt heverő kincsek a’ nemzetnek újra vissza-adassanak; mind azért, hogy a’ hátra lévő szükséges építés az omladékokon még nyilván kitetsző formák szerint tétethessék-meg.³⁸

A pszeudo-patrióta purizmus, a tudatlan és túlzásba vitt neologizmus mellett Kölcsey ismét nevekkal jelöli meg a számára példaértékű tudósságot, amelynek jellemzői lényegüket tekintve nem térnek el a korábban megismertektől. Az igazi philologia művelésének két alapvető ismérve számára nem más, mint az irányelveken (principium) alapuló tudományos vizsgálat és a nyelv történetének ismerete, ahogyan azt 1816-ban Döbrentei Gábornak összefoglalta:

Hagyjuk el a’ pórnépet; ‘s térjünk az igazi Philológiának útjára, mellyre Vizsgálat ‘s a’ Nyelvnek Történetei vezetnek: ‘s ha nem akarjuk is épen azt tenni a’ mit Voss tett, legalább keressük elő a’ Régiség’ kincseit; ‘s a’ legrégebb kéziratú Bibliában, Illyésben, Zrinyiben ‘s többekben már régen auctorizálva találjuk azt, a’ mit ezek a’ vízzel bővölködő Gottschédek

35 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. április 3., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:313.

36 Kölcsey Ferenc Kölcsey Ferenc Varga Tamáshoz, Cseke, 1815. október 25., in uo., 1:443.

37 Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1816. március 28., in uo., 1:470.

38 Lásd még: KÖLCSEY, *Összes művei*, 1:919–925.

Íróinknak újabb műveikben kárhozzatnak. Kicsiny az, a' kit a' nagyobb sereg' lármája félelemre hoz: mert vagy nem bír illő bátorsággal, vagy járatlan a' maga mesterségében; 's principiumokat nem kapott.³⁹

Kölcsey a philológiát olyan meghatározó *tudománynak és kompetenciának* tekintette, amely a literatúra felől lehet kihatással a nyelv egészére, elsősorban a nyelvet, nyelveket és a klasszikus irodalmat ismerő filológus tudósként is *kiváló* írókra róva meghatározó feladatokat, nem a mai értelemben vett nyelvészekre. A szétválasztás minősítés is egyben, hiszen a nyelvtani ideál megteremtésének, leírásának grammatikusi törekvése azon túl, hogy figyelmen kívül hagyja a nyelv természetének különös képességeit, eliminálja a szinkron és diakrón jellegű nyelvi mozgásokat is. A literatúrai nyelv kivonása a grammatika hatálya alól olyan elválasztása nyelvészetnek és irodalomnak, amely ez utóbbi magasabbrendűségét is jelenti az előbbivel szemben. Grammatikának és Philológiának az egymástól való éles, minősítő jellegű elkülönöztetése a literatúra önállóodási folyamatába illeszthető, Kölcsey szemlélete lényegében Fejér György tanulmányából ismerős „szoros értelemben vett Philologia” (17. §) fogalmával rokonítható. Ugyanakkor abban, hogy az újítások, az új ideák csak a költői nyelv által vihetők át a köztudatba, sok újdonság nincsen. Kazinczy is azt képviselte, hogy a grammaticus csak őre, rabja, míg a szépíró szabad hatalmú törvényszabója a nyelvnek.⁴⁰ Kölcsey leginkább a megfelelő elméleti alapra helyezéssel kívánta megtámogatni az írói neológia ügyét, elsősorban a kortárs német nyelvtudomány applikációjával, miközben az író és a grammatikus egyszerű szembeállításán is túllép a philologia és a philologus újradefiniálása során. Ennek egyik következményeként jön létre a grammatikust leváltó modern nyelvtudós konstrukciója a nyelv filozófus mestereként. A nyelv másik mesterként pedig nem egyszerűen az író áll, hanem a philologiai képzett író, olyan entitás, amelyet egyszerre jellemez a klasszika filológiai véna és a nyelv Bildsamkeitjára érzékeny költői lelkület. A magyar nyelv történetének ismerete, organikus nyelvszemlélet és az építés (compositio) szükségessége egymásba kapcsolódó, egymást feltételező elvárások a nyelv filozófus mesterétől (Révai Miklós) és poétájától (Baróti Szabó Dávid).

Műfajok

Az egyes munkák műfajisága kapcsán a címek és a hozzájuk kapcsolódó műfaji kódok nyújthatnak eligazítást, de ezek megállapítása sem magától értetődő minden esetben. Például néhol értelmezésre szorul a megadott műfaji kód (lajstrom), néhol műfaji keveredés lép fel (kritikai jegyzésekkel ellátott kivonat), ellentmondás mutatkozik a cím

39 Kölcsey Ferenc Döbrentei Gáborhoz, Cseke, 1816. május 11., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:499. Kiemelés tőlem: O. Cs.

40 „Mi köztünk még mindég paradoxon az, hogy a' Szép-író, ha ugyan az, szabad hatalmú Ura s Törvényszabója a' Nyelvnek, mint a' Grammaticus, ha csak Grammaticus, csak őrje, rabja; 's hogy az állítás nem szenved kérdést, azt az Iskolák is tanítják. Ne féljünk hogy a' Szép-író ezen hatalmával vissza-él”. Kazinczy Ferenc Helmezy Mihálynak, Széphalom, 1816. január 16., in KazLev XIII, 481.

(*Criticaijegyzetek*) és a levelezésbeli megnevezés (értekezés, dissertatio) között, vagy reflektálatlan műfaji intencionáltság válik észlelhetővé (*Felelet a' Mondolatra*: ellenpaszkvillus). Kölcsey filológiai munkáját, különösen az 1814-es évben, egyszerre jellemezte az elméleti felkészülés és tájékozódás, az anyaggyűjtés és a forráskritika, koncepcióalkotás és tanulmányírás, amely tevékenységekhez más és más munkamódszer kapcsolódott, funkcionálisan eltérő műfajú szövegeket eredményezve, amelyek többsége nem nyilvánosságnak szánt műhelymunkának volt tekinthető. Egyaránt keletkeztek így magyar és idegen nyelvű, teljes és részleges könyvkivonatok, kritikai jellegű, azaz reflexiókkal ellátott jegyzeteket, egyszerű kijegyzések, illetve értekezés is. Mivel Kölcsey ezt a munkát Szemere Pállal közösen végezte, a műfajiság megítélésekor ajánlatos figyelemmel lenni erre a kontextusra is, hiszen a kéziratok közös használata (amit például a Szemere kezétől származó javítások, áthúzások, sorszámozás is mutat) a szövegek funkciójára, s ebből következően műfaji státuszára is utal. (A közös szerzőségű munkákról a következő részben szólnunk.) Mindezt szükséges tehát a szövegek műfaji szempontú áttekintése és magyarázata.

Mielőtt röviden jellemeznénk ezeket, szólnunk kell Kölcsey munkamódszeréről és jegyzetelési, kivonatolási gyakorlatáról, mivel ez csaknem az összes említett műfajt érinti. Kölcseynek a debreceni kollégiumban elsajátított egyéni jegyzetelési technikája és a Kállay Ferencel kialakult munkamódszere élete végéig elkísérte. (Mindez a Szemere Pállal való munkakapcsolatban is visszaköszön.) Kölcsey mindenkor alapvető fontosságúnak tartotta a megfelelő szakmunkák, szövegkiadások meglétét, ezek megszerzését. Ezek hiánya gyakran hátráltatta munkájában, különösen a csekei időszakban, amint arról többször panaszkodott. Olvasmányairól jegyzőkönyveibe rendszeresen készített feljegyzéseket, kivonatokat, jegyzetelési gyakorlata és kultúrája kapcsán joggal állapítja meg Szabó G. Zoltán, hogy ezek „nem pusztán tartalmi összefoglalók, sokkal inkább a kijegyzett vagy kivonatolt szövegrészekhez egyéb olvasmányok alapján készült reflexiók gyűjteménye” voltak.⁴¹ Kölcsey így ír saját gyakorlatáról: „Kluge Magnetismusát extrahálni [kivonatolni] kezdtem, de a munka hidegsége el-lankasztott. Azonban az extrahálás alkalmával iminnen és amonnan sok jegyzéseket írtam össze a' magnetismus régiségben keresett nyomairól, mellyeket, hogy munkám éppen haszon nélkül ne legyen, egy kis polemizáló íráskává alakítottam.”⁴² Magyarán a kivonatolás (extrahálás) rutin munkája filológiai kutatómunkát generál, ami a kivonatból kritika reflexiókkal (bíráló észrevételekkel) ellátott jegyzést (pl. *A' Nyelv változásairól; Jegyzet az Új Szókrol a' Magyar Szófabrikák számára*), félbe maradt tanulmányt (*Előszámlálása Révai*), míves magyar nyelvű fordítást (*Jenischből való Jegyzések*, [korábbi címen: „Jenisch pályairata”], a továbbiakban: *Jegyzések Jenisch*), vagy mint az említett esetben, egy, a magnetizmusról szóló értekezést (tractatus) eredményez. Kölcsey filológiai tárgyú kéziratai közt megfigyelhető az is, hogy az extractus csu-

41 Lásd erről: SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc (1790–1838)* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011), 27–29.

42 Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. április 6., in KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés: 1820–1831*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, 5 köt. Kölcsey Ferenc minden munkái 7 (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 2:51–52. Kiemelés – O. Cs.)

pán *szélgjegyzetek* (margináliák) formájában kap kritikai reflexiót (*Kivonat K. W. Kolbe Über den Wortreichthum der deutschen und Französischen Sprache* című munkájából, a továbbiakban: *KivonatKolbe*), mint ahogyan az is, hogy mindezek az *extractus* végére kerülnek rövid összefoglalás, *konklúzió* formájában (*Rövid lajstromok Aranka György grammatikai hibáinak az Erdélyi Társaság Első Kötetében*). E kettő kombinációja is megfigyelhető (*Rövid Lajstroma a' Debreczeni Grammatika' hibás állításainak*). Fontos jellegzetessége ennek a gyakorlatnak az is, hogy Kölcsey rendszerint jegyzőkönyveiből, jegyzeteiből, azok hiányában néha emlékezetből idézve foglalja össze misszilis leveleiben az adott kérdéssel kapcsolatos meglátásait és érveit.⁴³ Kölcseynek ez a bevett szokása az elveszett kéziratok tartalmi megismerése kapcsán nyer jelentőséget (lásd például: *CriticaïJegyzetek*, 1814; [*Jegyzések Varróból*] 1815). Kölcsey filológia tárgyú munkáit az alábbi műfajcsoportokba rendezhetjük: 1) értekezés (tractatus, dissertatio); 2) supplementum; 3) recensio (bírálat); 4) pamflet (ellenpaszkvillus, satíra); 5) jegyzés; 6) kivonat (extractus); 7) lajstrom; 8) szójegyzék; 9) értekezés-tervezet.

Értekezés

Kölcseynek egyetlen értekezéséről tudunk, amelyet leveleiben egyértelműen „dissertatio”-nak, „értekezésnek” nevez, jegyzeteiben (*KivonatKolbe*) cím szerint is megemlítve: *Criticaï Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról*. (Magát a 4 ½ ív terjedelmű corpust nem ismerjük, tartalma egy Kazinczynak írt levél alapján rekapitulálható – minderről később szólunk.) A munka címében jelzett műfaji kód (kritikai jegyzetek) és az említések műfaja (tractatus) nem fedi egymást, értelmezésre szorul. Mint ahogyan az *ElőszámlálásaRévai* esetében is, amely vélhetően befejezetlensége miatt átmeneti jelenségként a tanulmány és a jegyzések között áll. Levelezésében Kölcsey ezt jegyzésekként említi, a szöveg vége ugyanakkor az extrahálásra emlékeztet, de feltehetően a Kluge-kivonathoz hasonló helyzet állt itt is elő: a kivonatos Révai Miklós grammatikai alapelveit összefoglaló, azokat kritikai megjegyzésekkel ellátó tanulmánnyá (tractatus) alakult. A *supplementum* kiegészítő segéd tanulmányt jelent, egy nagyobb tanulmány függeléként. Három ilyen ismerünk: [*Az idegen Phrasesekkel való életről*], *A' szókurttitásról*, *A' szószármaztatásról*, amelyek *CriticaïJegyzetek*hez kapcsolódnak. *Recensio* alatt értjük a kritikai (bíráló) jellegű munkákat, ilyen az *Új szók* címen megjelent írás. A [*Nyelvmívelés*] egy végül el nem készült recensio vázlata, amelynek érdekessége, hogy bepillantást nyújt a recensio-készítés műhelyébe. A *Felelet 1815* műfaji értelemben vett megjelölése nem problémátlan. A peritextusok műfaji kódjai (ti. felelet egy paszkvillusra) a szöveget a korban ismert paszkvillus-ellenpaszkvillus műfaji keretében értelmezteti. A Kölcsey által írt [*Praefatio*] reflektál is a személyesítő paszkvillus és az elmés satíra közötti különbségtétel nehézségére, olvasói (értelmezői) döntésként állítva be a műfaji megítélést. A magándiskurzusokban Kölcsey szinte kizárólag „Antimondolat”-ként, Szemere Pál

43 „Szabónak az Erd[élyi]. Museumban levő philosophi dissertatiójára jegyzeteket írtam Lasztócson; azok több írásaimmal együtt Palinál maradának, emlékezetemből irom belőlök 'a következőket.” Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1814. december 4., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:346.

pedig „Bohógyink”-ként említi a szöveget. Míg a *Felelet 1815* egésze inkább *parodisztikus*, vagyis ismert szerzők műveit felhasználó és azokat gunyorosan imitáló jellegű, a népi satírával ellentétben a szellemes, emelkedett, *urbanisztikus* beszédmódot képviseli (ezért sem tekinthető pusztán centónak), addig a [Praefatio]-t a szöveg egészére kiterjedő, alakzat értelemben vett *ironia* jellemzi. A *pamflet* kifejezést a *Felelet 1815* általánosabb műfaji megjelölésére használjuk.⁴⁴ *Jegyzések* alatt értjük, amikor egy adott műből csupán néhány mozzanatot, problémát (szakaszokat, mondatokat) ír ki szó szerinti idézet formájában, amelyekhez időnként (kritikai vagy egyéb) reflexiókat (megjegyzéseket) fűz kommentár gyanánt, széljegyzetben vagy a szöveg végén. (*Jegyzések az Ortographia Ungaricáról*, a továbbiakban: *JegyzésekOrtUng*; *A' Magyarok' Articulúsáról egy kis jegyzés*; *Garvebol tett Jegyzések*, a továbbiakban: *JegyzésekGarve*; [*Jegyzések K. W. Kolbe Über Wortmengerei című munkájából*], a továbbiakban: *JegyzésekKolbe*; [*Jegyzések Kis János pályairatából*], a továbbiakban: *JegyzésekKis*; *A' Magyar nyelv' Bildsamkeitjáról. Kazinczynak Tübingi pályairásából*, a továbbiakban: *JegyzésekTübingi*; [*Jegyzések Kazinczy Ferenc Pandektáiból*], a továbbiakban: *JegyzésekPandekták*; [*Jegyzések Szemere Pál jegyzeteiben*] [*Jegyzések a Hazai és Külföldi Tudósításokból és a Hasznos Múltságokból*], a továbbiakban: *JegyzésekHazKülfTud*; *Szemere Pál jegyzetei*, a továbbiakban: *JegyzésekSzemere*, és vélhetően ilyen lehetett a [*Jegyzések Varróból*] is, amely a latin neologizmusokra és idegenségekre hozott példákat.) *Kivonat* (extractus) alatt egy adott mű tartalmi összefoglalását értjük, amelyekhez gyakran könyvészeti vagy egyéb kritikai margináliák fűződnek kommentárként. A kivonatok, az adott munka fontosságával összefüggésben, lehetnek teljesek vagy részlegesek (csak egyes részekre, fejezetekre koncentrálók), egész mondatok, szakaszok szó szerinti idézésével, vagy tartalmi összefoglalásával. Kölcsey 1814-ben keletkezett két legfontosabb kivonata egyben két szélsőséget is mutat. Az egyik a *JegyzésekJenisch* a másik a *KivonatKolbe*. A *Jenisch' pályairata* címen megjelent írás mai fogalmaink szerint is valójában „összefoglaló fordítás”, „kivonat”, semmint önálló tanulmány. Mint olyan csak annyiban eredeti, hogy Kölcsey szelekciós értelmezői és fordítói kompetenciáit mutatja a német terminológiát illetően. A kéziratokban ugyanakkor jegyzésekként utal rá, és nem kivonatként. Az első gyűjteményes kiadás (MM1)⁴⁵ talán ezt az érdekes státuszt jelölte meg a semleges, tárgymegjelölő címadással. A *KivonatKolbe* pedig klasszikus kivonat, számos reflexióval, amely alapján kicsit több mint kivonat, de kevesebb, mint jegyzés. Kölcsey a könyvkivonatainak rendszerint nem adott címet, azok a kivonatolt munka pontos könyvészeti leírásával, keltezéssel és dátumozással kezdődnek (amelyek a kivonatolási munka kezdő paramétereit jelentik): ezek alapján a *KivonatKolbe* státusza egyértelmű, mint ahogyan az első gyűjteményes kiadásban közreadott *JegyzésekJenisché* is, amely szintén így kezdődik. *Lajstrom* elnevezésében a „lajstrom”, azaz a sorba vétel, a valamire fókuszáló lista a jegyzésekhez teszi hasonlóvá eme munkákat (*LajstromDebrGramm*, *LajstromAranka*) de a címben is

44 *Pamflet* (ang. ném.): gúnyirat; gunyoros, személyeskedő politikai vitairat, amely szándékosan eltúlozza a szóban forgó eseményt; műfaját tekintve lehet röpirat, vitairat, vádirat, védőirat, szózat, kiáltvány. Lásd: BAKOS Ferenc, *Idegen szavak és kifejezések szótára* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006).

45 MM1 – KÖLCSEY Ferencz, *Minden munkái*, szerk. B. EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál, 6 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv, 1840–1848).

kinyilvánítottan dominál benne a kritikai reflexió szándéka, amely így célirányos kivonatolást is jelent, tehát a „lajstrom” mégsem csupán a „jegyzések” szinonimája, hanem egy előkészületi munka jól körülhatárolható műfaja. *Szójegyzet* vagy szólista alatt értjük a valamely könyvből vagy könyvekből kigyűjtött szavak reflexiók nélküli listáját. Egy ilyet ismerünk (*Műszavak*), de többről is tudomásunk van ([*Neologizmusok a Debreczeni Új Énekes Könyvből*], 1814; *Mesterségsszavak a Debreczeni Grammatikából*, 1832). Értekezés tervezetből egy áll rendelkezésre, a *Philologiai Töredékek* című, amely Szemere és Kölcsy közösen megírandó grammatikájának „tartalomjegyzéke” az egyes részek kidolgozójának megjelölésével.

Kölcsy munkáinak közreadása során is megfigyelhető az egyes szövegek műfaji státuszának alakulása. A *Jegyzések* Ort Ungot Kállay Ferenc közölte elsőként könyvének lábjegyzetében, Kerecsényi Kölcsy-kiadása (Kállay szövegközlése alapján) ugyanezt már önálló műként szerepeltette. Nagyjából ugyanez a szöveg aztán Kölcsy levelezését kiadó kötetekben is megjelent mint levélszöveg. Mit kezdjünk tehát a kiadási hagyomány értelmezői gesztusával, amely a Jenisch-kivonatot (vagy az ehhez hasonló *Engel esztétikai töredékeit*) mindennek ellenére sajátosan önálló szöveggént tartja számon és adja ki mindmáig, fenntartva a dilemmát, hogy az adott munka pusztán „előkészületnek” (jegyzetnek, háttér tanulmánynak stb.) számít-e, vagy önálló szellemi teljesítménynek?

Szerzőség

Kölcsy Ferencet Szemere Pálhoz, a köztük lévő életre szóló bizalmas barátságon túl, élete végéig komoly munkakapcsolat fűzte. Szemere Pál többféle funkciót is betöltött Kölcsy életében, sokszor egyszerre és egy időben volt kutató-, munka-, tanuló- és szerzőtársa, később szerkesztőtársa, majd Kölcsy szövegeinek kiadója, verseinek, végül írói hagyatékának szerkesztője, sajtó alá rendezője egy személyben, aki Kölcsy jegyzeteit sajátjaként használta és gyakran szabadon bánt a Kölcsy-kéziratokkal.⁴⁶ Tehát nem túlzó az 1833-as önéletrajzi levél ama kijelentése, miszerint Kölcsy nyelvtudományi értelemben vett filologizálása, a nyelvtudományban való elmélyedése Szemere Pál hatására, ösztönzésére indult, és mint 1815. július 5-ei levelében Kazinczynak elismeri: neológiai szempontjai is eredetileg Szemerétől származtak („először nála talált”⁴⁷ – erről lásd még a következő fejezetet). Mit is jelent a közös munka jelentette szerzőség? Mennyiben tekintünk önálló szellemi alkotásnak egy-egy szöveget? Ez nemcsak a deklaráltan közös szerzőségű szöveget érinti (*Felelet*), hanem a többes számban említett munkákat is (*Idegen Phrasesek*), amelyek azonban Kölcsy kézírásában maradtak ránk; vagy mint a *Philologiai Töredékek*, amely magán viseli Szemere javításait és közvetetten (a levelezésből) igazolhatóan közös szellemi teljesítménynek minősül. Nem beszélve a közös alap kutatásokról, amely során jegyzeteiket megosztják egymással.⁴⁸

46 Lásd: KÖLCSEY Ferenc, *Erkölcsei beszédek és írások*, kiad. ONDER Csaba, Kölcsy Ferenc minden munkái 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), 113, 122–123.

47 Kölcsy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. július 5., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:395.

48 Lásd Szemere Pál jegyzetei, kéziratban, OSZK Kt Quart Hung 3365/I.; OSZK Kt Quart Hung 3365/II.

Szemere Pál filológiai elveinek Kölcseyre gyakorolt hatását azonban nem egyszerű felmérni, mivel pályaműve, önálló nyelvészeti, nyelvtudományi munkálkodása lényegében még feltáratlan. Ami bizonyos, hogy Szemere filológia elkötelezettsége korábbra nyúlik vissza, előbb kezdi ez irányú vizsgálódásait, mint Kölcsey, illetve a későbbiekben sem hagy fel mindezzel. Ráadásul e tárgyban készült számos dolgozata mindmáig kiadatlan. Szvorényi József több mint száz évvel ezelőtti, mindmáig egyetlen életműválogatása eltörpülni látszik Szemere ismert, még kiadatlan kéziratos jegyzeteihez képest.⁴⁹ Szerzői monográfia nem készült sem Szemerét, sem szerkesztői tevékenységét illetően.⁵⁰ E tekintetben a magyar irodalomtörténet-írás még komoly adóssággal küzd, nekünk pedig nem lehet feladatunk pótolni eme hiányosságokat. Ezért mindössze a Kölcseyvel való közös szerzőség és munkakapcsolat néhány jellemző vonását szeretnénk bemutatni.

Kölcsey utólagos értékelése alapján minden, ami filológia tárgyában 1814 nyarán, Pécelen készült, az közös *szellemi tulajdon*. Eme kijelentés a *Felelet* mellett minden más kapcsán is szerzőtársaként tünteti fel Szemerét. Kétségtől problémát jelent a *szerzőségi* határok kijelölése (különösen a *Felelet 1815* esetében – de erről, és ennek megoldhatóságáról majd ott szólnunk), mint ahogyan az „egymás kezére dolgozás” során a gyűjtő-fordító, tanulmányelőkészítő folyamatokban létrejövő szövegek *tulajdonosi* határai is meglehetősen ingatagok.⁵¹ Szemere Pál kezeli, használja, kommentálja és birtokolja Kölcsey jegyzeteit, aminek nyomai fellelhetők a kéziratokon is. Mindez persze kölcsönös volt, mi több, nem csak kettejük között „forogtak” a jegyzetek (erről lásd majd Helmecey „prédálását”). A közös munka jelentette szerzőség kapcsán Szemere Pál szerepét kell vizsgálnunk akkor is, amikor választ keresünk ama kérdésekre, hogy miért egy német mű kivonata (*Jenisch’ pályairata* címmel) és annak supplementumai (*A’ szókurtitásról, A’ szószármaztatásról*) képezik kizárólag az első életműkiadásban Kölcsey nyelvészeti munkáinak reprezentatív korpuszát. Az MM1 egyik szerkesztőjeként, Kölcsey egykori munka- és szerzőtársaként Szemere miért nem adta ki az *Az Idegen Phrasesekkel való életet*, a supplementumok harmadik darabját, a *Révai Grammatikájáról* szóló, talán befejezetlen, de lényegét tekintve így is megálló kritikai összefoglalót? Hogy a könyvkivonatok közlésétől eltekintett, talán érthető, de az sokkal kevésbé, hogy miért nem adta ki a már említett *CriticaíJegyzeteket*, amelynek (azóta egyébként elveszett vagy lappangó) kézirata ekkor még rendelkezésére állt, és amely írást Kölcsey 1833-ban külön meg is említett, mint komoly philológiai értekezést a *Felelet 1815* bohósága mellett? (Erről lásd még: *Kölcsey filológia tárgyu kéziratai*.) Nincs erre hiteles válaszuk. Ahogyan azt Szemere Pálnak a Kölcsey autográfokon látható beavatkozásai mutatják, a Kölcsey-féle szellemi hagyaték gondozójaként, kiadójaként, a filológia kor-

49 Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, szerk. SZVORÉNYI József, 3 köt. (Budapest: Franklin, 1890). Kéziratait lásd pl. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R592-es jelzete alatt: *Szemere Pál fordításainak, jegyzeteinek és dolgozatainak gyűjteménye* (776 ff.).

50 *Az Élet és Literaturáról és a Muzáronról* lásd: ZÁKÁNY Tóth Péter, „Elkülönülő irodalmunk kezdetei: 1826: Meg jelenik az *Élet és Literatura*”, in *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 3 köt. (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 2:153–168.

51 Vö. KFKiadatl, 5.

pusz tekintetében pedig a társszerzői jog okán külön felhatalmazást is érezhetett arra, mit jelentet meg, és mit nem.

Ismereteink szerint együtt és külön-külön is dolgoztak egy ebben az időszakban, 1814-ben Pécelen és Lasztócon. Az együtt „dolgozás”, a közös munka összetett jelenségként érthető, amelybe a közös *gondolkodás*, tervezés, a közös *olvasás* és *szövegek* (jegyzetek) közös *alkotása* tartozik. Mindez eredendően a feladatmegosztáson alapuló munkakapcsolat jellegéből fakad, amely leginkább Kölcseynek a debreceni kollégiumban elsajátított és alkalmazott tanulópárosi modelljéhez hasonlíthatunk. Az együtt alkotás diszkurzív nyomai fellelhetők a levelezésben, az ott használt többes szám használatában: *olvasunk*, írunk. Használják, birtokolják egymás könyveit, jegyzeteit, ennek nyomai ott vannak a kéziratos jegyzetekben, fogalmazványokban, az egymás jegyzeteibe való beleírásként, és utalnak rá levelezésükben.

A munkamegosztás pontos mikéntje nem ismert, de ekkori és későbbi munkakapcsolatukban vélhetően az idősebb Szemere Pál volt a domináns személyiség. Lényegében Szemere vezette a közös kutatást, ekkor és a későbbiekben is instruálta (és néha inspirálta) Kölcseyt az elolvasandó és kivonatolandó könyvek tekintetében. Tervekkel állt elő, a *Felelet* is az ő ötlete volt, és ezért vállalta is a felelősséget. Nyomtatott nyilvánosságot nem kapott szerzőpárosi nyilatkozatukban (az abc-elvvel ellentétben) az ő neve állt elől a *Felelet 1815* szerzőinek felsorolásában.

A *társszerzőségben* megjelentetni kívánt *Felelet 1815* szövegei közül néhányat hozzá tudunk rendelni valamelyikőjükhez. A közös koncepcióalkotás és morális felelősségvállalás mellett a kompilatív típusú szövegek esetében vélelmezhető ugyanakkor az együtt alkotás is (*közös szerzőség*), ami az anyaggyűjtést, szövegrészek válogatását, kiválasztását, egybeillesztését és átdolgozását feltételezi. A *Mondolattal* való időöltés alatt ezért nemcsak a válaszszövegek megírására kell gondolnunk, hanem a *Mondolat* olvasását, szétírását, illetve a „túlzó” neológia és az „ortológia” szövegeivel való foglalatosságot is. Magyar grammatikájuk tervéről a *Philologiai Töredékek* címet viselő kézirat tanúskodik. A „négykezes” munka, amint az a kéziratból látszik, Kölcsey tisztázatában, Szemere módosításaival marad fent. Mindez az autorizáció kapcsán tanulságos és megoldhatatlan feladatot állít a kutatók elé, ha kizárólag egyetlen szerzőhöz kívánná rendelni a szöveget. Hasonló a helyzet az *Idegen Phrasessal* is: közös tanulmányként hivatkoznak rá, de Kölcsey kézírásában maradt fenn, és Szemere jegyzeteiből vannak benne átvételek. Vélhetően az együtt kialakított koncepció, és az anyaggyűjtést, jegyzetelést, rendezés-szerkesztést követően egyikük, ismereteink alapján rendszerint Kölcsey (akinek kézírása, ha nem sietett, szebb volt) letisztázta azt. Ennek egyik tanulsága, hogy azon szövegek esetében, ahol felmerül a közös szerzőség, és nincs más adat, ott önmagában az autográf kézirat sem bír egyértelmű bizonyító erővel. (Ilyen a *[Gyárfás a Mondolatoshoz]*, amely Kölcsey kézírásában maradt fenn, de korántsem bizonyos, hogy kizárólag ő a szerzője. Ennek ellenpéldája a *Debreceni levél*: egy autográf sora ismert Kölcseytől, és leveleiben sajátjaként ismeri el.)

Az 1833-as önéletrajzi levélben említett komoly (philologi) értekezés a kéziratok tanúsága alapján nem társszerzőségű, hanem kizárólag a Kölcsey Ferenc munkája volt. A visszaemlékezésben a többes szám („értekezést írtunk”) használata nem cáfolja ezt a ki-

jelentést, mivel az értekezés inspirálója, ösztönzője, irányelveinek (principium) adója és a forrásgyűjtésben társa valóban Szemere Pál volt. Kölcsey kijelentése a közös műhelymunkára és annak közösen értett szellemi produktumaira vonatkozik. Az „előbb” időhatározó csak részben erősíthető meg: a rendelkezésre álló kéziratok inkább az egyidejűséget, párhuzamosságot támasztják alá a *Felelet 1815* és a komoly, kritikai philológiai munkák készülése során (vö. *Az 1814-es év philológiai munkái*). Megállapítható az is, Kölcsey vonatkozásában egyértelműen, hogy az együtt dolgozás mellett ugyanakkor külön-külön is dolgoztak (jegyzeteltek, kivonatoltak, írtak) 1814 nyarán és őszén.

Kölcsey filológiai tevékenységének periódusai

1. A péceli időszak előtt (Debrecen, 1808–1809)

Az ifjú Kölcsey a debreceni kollégium diákjaként 1808. május 19. és 1809. december 8. között levelezett Kazinczy Ferencel. Elsősorban költőként kívánta magára vonni a választott mester érdeklődését, de tudósként is imponálni akart. Kazinczy személye és számos ekkori tanácsa (a görög nyelv tanulásának fontosságáról, a jegyzetelésről, egy kritikai lap szükségességéről vagy éppen egy Szemere Pál nevű fiatalember barátságának előnyeiről) az elkövetkező csaknem egy évtizedben jelentős mértékben határozta meg Kölcsey tájékozódását, aki 1810-ben, tanulmányai befejeztével elhagyta Debrecen, és Pestre utazott, joggyakorlatra. A még Debrecenben keletkezett munkái a philológiai literatura és a philológiai kritika körébe tartoznak: a *Jegyzések az Ortographia Ungaricához*, és *A Magyarok' Articulusáról* egy kis jegyzés csak tárgyukat tekintve tekinthetők nyelvtudományi érdekeltségűeknek.

Kazinczy 1808 kora őszén megjelenő *Magyar régiségek és ritkaságok* (MRR) című könyve kapcsán könyvének debreceni fogadtatásáról szóló tudósításokra kérte Kölcseyt,⁵² aki ennek eleget téve,⁵³ maga is filológiai, azaz könyvészeti, grammatikai megjegyzéseket fűzött az MRR szövegeihez, illetve egy újonnan Debrecenben megjelent grammatikához,⁵⁴ 1809. augusztus 23-án kelt levelében pedig az *Ortographia Ungarica* megoldatlan szerzősége kapcsán hozott fel érveket.⁵⁵ Kiemelendő, hogy levelének elején Kölcsey megemlíti, hogy *jegyzőkönyvéből* írja levelébe, foglalja össze, rövidítve, a tárgyra vonatkozó megjegyzéseit és meglátásait. A levél szövege (és majd ennek első

52 Lásd: Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek, [Széphalom, 1808. augusztus 19.] és [Széphalom, 1808. szeptember 8.], in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1., 22, 26. Kölcsey 1808. november 12-én kelt levelében számol be legelőször a könyv debreceni fogadtatásáról. A levélből kiderül az is, hogy Kölcsey ekkor már ismerte Kazinczy kötetét, hiszen annak prefatiója kapcsán szolgál majd adalékkal Sylvester Jánosról. Később Kazinczy megküldi Kölcseynek több kötet társaságában a *Magyar régiségek és ritkaságok* I. kötetét 1809. július 6-án: Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek, Debrecen, 1809. július 06., in *uo.*, 1:27–29, 65.

53 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Debrecen, [Debrecen, 1808. november 12.]. *Uo.*, 1:26–27.

54 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Debrecen, 1808. november 12.; december 7., illetve 1809. március 29., *uo.*, 1:27–28, 32–33, 43–44.

55 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Debrecen, 1809. augusztus 23., in *uo.*, 1:68–71.

közlése⁵⁶), illetve a *Jegyzések az Ortographia Ungaricához* címen ismert kézirat, eme jelzett megszorítással, megegyezik egymással.⁵⁷ Mindez Kölcsey már ekkor kialakult diszkurzív gyakorlatát mutatja, amelynek során előbb jegyzőkönyveiben rögzítette olvasmányaiak tartalmát, reflexióit, majd ezt követően használta fel azokat, akár egy misszilis levélben foglalva össze mindezt. Ennek eredményeképpen a jegyzőkönyvek és a levélszövegek nagyfokú, csaknem szó szerinti, szövegszerű, szerkezeti és retorikai hasonlóságot mutatnak egymással, lényegüket tekintve csaknem azonosak. Ennek a későbbiekben sem változó gyakorlatnak a jelentőségét az adja számunkra, hogy lehetővé teszi elveszett kéziratok (*Critikai Jegyzetek a' Magyar Nyelv jobbitásáról, [Jegyzések Varróból]*) tartalmi rekonstruálását.

1809. december 8-án kelt levelében az articulusok (névelők) használatával kapcsolatos problémáit hozza szóba Kazinczynak: „Nekem a' minap Debreczenben azt lobbantották szememre, hogy az Articulust sokhelytt igazságtalanul hagyom-el.”⁵⁸ A költészetét érintő kritika kapcsán Kölcsey tudós klasszika-filológusként reagál, de antik példákat soroló levelében nem említi meg, mint néhány hónappal korábban, hogy valójában most is jegyzőkönyvéből idéz. Kölcsey jegyzőkönyvében (V. jegyzőkönyv⁵⁹) található *A' Magyarok' Articulusáról egy kis jegyzés* címet viselő jegyzet ugyanis problémafelvetésében és argumentációs példaanyagában egyaránt az idézett levéllel mutat hasonlóságot. (Ezt a Kölcsey szöveget kiadásunk újra közre adja, szövege a KFkiadatl-ban már kritikai igénnyel megjelent.⁶⁰) Ez a jegyzése 1809. november 22-re van keltezve, tehát nem sokkal a Kazinczynak írt levél előtt készítette Kölcsey. (A jegyzőkönyvi jegyzet elkészítéséhez egyébként a Kazinczy által kiadott *Ortographia Ungarica* prefatiója volt a kiinduló pontja.) Az articulusok kérdésére Kölcsey még többször visszatért,⁶¹ de a szó szoros értelmében vett grammatikai tárgy önmagában nem érdekelte: az articulusok elhagyása sokkal inkább a költő problémája volt a jól hangzás (euphonia) érdekében, sem mint a nyelvtudósé. Mindezt alapvetően unalmas apróságoknak tekintette, némi iróniával jegyezve meg, hogy az ezekkel való törődés talán mégis megengedhető, ha már *Grammaticáról* van szó.⁶²

56 KÁLLAY Ferenc, Kölcsey Ferencz' gyermek- 's ifjúkori életrajza 's néhány eredeti levele. *Jegyzésekkel kiadja KÁLLAY Ferencz Academiai rendes tag* (Pest: Trattner Károlyi' tulajdona, [1839]), 23–31.

57 A *JegyzésekOrtUng* keltezése, a levélhez hasonlóan, Debrecen, 1809. augusztus 23. Mindez azt feltételezi, hogy a jegyzetek valamivel korábban készültek, mint a levél, de a kéziraatra csak a levél írásának napján került dátum.

58 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1809. december 8., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:75.

59 KFkiadatl, 196–197. Itt érdemes megjegyezni, hogy Szauder a KFkiadatl-ban az V. jegyzőkönyv kéziratának keletkezését 1809 és 1810 fordulójára teszi (október és április). Vö. uo., 401–402. Azaz az időben korábban keletkezett *JegyzésekOrtUng*, vagy éppen a *Rege*, ellentétben az *Articulusokkal*, ebben a csomóban valami miatt nem kaptak helyet. (Ellenben Kállay éppen ezt tartja majd érdemlegesnek kiemelni.)

60 KFkiadatl, 196–197.

61 Lásd: KÖLCSEY, *Levelezés*, in uo., 1:294, 328, illetve 525. Kölcsey Ferenc Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, 1814. február 18.; Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. május 28–31.; illetve Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, Pécel, 1816. november 17.

62 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Debrecen, 1809. március 29. és Debrecen, 1809. december 8., in uo., 1:44, 77.

Figyelmet érdemlő ama (1808. december 7-én kelt) levele is, amely releváns filológiai megjegyzései mellett a magyar grammatikát érintő könyvészeti tájékozottságáról tanúskodik.⁶³ A néhány év múlva a magyar grammatikák hiányáról szóló keserű megjegyzése éppen erre a tájékozódásra alapozódóan szólhat majd hitelesen. Itt kell megemlítenünk egy Lappföldről szóló könyvkivonatot (*Jegyzések a' Laponokról Regnard' útazása után*. Debrecen, 1810. január 1.), amelynek érdekessége, hogy Kölcsy nem a magyar nyelv rokonságának kérdése kapcsán jegyzeteli. 1809. március 27-én kelt levelében olvasható a *Rege* szó kapcsán,⁶⁴ hogy mindezt ezen év elején jegyezte fel jegyzőkönyvébe, s most megosztja Kazinczyval meglátásait. Jegyzőkönyvének erről a feljegyzéséről nincs tudomásunk, kézirat nem áll rendelkezésre.

Összességében a fiatal Kölcsy imponáló, igen széles és megalapozott tudományos, filológiai tájékozottságra mutató megjegyzésekkel járult hozzá Kazinczy egy munkájához (Sylvester János), amivel közvetve Kazinczy és Szombati Pál között folyó tudományos diskurzusba is bekapcsolódott, lényegében a Philologia legrégibb hagyományát követve.⁶⁵ Jegyzetelési gyakorlata mellett figyelemre méltó körültekintő tudósi habitusa is, amelyre a legapróbb kérdés kapcsán is a legalaposabb filológiai tájékozódás volt már ekkor is jellemző. Kazinczy nem véletlenül nevezte őt később a kiváló grammatikusnak tartott Szemere Pál mellett professzori képességű fiatalembernek: „Kölcsy ein junger Mann mit der Bildung eines Professors”.⁶⁶ Eme időszakot egy Kölcsyre oly igen jellemző önkritikus megjegyzés minősíti 1812-ből: „meg nem foghatom, hogyan következtethetém én azokból azt, a' mi most újra látott levelemben belőlök következik, 's pirúlnék, ha azon gondolat nem emelne, hogy a'kkor gyermek valék 's már két évtől fogva tudom, milly félre vezethetnek bennünket az Umbraticus [szobatudós] Doctorok, 's a' rosszúl vezérlett philomathia [tudásvágy]. *Et ideo ego adolescentulos existimo in scholis stultissimos fieri*. Mint szól Petronius.”⁶⁷

63 Kölcsy Ferenc Kazinczy Ferenchez, Debrecen, 1808. december 7., in *uo.*, 1:32–35. Lásd még a *Magyar Grammatikáról* való tudósítását is Kazinczynak: Kölcsy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Debrecen, in *uo.*, 1:43–44.

64 *Uo.*, 1:44.

65 „Philologia a' régieknél eredetkép némelly, főképp tudományos tárgyról folyó beszélgetés' szeretetét tevő (Cicero Epist. ad Dis. XVI. 21.)”. Vö. BIRNICZ, *Magyar nyelvtudomány*, 1.

66 Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1814. március 4., in KazLev X, 284.

67 Kölcsy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Debrecen, 1812. január 14., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:136. Az idézet Horváth István Károly fordításában: „Ezért mondhatom meggyőződéssel, hogy az ifjoncok az iskolában mérhetetlenül ostobákká válnak.” *Uo.*, 1:719.

2. A péceli időszak (1814–1816)

„Philologusi buzgóságra jöttem, Édes Palim”⁶⁸

A Pest közeli Pécel Szemere Pál otthona volt: Kölcsey 1814 nyarán itt foglalkozott legintenzívebben a nyelvtudományi értelemben vett filológiával, és a következő két, már Csekén eltöltött év is az itt és ekkor megkezdett munka folytatásának tekinthető. Az 1816-ig tartó alkotói periódust ezért jelöljük meg ezzel a névvel.

Előzmény (1810–1813)

Kölcsey 1810-ben Pesten⁶⁹ ismerkedett meg Kazinczy triászával, köztük Szemere Pállal: „Tizenhetedik évemben hívott engem Kazinczy, ki nékem rokonom, barátjának; a' tizenkilenczet töltém, midőn előszer Pestre menék, 's Horvátnak és Vitkovicsnak és a' mi kedves Palinknak karjaikban éltem legszebb órájait az életnek.”⁷⁰ A kedves fogadtatás ellenére Kölcsey nem csatlakozott a triászhoz,⁷¹ hanem 1810 végén váratlanul hazautazott, és az 1811–1813 közötti időszakot Sződemeteren és Debrecenben töltötte. Ezekről az éveiről kevés információval rendelkezünk,⁷² egy Kazinczynak írott későbbi levele alapján azonban nagyjából fogalmat alkothatunk szellemi elszigeteltségéről és magányáról: „Miért nincsen Debreczen csak olyan is mint Pest? Vagy miért nincsen Debreczenben csak öt vagy hat szeretetre méltó, liberalis tudósnek lakhelye? [...] Debreczenben élni, O, azt ne adja az ég!”⁷³ Még világosabban fogalmazott önmagáról, szellemi magányosságáról Döbrentei Gábornak ekkoriban, amikor felidézte az 1810-es évet: „De, nem előre feltett célból vegyültem [akkor] Literatoraink közé. Szükségem volt barátra; 's kiket gyermekkoromtól fogva úgy neveztem, az egy Kállayt kivéven, megholtanak. Ezen megmaradottól el kelle válnom; 's minthogy másként nem élhettem az életet, újakat kerestem. 'S íme ifjúságunknak romlott sergében nem találhattam fel őket egyebütt, hanem Literatorink közt. 'S ez legyen Literátori pályámnak egész históriája.”⁷⁴ Bármennyire is meglepően hangzik, Kölcsey Ferenc a magány elől menekülve választotta a pesti literátorok társaságát, egyedül az ő romlatlan köreikben lelve barátokra. Szempontunkból mindez azért figyelemre méltó, mert amikor 1813-ban, csaknem három év hallgatás után, újra felvette a kapcsolatot Szemere Pállal és Döbrentei Gáborral,⁷⁵ elsősorban a szellemi közösség akarása motiválta. Legfontosabb szerepeként pedig azért jelölte meg a filológusi szerepkört, legfontosabb feladataként

68 Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Álmosd, 1814. március 3., in *uo.*, 1:301.

69 SZABÓ G., *Kölcsey Ferenc*, 33–38.

70 Kölcsey Ferenc Döbrentei Gábornak, 1813, Álmosd, szeptember 25., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:220.

71 Vitkovics Mihály méltatlankodott is emiatt. Vö. SZABÓ G., *Kölcsey Ferenc*, 34–35.

72 *Uo.*, 33–38.

73 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Álmosd, 1814. április 3., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:313.

74 Kölcsey Ferenc Döbrentei Gábornak, Álmosd, 1813. szeptember 25., in *uo.*, 1:221.

75 SZABÓ G., *Kölcsey Ferenc*, 43–44.

pedig a filológia művelését, mert barátai, és legfőképpen Szemere Pál éppen a magyar nyelv megújításával voltak ekkor elfoglalva. „Én azok közül való vagyok – írta 1814 januárjában Döbrentei Gábornak –, kiknek reményök, nyelvünk’ virágzására nézve nem nagy [...] Literatúránk’ studiuma privat-studium marad mind végig [...] Miért áldozzuk fel időnket, életünket [...]?”⁷⁶ A barátok és a szellemi társaság vágya azonban erősebb volt a magyar literatúra jövőjére és művelésére vonatkozó szkepszisénel is. Nem sokkal később már bizonyos, hogy Kölcseyt éppen emiatt kezdte foglalkoztatni a philologia és a magyar nyelv megújításának problémája:

A’ mi új szavainkat nehezen tanulják-meg a’ mi embereink, kivált a’ Calvinisták. Én azt hiszem, meg kellene nékiek köszönni, ha valaki olly szavakkal ismerteti-meg őket, mellyekből egyszer’s mind új Ídeákat is vehetnek. Micsoda szegénységben van a’ mi verselőinknek nagyobb serege. Virgilről ’s Ovidrol maradt Ideák, mind azok, mellyeket mutathatnak, ’s mi kevesek azok ’s mi elnyűttek már! Én nekem csak az nem férhet fejembe, hogy az Újítások ellen, olyanok is lármáznak kik Göthét, Schillert, Vossot stbb. ismerik. Vagy makacsoknak kell lenniek, vagy azon hibában vagynak, melly alól Rabener a’ szép nemet, a’ Belesprit-ket; ’s mély Philosophusokat akarja kimenteni – hogy t. i. – nem gondolkoznak.

Philologusi buzgóságba jöttem, Édes Palim, de még elég jókor van más arcot venni magamnak, ne hogy, mint Túdós váljak-el tőled, ’s Te ezen levél’ olvasása után Lyányod’ karjaiba fuss pihenni.⁷⁷

Kölcsey valóban filológiai buzgóságba jött 1814-ben, aminek a végpontját a Kazinczyval való szakítás jelzi (1817, az ún. „lasztóci-levelek”, lásd még később). A korábbi inaktív, rezignált, szkeptikus állapotból néhány évre igen aktív, mi több, tőle szokatlanul harcias pozícióba lendült át: „Az érzékenység, a’ speculatio, ’s a’ történetek nyugodt keresése egyformán elrontanak bennünket. Csinálni kellene, csinálni ifjú barátocskám! – írta Szemere Györgynek.⁷⁸ Majd Kazinczy *Nyelvrontók* című epigrammája kapcsán: „Vágnunk kell, ostoroznunk kell ’s Publikumunkat ezen nyomasztó Indolentiából felráznunk. Hogy elleneket támasztunk magúknak? Jó, de ügyünk mivel igazságon fundálódik, el nem veszhet soha [...]”⁷⁹ Kölcsey a magyar nyelv kérdését olyan közügyként fogta fel, amely egyszerre tette lehetővé számára a nyelvvel szükségszerűen összefonódó literatúrával, így saját írói szerepével és poézisével való elvszerű foglalatосkodást, és egy adott csoport tagjaként a neológia ügyéért folytatott értelmes cselekvés lehetőségét is. Legnagyobb ösztönzője Szemere Pál volt, akivel 1814-től szellemi közösségben és szövetségben dolgozott. A közös filológiai munkában a két költő nyelvi elégedetlensége csakúgy közre játszott („osztán ha van ideánk légyen szavunk is”), mint rendszertelen baráti együttlétük formalizálásának vágya („mint gyúladnánk egymás tűzétől újabb tűzre...” [...] „így

76 Kölcsey Ferenc Döbrentei Gábornak, Álmosd, 1814. január 21., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:297–298.

77 Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Álmosd, 1814. március 3., in *uo.*, 1:301.

78 Kölcsey Ferenc Szemere Györgyhöz, Surány, 1815. szeptember 1., in *uo.*, 1:417.

79 Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1816. március 28., in *uo.*, 1:463.

elszakasztva, elválasztva mint most vagyunk sok szép óráink elvesznek tőlünk”),⁸⁰ és nem utolsósorban közös mesterük, Kazinczy Ferenc személyének és a neológia ügyének tanítványi védelme, amely a *Mondolat* megjelenésével konkrét válaszlépéseket indukált.⁸¹ Kölcseyt, ahogyan azt 1833-as önéletrajzi levelében megírta, valóban Szemere Pál vonta be a philologizálásba, és ő vonta be a magyar nyelv megújításáról folyó, ugyan már évtizedek óta tartó, de ekkor újra élesedő diskurzusba is. Kazinczy védelme során szerzőpárosi fellépésük egyszerre volt gyakorlatias és elméleti jellegű. Az előbbi a *Felelet a' Mondolatra* címen ismertté vált ellenpaszkvillus megalkotását jelentette, az utóbbi pedig a neológiai tudományosan megalapozott történeti és elméleti vizsgálatát. Mindez tehát 1814 nyarán, Pécelen vette kezdetét, a komoly és a bohó filologizálás időszaként.

2. 1. Az 1814-es év

Az 1814-es év filológiai tevékenysége a Kölcsey-levelezés és az ekkor keletkezett kéziratok alapján három jól elkülöníthető periódusra bontható, amelyeket a tartózkodás helyével jelölünk: 1) *Pécel* (1814. június 21–25 k. – szeptember 30. k.). 2) *Széphalom* (október 1. k. – október 19–21 k.) 3) *Lasztóc* (október 22-től november 7-ig). Az ekkori „komoly” és a „bohó” filologizálás eredményeképpen létrejött szövegeket a fejezet végén összesítő táblázatban is megmutatjuk, lásd: *Az 1814-es év munkái*.

Pécel

Kölcsey 1814. június 21. és 25. között váratlanul és határozatlan időre érkezett Pozsonyból a Szemere házaspár otthonába, Pécelre.⁸² Lényegében az egész nyarat és a kora őszt itt töltötte, időnként a közelben, Káván, Bényén és Pesten időzve.⁸³ A Pécelen eltöltött több mint három hónap tekinthető Kölcsey legintenzívebb alkotó periódusának ebben az időintervallumban. A péceli, Szemerével és feleségével, Szemere Krisztinával töltött „gyönyörű, vig napok”⁸⁴ nemcsak a „komoly és vidám filológiai munkák”, de a versírás tekintetében is termékeny időszak volt Kölcsey számára.⁸⁵ Elsősorban német nyelvtudományi munkákat olvasott és kivonatolt (l. *Jegyzések Garve, Jegyzések Jenisch*), szövegeket írt a *Felelethez (Két levél)*, és több olyan forrásszöveget is igyekezett beszerezni, amelyet Szemere péceli könyvei közt nem talált meg. Mindeközben szójegyzeteket készített a neo- és xenologizmusok előfordulására a magyar régiségből, és az antik latinitásból, megírta a *Critikai Jegyzeteket*, elkészítve az ide kapcsolódó, a különféle szó-

80 Idézetek: Szemere Pál Kölcsey Ferencnek, Pécel–Pest, 1814. február 6, 12., in uo., 1:287–289.

81 Vö. SZABÓ G., *Kölcsey Ferenc*, 51.

82 „Nem tudom, meddig maradok még itt Pécelen”. Kölcsey Ferenc Kállay Ferencnek, Pécel, 1814. július 12., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:335.

83 Uo., 876. Szabó G. Zoltán jegyzete.

84 Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Pozsony, 1833. március 20., in uo., 3:193–204, 198.

85 SZABÓ G., *Kölcsey Ferenc*, 51. Erről az időszakról bővebben: uo., 49–56, 59. Lásd még: „Költsei Június olta vélek lakik, 's Palival annyira literatorkodik, hogy Kriska is untában verselni kezdett. Költsei és Pali Somogyi Gedeon Uramnak Letzkéket készítettek; rövid időn olvasni foghatod. Ennyit a Péceliekről.” Vitkovics Mihály Kazinczy Ferenchez, Pest, 1814. szeptember 6., in *KazLev XII*, 78.

alkotási módokat (idegen kifejezések, a szókurtítás, a szóalkotás) tartalmazó segéd tanulmányokat (supplementumokat) is. Pécelen, az egyénileg folytatott munka mellett, közösen dolgozott Szemere Pállal is, mind a *Mondolatra* adandó feleleten, mind a neológiai tanulmányokon. Helmeczy Mihályhoz írt *levelük* így fogalmaz: „Mi Jenischt és Garvét s mellé Édes Gergelyt s Wandzát, Folnesicsot olvassuk. Nem igaz? a rend igen szép, s a nyelvmívelésnek jó után vagyunk. Meg fogjuk látni a resultátumot, és ha valami jó fog kijőni, kérdeni fogjuk, Jenisch-e és Garve vagy Édes, Wandza és Folnesics érdemelnék-e hálát?”⁸⁶ Jellemző, hogy a közös munkáról beszámoló, az árulkodó többes számot használó levél Kölcsey kézírása: mintha életkora és szebb kézírása miatt rá hárult volna a közös szerzemények írásos rögzítése. A rendelkezésre álló Kölcsey-kéziratok arra mutatnak, hogy ugyan külön-külön és együtt is dolgoztak, de a ténylegesen együtt készített munkák szövegeit Kölcsey tisztázta le (vö. *IdegenPhrasések*). Az előbbi levélhez fűzött, Szemerétől származó megjegyzés pedig nemcsak arra utal, hogy feltételezhetően lelkesek voltak, de arra is, hogy pesti barátaiknak is készültek munkáikból, vélhetően a *Felelet*ből részleteket bemutatni: „Készülj édes Helmeczim; ha bemegyünk gyönyörű órákat adunk Nektek. Örülni fogtok és nevetni. Ruet Ilium!”⁸⁷ (Az ekkor, Pécelen készült *Felelet* szövegeit külön mutatjuk be.)

Kölcsey Pécelre érkezése után (június 25. k.) azonnal munkához látott: Garve könyvének olvasása után már június 27-én rövid kivonatot készített belőle (vö. *Garvebol tett Jegyzések*). Az augusztus 1-én kelt, előbb idézett levelük Garve mellett Daniel Jenischt is megemlítette („Jenischt és Garvét olvassuk”): a kéziratból kiadott MM1 szöveg megőrizte a kivonat megkezdésének dátumát, amely szintén augusztus 1. volt (vö. *JegyzésekJenisch*). A többi ekkor Pécelen készült írás napra pontos keletkezését kéziratok és egyéb említések hiányában nem tudjuk megadni. Egyedül a *Felelet* 1815 részét képző, Kölcseytől származó *Két Levél* dátuma ismert (július 18.), és ide is kapcsolódóan Kölcsey Pécelen írt egyetlen ismeretes, Helmeczy Mihályhoz szóló levele július 23-áról:

Palim elment innen hazúl 's magamban vagyok. Únalom és Reflexio gondolatokat hoztak fejembe, mellyek talán külömben nem fogtak volna jőni, 's ezek miatt némelly könyvekre van szükségem, mellyek a' Pali' ruinává vált Bibliothecájában nem találhatnak. Vitkovicsot kellett volna segédemre vonnom, de ő Pestről éppen most elméne, 's kénytelen vagyok, bár egy részről ezen kénytelenség nekem örömet szerez, Tégedet kéрни, hogy azon könyveket nekem levelem' általadójától elküldeni méltóztassál. Ha lesznek közöttök, mellyeket Te nem bírsz, Vitkovics könyvei közül keresd-elő az olyakat. Ímé a' lajstrom:

Mondolat.

Perecsényinek annyi munkája a' mennyi találhatik.

Vandza.

Kovács' példa beszédes könyve.

86 Kölcsey Ferenc és Szemere Pál Helmeczy Mihályhoz, Pécel, 1814. augusztus 1., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:339–340.

87 Uo.

És, hogy a' sok rossz közt egy jó is legyen, méltóztassál a' *Sirenát* is elküldeni. Pali azt mondá, hogy neked van az. Dolgomat velek elvégezvén visszaküldöm.

Én itt, a' Pesthez közel fekvő faluban, mély tudatlanságban ülök mind a' Politicára, mind a' Litteratúrára nézve. Nem tudsz-e valamit Kazinczyról? [...] ⁸⁸

A Kölcsey által kért könyvek egy része (*Mondolat*, Perecsényi, Wandza, Kovács – illetve majd az egy héttel később, már idézett közös levelükben Szemere újabb könyvkérései: „Pethe Gazdasága” és „Debreczeni Grammatika”) ⁸⁹ a *Felelet* további munkálataihoz kapcsolódtak. Ekkor a *Két Levél* mellett három további szöveg is készen volt már a Feletből (vö. *Az 1814-es év munkái*). A kért olvasmányokból csak a *Mondolat* és Wándza *Busongó Ámor* című munkájának felhasználása igazolható a *Debreczeni Grammatika* mellett. A „komolyabb” könyvek közül Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című munkájának („Syrena”) forrásként való felhasználása az *Idegen Phrasesek* kapcsán igazolható. A könyv kivonata ugyanis megtalálható *Szemere Pál jegyzeteiben*, az *Idegen Phrasesek* Zrínyire vonatkozó szóanyaga e kötet jegyzeteiből származik.

A Pécelen készített két szójegyzetéről keveset tudunk. A [*Neologizmusok a Debreczeni Új Énekes Könyvből*] célja, amint arról a címe is árulkodik, példaanyag gyűjtése volt a magyar nyelvű forrásokból a neologizálásra. Mindez a szintén ekkor készült [*Az idegen Phrasesekkel való életről*] című munkájukban lett felhasználva (vö. *Idegen Phrasesek*). A [*Jegyzések Varróból*] pedig annak a forráskutatásnak volt a része, amely az ókori latin és görög klasszikusok szövegeiben keresett példákat az újításokra. Mindezek, mint példák, akár csak a könyvkivonatok (*Jegyzések Garve*; *Jegyzések Jenisch*), mint az elméleti tájékozódást és szemléleti keretet kialakító munkák a philológiai disszertáció (*Criticai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról*) és annak supplementumai (*A' szókurtításról*, *A' szószármaztatásról*, *Idegen Phrasesek*) megírásához szolgáltak előkészületként. A két könyvkivonat arról árulkodik, hogy fontosságukat tekintve Kölcsey Garvéval szemben Jenischt részesítette előnyben. ⁹⁰ Garve német nyelvű tanulmányából szó szerinti kivonatolt néhány bekezdést, semmit sem fordítva le belőle, összesen két lapszéli megjegyzést fűzve csak hozzá. Érdektelenségének oka Kölcsey 1815-ös levelében világosan megfogalmazódik: Garve azért nem hasznos az írói neológia ügyének, mert populárfilozófusként elméletileg túl eklektikusnak számított. ⁹¹ Ezzel szemben Daniel Jenisch könyvének igen nagy figyelmet szentelt: mintegy 15 oldalas magyar nyelvű összefoglalás készített, lekövetve a mintegy 600 oldalas értekezés logikáját, struktúráját, lényegesen redukálva az eredeti könyv példaanyagát. A szövegben (talán) egyetlen

88 Kölcsey Ferenc Helmeccy Mihályhoz, Pécel, 1814. július 23., in uo., 1:337–338.

89 Kölcsey Ferenc és Szemere Pál Helmeccy Mihályhoz, Pécel, 1814. augusztus 1., uo., 1:340.

90 L. még Garve a [*Szemere Pál jegyzetei*]-ben, (OSZK Kt Quart Hung 3365 / II., 106/v.–107. v.: *Nyelvkölcsönzés*. [Christian] GARVE).

91 „Garve's Abhandlungen. A' Második darabban van egy Abhandl. einige Allgem. Betrachtungen über Sprachverbesserung. Lehet belőle tanulni, de nem igen kell citálni, mert ő Popular-Philosoph és sem nem metaphisikus sem nem poeta lévén az újításoktól egy kicsinyt retteg.” Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:93–401. Lásd még: FÖRIZS Gergely, „Álpeseken álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 55–66.

kommentár található, és nincsenek saját, magyar nyelvű példák sem. Az igényesen elkészített könyvkivonat „esszenciája” Jenisch könyvének, érdekessége a német philológiai terminológia magyarított használata. A nyelv természete kapcsán a nyelv képezhetőségének, vagyis Bildsamkeitjának fogalmát Kölcsey Jenisch könyve alapján használta,⁹² elvi szempontjait a szóalkotás és szóképzés, illetve az idegenségek korántsem szokatlan voltát bizonyítandó alapvetően Jenisch alapján fogalmazta meg. Itt jegyezzük meg, hogy a nem sokkal később, Széphalmon kivonatolt K. W. Kolbe pedig, és az általa vizsgált Klopstock, Voss és Goethe a Kazinczy által is képviselt írói neológia magyar megfelelőjének kidolgozásához járult hozzá. Tolcsvai Nagy Gábor szerint Jenisch nem volt „különösebben kiemelkedő teoretikusa a német nyelvújításnak és sztenderdizációnak, magyarországi hatása azonban lényegesnek tekinthető”.⁹³ Eme hatást pályaműve leginkább az egyetemes nyelvi eszmény megismerésében és a magyar nyelvre való alkalmazásában fejtette ki. Jenisch szerint az eszményi nyelv gazdag (intenzív); energiával van tele (erő, tömörség van benne a kifejezésre); világos (kiművelt a szókészletben, az alak- és mondattanban, a szavak jelentése határozott); és jól hangzó. Összehasonlításában eme kritériumoknak egyedül az ógörög felel meg, szemben a latinnal, illetve a francia eszményibb a némethez viszonyítva. Tolcsvai Nagy szerint az ilyen típusú, általános felsorolások gyakoriak és egymáshoz hasonlóak voltak a korszakban (Teleki József például hat jellemzőt különített el egymástól), illetve Jenisch elképzelése meglehetősen általános, és többféleképpen volt értelmezhető a magyar nyelvre.⁹⁴ Nyilván ezt használta ki Kazinczy is, amikor a magyar nyelv tekintetében Jenisch pályaművének kiegészítésén gondolkodott és erre ösztönzött. Nincs adatunk arra, hogy a Jenisch-kivonat akár szűkebb, akár tágabb nyilvánosság számára készült volna. Az ekkoriban olvasott és kivonatolt német nyelvű nyelvtudományi munkák közül viszont egyedül a Jenischéről készült magyar nyelven összefoglaló fordítása.⁹⁵ Ennek okát a mű Szemere és Kazinczy által is sugallt fontosságban láthatjuk. Az októberben készült *Jegyzések Kis* is ezt erősíti, hiszen Kiss János munkája is Kazinczy ösztönzésére fordult Jenisch felé.⁹⁶ Feltevésünk szerint az MM1-ben Szemere Pál döntéséből fakadóan a Jenisch-mű ígé-

92 Daniel JENISCH, *Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens* (Berlin: Friedrich Maurer, 1796), 16. Lásd még: A' szószármaztatásról: „a' nyelv' képezhetősége (Bildsamkeit)”. Lásd még: KAZINCZY Ferenc, *A' Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról 's szükségéről*, kézirat, Széphalom, 1818. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, M.Nyelvt.4r.43, 36–68 f.

93 TOLCSVAI NAGY Gábor, *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*, 18–42 (Budapest: Áron Kiadó, 2004), 39.

94 TOLCSVAI, *Alkotás és befogadás...*, 18–42.

95 Ehhez hasonló munkája: KÖLCSEY Ferenc, *Engel' esztétikai töredékei*, in KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások: 1808–1823*, kiad. GYAPAY László, Kölcsey Ferenc minden munkái 5, 64–104 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 434. Lásd még: KERESÉNYI Dezső, *Kölcsey Ferenc* (Budapest: Franklin Társulat, 1940), 54: a németből részben lefordított tanulmány (Jenisch), amely „a nyelvek stilisztikai értékét vizsgálta”; TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás* (Budapest: A M. T. Akadémia kiadása, 1929), 93; CSETRI Lajos, *Amathus: Válogatott tanulmányok*, összeáll. SZAJBELY Mihály és ZENTAI Mária, 2 köt. (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2007), 1:131: „részletes magyar nyelvű kivonat”.

96 TÓTH Kálmán, „A Kultsár-Prónay-féle pályatétel”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 111, 1–3 sz. (2007): 147–169.

nyesen megalkotott (fordított, magyarított, súlyozottan tömörített) szövege került Kölcssey eredeti, elméleti disszertációja (*CritikaiJegyzetek*) helyére, két kísérő tanulmány társaságában, megfelelően Kazinczy elképzelésének, aki mindig is eme német munka magyar verzióját s az ahhoz tartozó supplementumok kidolgozását kívánta (lásd Kis János pályaműve).

Kölcssey 1814 nyarán, Pécelen készítette el önálló, filológiai értekezését a magyar neológiáról. A Kolbe-kivonatban *Critikai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról* címmel hivatkozott írás⁹⁷ Kölcssey első és egyetlen teoretikusan kifejtett nyelvtudományi alapvetése, amelyet leveleiben is megemlíttet.⁹⁸ Az értekezés 1814. október 1. előtt már készen volt, mivel Kazinczynak Széphalmon felolvasta. Az értekezés részét képző supplementumokra (segédtanulmányok) is ekkor hivatkozik, így ezek (vö. *Az Idegen Phrasesekkel való életről, A' szókurtitásról, A' szószármaztatásról*) keletkezése is 1814 októbertől datálhatóak. A neologiai szempontok főbb elemei eredetileg Szemere Páltól származtak, és a supplementumok közül egyet (*IdegenPhrasesek*) bizonyosan vele közösen készített. A disszertáció kézírata elveszett vagy lappang (erről lásd még: *Kölcssey filológiai tárgyú kézíratai*). Tartalmáról az egy évvel később, 1815 nyarán kelt, Kazinczy Ferenchez írott leveléből szerezhetünk tudomást (Cseke, 1815. július 5.). Kölcssey gyakorlata alapján, amelynek során misszilis leveleiben jegyzeteiből és akár emlékezetből is igen pontosan idézett, alappal állítható, hogy levelében erre a 4 ½ ívnyi disszertációra utalva foglalja röviden össze az abban kifejtett, a neológiával kapcsolatos irányelveinek lényegét. A Kölcssey-filológiában eme levél jelentőségét, „néhol egész értekezésszerű” jellegét először Pap Károly, a debreceni egyetem professzora ismerte fel, de az ismertetésen és tömör tartalmi összefoglaláson túl azt nem értelmezte és értékelte. Egyedül Kölcsseynek a magyar szintaxisról tett kijelentését (miszerint az nincs, nem is lesz, és ne is legyen) kapcsán jegyezve meg, hogy mindez „Kölcssey ajakán egy méltán meglepő és téves gondolat”.⁹⁹ A Kölcssey-recepcióban lényegében egyedül Csetri Lajos volt az, aki érdemben foglalkozott Kölcssey neológiai koncepciójával. Kézirat hiányában értelemszerűen Csetri sem ismerhette a *CritikaiJegyzeteket*, be kellett érnie az 1815-ös levéllel, amelyet „nagy elméleti jelentőségű” szöveggként aposztrofált.¹⁰⁰ Csetri ugyan nem teremtett kapcsolatot az 1814-es filológiai disszertáció és eme levél között, és a supplementumként említett, ismert írásokat sem vonta be vizsgálatába, holott erre a következtetésre a levelezés megalapozott bizonyítékokkal szolgálhatott volna, viszont a lényegre tekintve igaza volt, amikor eme levélre koncentrálni elemezte Kölcssey nyelvtudományi koncepcióját. Vizsgálata során ugyanakkor két, egymástól merőben eltérő értékítéletet is megfogalmazott. 1974-ben megjelent tanulmánya arra hívja

97 KivonatKolbe, a szórakás és a phrasesek kapcsán utal rá.

98 Vö. Kölcssey Ferenc Döbrentei Gábornak, Álmossal, 1815. május 3., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:372; Ezenkívül vö. Kölcssey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. július 5., in *uo.*, 1:395, 896. Továbbá a már idézett önéletrajzi levelében: Kölcssey Ferenc Szemere Pálnak, Pozsony, 1833. március 20., in *uo.*, 3:193–204, 199–200.

99 Lásd: PAP Károly, *Irodalomtörténeti vonatkozások Kölcssey leveleiben, I.: Kazinczyhoz írott levelek* (Debrecen: Szab[ad]. Kir[ályi]. Város Könyvnyomda Vállalata, 1911), 49–50.

100 CSETRI, *Amathus*, 1:52.

fel a figyelmet, hogy Kölcsey szinte ellépett az egykorú magyarországi nyelvbölcselet horizontjától, és schlegeli hatást feltételez a levél kapcsán, amely Kölcsey nyelvfilozófiai megállapításait tartalmazza. Csetri alapján – a „tudományos nyelvészet világánál dilettánsnak mondható” – Kölcsey Ferenc meghaladta korának magyar nyelvfilozófusait, hipotézise jobban megértette a herderi nyelvfilozófia és a romantikus nyelvbölcselet mélyebb összefüggéseit. Csetri később revidálta nézeteit, Kazinczy-utánérzésnek minősítve Kölcsey koncepcióját, részben elismerve azonban Kölcsey organikus nyelvfelfogásának modernségét.¹⁰¹ Legutóbb, a Döbrentei Gáborral folytatott vita apropóján, Gyapay László tett ezzel kapcsolatosan észrevételeket.¹⁰² Arról a Kölcsey-filológia nem tesz említést, hogy eme levél a többször említett philológiai disszertációval állna kapcsolatban, ahogyan arra egyébként Kölcsey utalt is. Az értekezést Szabó G. Zoltán nem említi Kölcseyről írott életrajzában (a „komoly munkák sajnos nem maradtak fenn”), és a levelezés jegyzeteiben sem.¹⁰³

Ez a levél az ekkoriban keletkezett, általunk supplementumoknak nevezett írások egymáshoz és a *CritikaiJegyzetek*hez való viszonyát is megvilágítja.

1., Azon Írásomban melyet a' múlt ősszel Uram Bátyámnak felolvastam (ezen először Palitol talált) négy pontokra húzzatik a' Neologizálás: Az idegen Phrasesekkel való élésre, A' szóakurtításra, A' szóformálásra, A' szóalkotásra. Az első pontra tartoznak az Inversiók is, a' harmadikra a' szók poetai öszveragasztása (verba composita), valamint a' derivatio, és az analogiai formálás.¹⁰⁴

A levél első bekezdésében megemlített négy fő pont, illetve a címek, tartalom és a keletkezési körülmények alapján megkövethető a kijelentés, miszerint Kölcsey 1814 őszén Kazinczynak felolvasott filológiai disszertációja így nézett ki: A' Magyar Neologizálás Principiumai (= Kölcsey, *Levelezés*, 1:395–398, 395–398; *Critikai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról*, kézírata ismeretlen). Supplementumok:¹⁰⁵ 1) Az idegen Phrasesekkel való élés (= *IdegenPhrasesek*; kézírata ismert, nem került kiadásra). 2) A' szóakurtítás (= *A' szóakurtításról*; kézírata nem ismert, az MM1-ben megjelent). 3) A' szóformálás (= „A' szók poetai öszveragasztása (verba composita), valamint a' derivatio, és az *analogiai formálás*.”; kézírata nem ismert, nem került kiadásra; A' szószármaztatásról című írás bevezetője említi). 4) A' szóalkotás (= *A' szószármaztatásról*; kézírata nem ismert, az MM1-ben megjelent.) (A 4 ½ ív terjedelemben akár a supplementumok is beleérthetők volnának, de ennek a hagyatéki jegyzék leírása ellentmond.) Kölcsey fontosnak tartotta, hogy a nyelvvel való tudományos foglalkozás principiumokra (vagy

101 Lásd: CSETRI, *Amathus*, 1:57; illetve CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 73–75.

102 Lásd: GYAPAY, „A' tisztább ízlésnek regulájival”, 193–203.

103 Vö. SZABÓ G., *Kölcsey Ferenc*, 51, ill. KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:919.

104 Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:393–401, 395.

105 Kölcseynek ma ismert három írása a *CritikaiJegyzetek*, azaz a philológiai dissertatio részeként, fejezeiként, supplementumaként kell értenünk.

egy ekkori új szóval: elvekre) és a nyelv történeti ismeretére épüljön.¹⁰⁶ Ezt tekintette a régiség, az ő szavával az antiquariusok képviselőitől való elkülönülés alapjának is. Levelében hat pontban foglalja össze értekezésének lényegét.

1. pont. A szóképzés módjai. A (disszertáció) a neologizálás vagyis az új szavak alkotása kapcsán négy alkalmazandó eljárást nevez meg: 1) *idegen kifejezések, szófordulatok* használata (idegen phrasesekkel való élés), amelyhez az inverziók (inverziók – fordított szórend értelemben?) is tartoznak; 2) *szavak rövidítése* (szókurtitás); 3) *szóformálás*, azaz/amelynek három esete: a) az írói szóalkotás (szók poétai öszveragasztása – verba composita), b) szóképzés (derivatio), c) analógia; 4) *szavak alkotása* (szóalkotás). Azaz új szavak létrehozása (képzése) alapvetően tehát négy szempont alkalmazása révén történhet: 1) idegen nyelvekből származó kifejezések átvételével és fordított szórend használatával; 2) elvonással (meglévő magyar szavak rövidítésével); 3) szavak alakítani formálásával, amely során vagy a) összetett szavak alkotása b) toldalékolással való szóképzés, vagy c) analógia útján történő szóképzés és 4) teljesen új szavak megalkotásával (kitalálás). A szóképzés nem tévesztendő össze a *flexióval*, amely nem új szótári szót hoz létre, hanem a szavak különböző nyelvtani alakjainak a kifejezését szolgálja.

2. pont. *A magyar nyelv természete*. Azt a kijelentést kívánja bizonyítani, miszerint „A magyar nyelv teljes joggal *nyugati nyelv*”. Ennek bizonyítását egy nyelvelméleti alapvetés előzi meg, miszerint: „A’ nyelv’ természete semmi nem egyéb, hanem a’ Nyelv’ képezkenységének (Bildsamkeit) útja.” (Ezt a kijelentést megelőzi egy mondat: a *flexió* (hajlítás) csak formális, a szóalak megváltozása nem hat közre a nyelv természetében. Eszerint a nyelvnek vannak (külső) formai és (belső) tartalmi jegyei. Ez utóbbit jelöli a nyelv természete kifejezés. Ennek a sűrű és metaforikus nyelvbölcséleti kijelentésnek minden eleme magyarázatra szorul. Egyelőre értsük úgy: *a nyelv természete* megegyezik képezhetőségének (történeti) folyamatával. Azaz a szöveg egyszerre, együtt kezel egy kondicionális (képezkenység) és egy történeti (képzés) értelemben vehető kifejezést. A nyelv természetének megértését két, egymással összefüggő tényező feltárása biztosítja. 1) A nyelv képezhetőségének feltételes kondíciói és képzésének története. 2) A nyelv feltételesen elfogadható szintaktikai kondíciói és a szintaxis képzésének története. A kérdések formájában megfogalmazott szempontokat a magyar nyelvre alkalmazva kijelenti, hogy a magyar nyelv egyetlen (akkor) élő keleti vagy nyugati nyelvhez sem hasonlít, egyedül és leginkább a németre. Az újlatin nyelvek (francia, olasz, spanyol) a latin romlott változatai. A barbár köznép hozta létre ezeket a nyelveket, amelyek aztán tudós művelést kaptak, de képezhetőségük mégis kritikus, mert a) eredetük kaotikus (a latin és barbár nyelvek mixtúrái), b) nem léptek túl adott örökségükön (a latin nyelven és a skolasztikus filozófián). A magyar nyelv (hasonlóan a némethez) egy műveletlen nemzet eredeti nyelve volt a nyugati keresztény civilizációba érkezés pillanatában. Ekkor még nem rendelkezett sem nyelvi absztrakciós gazdagsággal (intenzív bőség), sem (írók hiányában) kötött, meghatározott szintaxisal. Nyelvi gazdagságra, azaz új ideákat, fogalmakat kifejező szavakra (intenzív és gondolom részben extenzív bőség értelemben is) a szláv és német nyelvekből vett köznépi

106 Kölcsény Ferenc levele Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:395.

kölcsönzés útján tett szert. Ennek nyelvi dokumentuma a *Halotti beszéd*. A kereszténység felvétele után a latin nyelvű tudós papság kezdte el először képezni a (német) és a magyar nyelvet. Ennek következményeként a magyar nyelv a latin szabad szintaxisát vette fel és inverziós nyelv (lett/volt?). A magyar nyelv a latin nyelvi hatásra történt első képzése során kialakult szintaktikai kondíciói (szintaxis, inverzió) miatt számít nyugati nyelvnek. (Azaz nem eredet, hanem képzés alapján. Azaz nem egyéb nyelvi jellemzők – töszavak, hangtan, alaktan stb. –, hanem szintaktika alapján.)

3. pont. *A magyar nyelv természetéből adódóan neologizál.* A magyar nyelv (a némethez hasonlóan) a latintól átvett szabad szintaxis és inverziós nyelvi jelleg miatt könnyen vesz át idegen nyelvi frázisokat, „fordulatokat” (míg ahol a német négyet, ott a magyar negyvenet is). Szintaxisa és inverziós kondícióinak adottságából (természetéből) következik a magyar nyelv neologizmusra való hajlama, a (régi és mai) magyar írók állandó és reflektálatlan neologizálása. Azaz akkor is neologizálnak, inverzió és (idegen kifejezések) kölcsönzése révén, ha az éppen nem áll szándékukban, mi több, úgy neologizálnak, hogy arról nem is tudnak.

4. pont. *A magyar nyelv jövőbeli útja a szabad szintaxis megőrzése.* Kölcsey szerint annak eldöntéséhez, hogy mi számít „eredeti magyar szollás”-nak, a szintaxisból kell kiindulni, azaz előbb meg kell határozni azt, hogy milyen is a magyar nyelv szintaxisa. Kölcsey úgy véli, hogy speciálisan magyar szintaxis nem határozható meg („mindeztideig nincsen”), a magyar nyelv képzése során csakis azért fogadhatta el például a latin szabad szintaxisát, mert eredetileg sem rendelkezett meghatározott szintaxissal. Továbbá azt prognosztizálja és akarja, hogy „soha se is legyen” a magyar nyelvnek kötött, meghatározott, előírt szórendje. Kölcsey szerint ugyanis a magyar „szórakás” szabadsága (a kötött szórend hiánya) azért jó adottság, és azért szükséges ennek megőrzése, hogy a már megvalósult nyelvi aktusokból elvont grammatikai törvények a későbbiekben se akadályozzák az írói invenciók útján történő nyelvbővítést.¹⁰⁷ (A szók „poétai öszveragasztása”, azaz a *compositio* fogalma ezt az írói invenciót, míg a „francia Constructio” lényegében az írói lelemény révén fejleszthető nyelvi sokszínűség és kifejezőkészség, egyáltalán a nyelv állandó és folyamatos művelése és nyelvbővítése ellen ható, valamely intézmény vagy más tekintély által kényszerítő norma érvényesülését ragadja meg.¹⁰⁸ Ezt követően (kérdések formájában) a magyar nyelv képzésének jövőjét (amely a magyar nyelv képzésének, megismerésének, sokoldalúvá tételének második nagy korszaka) firtatja, alapvetően két (képzési) út lehetőségét vázolja. Kijelentései: 1. A magyar nyelv nyelvtudósok (filológusok) által még nem volt képezve. 2. A magyar nyelv sokoldalú vizsgálata még nem ért véget. 3. Grammatikai sajátosságai is ismeretlenek. A magyar nyelv képzésének jövője vagy A) *grammatikai út* lesz, vagy B) a szintaxis útja (a *filológiai út*). Bármelyik lesz is, mindkettőn tudósok (filológus vagy grammatikus) képezik majd a nyelvet. Azt jövőndöli, akarja, hogy soha ne is legyen kötött szintaxis. Azaz a magyar nyelv képzésének jövője, sokoldalúvá tétele természetének egyik alapvonásával, szabad szintaxisával áll

107 Vö. GYAPAY, „A’ tisztább ízlésnek regulájival”, 199.

108 Uo., 198–199.

összefüggésben, amely szabad szintaxis adta képzékenységgel egyedül az írók (vagy a jó filológusok) élhetnek.

5. pont. *Új szavak megmaradása.* A neologizálást ellenzők is tudják, hogy (az szintaxis és az inverziós jelleg miatti kölcsönzés okán) a magyar nyelv természetes velejárója a neologizálás. (Itt reflektál a Kazinczy-levélre, Schediusra téve pikírt megjegyzést.) Majd Döbrenteit idézi, felvetve a problémát, mégis hol a határ a neologizálásban? A filozófiai gondolkodás analógiája alapján mondja, hogy a progresszió megállíthatatlan. Az egyén szabadsága nem korlátozható mások által a neologizálásban. Mindenki saját szótárt alkothat, már meglévők mellé is, ha szükséges gondolatai kifejezéséhez. Annak megválaszolása viszont érdekes probléma, hogy mi marad meg végül a nyelvben? Döbrentei szerint az usust (nyelvszokás) kell vizsgálni a kérdés megválaszolása kapcsán. A dilemma viszont az: mi eredményezi azt, hogy valami szokásban marad, valami nem. Erre adott felelete: nem az analógia, nyelvtani helyesség, hanem bizonyos esztétikai szellem, azaz vagy jól hangzik, vagy rendes (értsd itt: különös, szokatlan), vagy frappáns. Garvéra hivatkozik: egy neologizmus újdonsága, kanonizálása kapcsán a nagy írók szerepe jelentős: ha ők jól alkalmaznak valamit, az megmarad.

6. pont. *A köznép nem alakíthatja a nyelvszokást (usus).* Mit jelent a magyar nyelvre nézve az usus? A purista értelemben vett usus a quintillianusi latin idején még megfigyelhető volt. De annál korábban is volt ilyen? A latin írók közötti különbség azt bizonyítja, hogy nem volt, vagy legalábbis nem konstansan, korokon átívelően volt meg, még szinkron módon sem. A latin usus azért segíthette elő az egységes birodalom felállítását, mert a latinnak nem voltak dialektusai. Azaz ahol dialektusok vannak (görög, német), ott nem lehet, nincs usus. A magyar nyelvnek nincsenek dialektusai, viszont vannak provincializmusai. (És a köznép már csak azért sem alakíthatja az usust, mert nyelvszokása mérföldenként változik.) És nincs (kanonizáló erejű) klasszikus irodalma sem. Azaz ezek miatt nem lehet usus, vagyis erre alapozódó döntési pozíció kialakítása a neologizmusoknak való határszabás kérdésében.

Az 1. részben a *neológiai elvek gyakorlati konkrétumai* (amit és ahogyan az író tehet – lexikális művelés), a 2–6. részben a *nyelvbölcséleti* kérdések (a magyar nyelv természete) kerülnek előtérbe. A 2. pont legfontosabb megállapítása, hogy a magyar nyelv teljes és kifogástalan joggal *nyugati* (occidentalis) nyelv,¹⁰⁹ továbbá a „nyelv” természete semmi nem egyéb, hanem *a’ Nyelv’ képzékenységének* (Bildsamkeit) útja.¹¹⁰ A nyelv természetének megismeréséhez tudni kell: 1) hogyan, mely úton képezhető a nyelv? 2) hogyan, mely úton (volt régen) képezhető eredetileg? 3) milyen az a szintaxis, amelyet a nyelv *elfogadhat* és *kezdetől fogva elfogadott*? Kölcsey a német nyelvhez hasonlítja a magyart, szerinte erre és a görög nyelvre kell figyelni. Hangsúlyozza az újítás szükségességét, mivel a neologizálás éppen a magyar nyelv természetére jellemző, de fontos a régiség-

109 Uo., 154. Egyedül a keleti vagy nyugati nyelv származtatásában mutat lényeges különbséget Kazinczy szemléletével.

110 Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1815. július 5., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:395. Vö. még: Kazinczy Ferenc Helmezy Mihálynak, Széphalom, 1816. január 16., in KazLev XIII, 481. Fontos, hogy a nyelv természetére a Bildsamkeit (Jenisch és Kolbe alapján), és a kulturális „míveltetés” van hatással, nem pedig a köznépi usus, vagyis a nyelvszokás.

ből való gazdagodás is. Kölcsy szerint a magyar nyelv nem volt még filológusi kéz alatt. Nincs magyar szintaxis és nem is tartja azt szükségesnek. A levélben összefoglalt értekezés néhány pontjához * alatt a levél margóján, a főszövegre merőlegesen és a lap aljára a főszövegtől vonallal elválasztva megjegyzéseket, kommentárokat írt. Ezek a reflexiók a már elkészült, most emlékezetből felidézett értekezéshez fűzött utólagos tapasztalatait tartalmazzák. Világosan látszik ez a K. W. Kolbe kapcsán tett észrevételeiben, mivel az ő munkáját már a *Critikai Jegyzetek* megírása és felolvasása után olvasta 1814 októberében Széphalmon.

Döbrentei Gábornak írta (Álmosd, 1815. május 3.), hogy valójában sem a grammatika, sem a szintaxis nem döntheti el, mely szó vagy szólásforma marad meg a nyelvben. Erről ugyanis „Valami-Más” dönt, amit „nevezni nem lehet” (kiemelés tőlem – O. Cs.) Ez a valami más, Karl Wilhelm Kolbe után, „a’ Nyelv Természete”-ként jelölődik, vagyis a nyelv azon képességeként, amellyel „maga határozza meg magát.”¹¹¹ A nyelv formai jegyei (például a ragok) tehát nem szabnak meg semmit, az ez alapján összeállított nyelvtani szabályok nem mutatják meg a nyelv természetét, ahogyan azt a grammatika képviseli. A lényeg sokkal inkább a *compositión* van. Vagyis a „szók poétai összeragasztása”, a „verba composita” az, amely „képzékenység”-ben a nyelv valódi természete megmutatkozik.¹¹² A nyelv Bildsamkeitja, azaz képezhetősége adja meg az elvi alapot az író nyelvalkotó szabadságának alátámasztására, hiszen csak ő képes élni új konstrukciókkal, melyben a nyelv természete feltárul.¹¹³ De az, hogy a nyelv legfőbb mestere az író (poéta) lehessen, nem elégséges pusztán ez a képesség, ahhoz jó philologusnak is kell lennie.

Széphalom

Kölcsy 1814. szeptember végén, október elején a Szemere házaspárral a Széphalom közelében lévő Lasztócra, Szemere Krisztina szülőhelyére utazott. A házaspár Kölcsyvel együtt rögtön átlátogatott Kazinczy Ferenchez Széphalomra. Kölcsy itt hosszabb időt, mintegy három hetet is eltöltött kivonatokat és jegyzeteket készítve, ismereteink szerint összesen ötöt. Megérkezése után csaknem azonnal elkezdte kivonatolni K. W. Kolbe munkáját (október 2.). A rendelkezésre álló, ide datált és keltezett kéziratok alapján igen jól nyomon követhető időrendben az is, hogy figyelme mire terjed ki a folytatásban. A *KivonatKolbe* után jegyzeteket készített Kolbe egy másik munkájából (*Jegyzések K. W. Kolbe*), Kis János pályaművéből (*Jegyzések Kis*), végül célirányosan Kazinczy Tübingai pályaművéből (*A’ Magyar nyelv’ Bildsamkeitjáról*) és Pandektáiból (*JegyzésekPandekták*). Mindeközben tudható, hogy Kölcsy és Szemere részleteket ol-

111 Kölcsy Ferenc Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, 1815. május 3., in KÖLCSEY, *Levelezés*, 1:372–373: „Hidd el nekem, a’ nyelv maga meghatározza magát.”

112 Kölcsy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Cseke, 1815. július 5 és október 16., in uo., 395, 431.

113 A magyar nyelv Bildsamkeitjáról, ennek filológiai-történeti háttéréről Szemere és Kölcsy bőven kívántak értekezni, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a *Philologiai Töredékek*, mint a tervezett magyar grammatikájuk egyik, talán első „tartalomjegyzéke”.

vasott fel Kazinczynak a *Felelet*ből, továbbá Kölcsey itt és ekkor ismertette neológiai munkáját is (lásd korábban).

A legtöbb időt Kölcsey tehát Id. K. W. Kolbe *Wortreichthum* című munkájának kivonatolásával töltötte. Ez a legnagyobb terjedelmű kézírata a Széphalmon keletkezett írások között. Kolbe könyvének az első két részét jegyzetelte, néhol szó szerint a német szöveget, néhol magyarul röviden összefoglalt egy-egy részt, a lényegét kiemelve, feltüntetve a hivatkozott irodalmakat, de nem készített a Jenischéhez hasonló magyar nyelvű kivonatot. Karl Wilhelm Kolbe munkája, amelyre 1815-ös levelében is hivatkozik, leginkább az írói neológia („a Litteratorok képzik a’ nyelvet”) szempontjából sorakozat fel megfelelő érveket és bőséges példaanyagot Kölcsey számára, eszközt adva a magyar adelungianusok elleni vitához. Az írói neológia kritériumrendszerének (festékenység, jóhangzás stb.) jó néhány eleme felhasználhatónak tűnt a „magyar poétai nyelv” képzése szempontjából és különösen az, amit Kölcsey Kolbénál a nyelv természetéről talált, amelyet Döbrentei Gábornak írt levelében is idézett. Kis János könyvéből készült kivonat (lásd: *Jegyzések*Kis) vélhetően Jenisch miatt lehetett érdekes számára, míg Kazinczy *Tübingai pályáírásából*, a német nyelvű verzióból, csak egy részt másolt ki. Kölcsey Kazinczy Pandektáit is olvasta, azokból több kisebb-nagyobb jegyzetet készítve, elsősorban német íróktól gyűjtve mintákat az idegenségekre. Szemere és Kölcsey széphalmi tartózkodásáról Kazinczy beszámolt Kis Jánosnak, nagyjából Kölcsey távozása után egy-két nappal.¹¹⁴ Az olvasásra és a megmutatásra használt többes szám a kéziratok ismeretében különösen hangzik, mivel Kazinczy jórészt a szerzőpáros már elvégzett munkáját idézi:

Most Szemere Pál, Kölcsey Ferencz és én a’ legjobb íróknak tartott Prozaistákat ‘s Poétákat olvassuk, hogy megmutathassuk, hogy egy író sincs, a’ ki ne neologizáljon. A’ most kiadott Debr. Templomi Énekes könyv tele van vele, ‘s a’ Gömöri Gyöngyösi azt vallja Praefatiójában, hogy ő sókat csinált. Faludi és Kunics, két Jesuiták, bizony a’ legszebb írók. Bár követőket leltek volna. De a’ mi semidoctusainkat elrontotta az iskolában Ovidius. – Ugyan nem szerencséje e a’ német nyelvnek hogy Voss élt? Olvass el egy lapot Horátzában, Virgiljében, Homérjában, ‘s látni fogod, mit ér az a’ merészség, a’ mit én mondogatok. De nem talál helyt minden mindenütt. Én sem úgy szóllok a’ Gessner Ábelében mint Ossziánban ‘s a’ Hoblik Mártonok az én dolgomat el nem ronthatják. Ki neologizál úgy mint Berzsényi? Ki kevesebbé mint Debreczen és Patak? ‘s melyik ír jól?¹¹⁵

Különös, hogy Kazinczy levelének egy sora („De a’ mi semidoctusainkat elrontotta az iskolában Ovidius”) szó szerint megegyezik a *Felelet 1815 Jegyzetek a’ versek alá* című írásában található megjegyzéssel. Eldönthetetlen, hogy Kazinczy Kölcseyt idézte, vagy fordítva: a mondat megléte leginkább azt valószínűsíti, hogy a Kölcsey által írt *Jegyzetek a’ versek alá* ekkor, 1814. október 23-án már készen lehetett.

¹¹⁴ Ugyan ezen a napon Kazinczy Döbrentei Gábornak is levelet írt: „Szemere és Kölcsey még is itt vagynak, az az Lasztóczon, vagy talán még a’ Tolcsvai szüreten. [...] A’ Széphalmon együtt mulatott három barát Szemere, Kölcsey és én azt a’ megjegyzést teszi, hogy te ártasz magadnak az által hogy erődöt elszórod.” Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1814. október 23., in *KazLev* XII, 154.

¹¹⁵ Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1814. október 23., in *uo.*, 139.

2.1.3. Lasztóc (1814. október 20. – november 7.)

Széphalomról Kölcsey október 20. körül ment vissza Lasztócra¹¹⁶ a Szemere házaspárhoz, ahol november 7-éig tartózkodott. November 8-án a Szemere házaspárral Surányba indult, ahonnan Csekén keresztül hazatért Álmosdra.¹¹⁷ Az 1814-ben Pécelen és Széphalmon és Lasztócon készült filológiai munkák Szemere Pálnál maradtak.¹¹⁸ Egy munkáról tudjuk bizonyosan, hogy ekkor készült, az október 22-ére keltezett *Philologiai Töredékekről*, amely a Szemere Pállal tervezett közös magyar grammatikájuk egyik, vélhetően első tervezete, tartalomjegyzéke volt. A tervezet tartalomjegyzék-szerűen, pontokba foglalva sorolja fel a tárgyalandó témákat, megjelölve a kijelölt kidolgozót is. Később, nem tudni mikor, Kölcsey neve lehúzásra került, helyére Szemere mindenhová a maga nevét írta. Erre akkor kerülhetett sor, vélhetően 1817 körül, amikor Kölcsey már nem kívánta folytatni a közös philologizását, ezen belül a magyar grammatika kidolgozását. Az áthúzások arról is tanúskodnak, hogy Szemere egyedül akarta folytatni a munkát, és azt is, hogy ez a Kölcsey autográf az ő birtokában volt. Közös grammatikájuk tervéről Szemere még Lasztócról való elutazásuk előtt, november 7-én beszámolt Kazinczynak. A kézirat mellett ez az első tudósítás arról, hogy egyáltalán ilyesmire készültek: „Azt határoztuk a' napokban, hogy a' grammaticai jegyzéseinkből egy grammaticát készítsünk, feljegyezvén mind azt a' mi szükséges.”¹¹⁹ Szemere részletesen ismertetett grammatika tervezete merőben más volt, mint a nem sokkal korábbi (lásd még: *Philologiai Töredékek*). Szemere november 7-én kelt levele és október 22-re datált tervezetük (és az abban lévő, Szemerétől későbből származó javítások) arra mutatnak, hogy teljességgel kimunkált, végleges koncepciójuk ekkor még nem volt, és ami volt, az is gyorsan változott:

Még a' rendet nem dolgoztuk ki. Kiváltképen a' *létükre* nézve akadunk-fel. Ha a' plánnal készen leszünk, ki fogjuk osztani egymás között a' dolgozni való tárgyakat. Ezen igyekezet nem lesz kedvetlen hír Édes Uram Bátyám előtt. Instáljuk segédét. Méltóztassék nekünk egy rakás Magyar Grammatikát áttalküldeni. Matthisonnak, Göthének egy kötetét alázatos köszönettel küldjük vissza. Én Yorickot, Feri pedig Vaterné még itt bátorodunk marasztalni.¹²⁰

Szemere levelének kijelentései (a grammatika főbb pontjai, még nincs kidolgozott tartalmi rend, a feladatok felosztására később kerül sor) ellentmondani látszanak a

116 Másik munkája ekkor, vö. GYAPAY, „A' tisztább ízlésnek regulájival”, 199.

117 „Mi holnap után indulunk Surányba. Feri is jön. Ötet Csekére viszem Surányból 's dolgát végezvén ott és Álmosdon, ismét Surányba fog jönni, 's onnan együtt Lasztócra 's innen Pécelre, Pestre.” Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Lasztóc, 1814. november 7., in KazLev XII, 157–158.

118 „Szabónak az Erd. Múzeumban levő filozófi disszertációjára jegyzeteket írtam Lasztócon. Azok több írásaimmal együtt Palinál maradának, emlékezetemből írom belőlök a következőket.” Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, Cseke, 1814. december 4., in Kölcsey, *Levelezés*, 1:346.; lásd még: uo., 1:357.

119 Szemere Pál Kazinczy Ferenchez, Lasztóc, 1814. november 7., in KazLev XII, 157–158.

120 Uo.

Philologiai Töredékek tartalmának és kéziraton található keltezésnek, amely szerint mindez már megtörtént. A kézirat keltezése *más tintával* van írva, mint a többi szöveg. Ami bizonyos, hogy 1814 őszén, Lasztócon született meg közöttük az elhatározás egy közösen írandó magyar grammatikai-filológiai mű létrehozására. A Kazinczytól kapott és elkért grammatikai könyvek és ezek kivonatolásának megosztása a munka folytatását ígerte, ismét közösen, Pesten és Pécelen. Hogy ez mégsem így történt, és hogy a munka sem készült el, abban két dolog játszott nagymértékben közre 1815-ben. Az egyik, hogy Kölcsey nagykorúvá vált, és Csekére költözve gazdálkodni kényszerült: élethelyzete nem tette lehetővé a rendszeres philologizálást. A másik a *Felelet 1815* megjelenés és fogadtatása volt, amely miatt Kölcsey csekély erőforrásait az újabb Antimondolatra kényszerült fordítani.

Minden bizonnyal Lasztócon készült el a *Felelet 1815* [*Praefatio*] című szövege is. Ezt igazolja Kazinczy Ferenc későbbi közlése, miszerint az előbeszédet Széphalmon nem ismertette vele a szerzőpáros, amikor a *Felelet* szövegeiből részleteket olvastak fel neki. Kazinczy állítását Kölcsey Kazinczy Pandektáiból készített egyik jegyzete is igazolja (vö. *Jegyzések Pandekták*). Közvetetten a lasztóci keletkezést igazolja az is, hogy Kölcsey olyan információkat használt fel szövegében Somogyi Gedeonról, amelyeknek forrását, vagyis a Kazinczynak írott leveleket, minden bizonnyal Széphalmon személyesen is megismerte. Mindennek a jelentősége, hogy a [*Praefatio*] a *Felelet* szövegei (vagy azok jó része) *után* íródott, Kölcsey tudomással volt arról, hogy Somogyi Gedeon életben *van*, végül az, hogy Kazinczy valóban nem ismerte az előbeszéd egészét, különös tekintettel Somogyi Gedeon áprilisi tréfának szánt élve eltemetésére.

*Az 1814-es év philologiai munkái*¹²¹

Hely	Idő	Philologiai munkák	Felelet 1815
Pécel			
Pécel	június 27.	Garvebol tett Jegyzések	
Pécel	július 18.		Két Levél Bohogyi Gedeonhoz egygy quietalt Majortól Péczel. Julius 18-án 1814.

121 Kazinczy Ferencnek felolvasott szövegek (Széphalmon, 1814. október).

Hely	Idő	Philologiai munkák	Felelet 1815
Pécel	július 22.		A' LEPE a' Mondolatos feje felett Lukáts Miklós Sapphoi rendé szerént Pétzel Jul[ius]. 22. 1814.
Pécel	július 26.		A' SATYRUS a' Mondolat Írójához Pétzel Jul[ius]. 26. 1814.
Pécel	július 28.		Bohógyi Gedeonhoz* Pétzel Jul[ius]. 28. 1814.
Pécel	augusztus 1.	Jenischből való Jegyzések	
Pécel	augusztus 25.		A' BUSONGÓ ÁMOR Eggy Hajnali édes Andalmány Teremtménye Bohógyi Gedeonhoz Pécel Aug[usztus]. 25. 1814.
Pécel	július – szeptember 30.		Zafyr Czenczi A' Mondolatoshoz
Pécel	július – szeptember 30.		[Debreczeni levél] Édes Öcsém Uram!
Pécel	július – szeptember 30.		Högyészi Högyész Máté BOHÓGYI GEDEONHOZ
Pécel	július – szeptember 30.		A' SZAMÁR a' Mondolat írójához
Pécel	július – szeptember 30.		A' MAGYAR PEGASUS a' Mondolat Írója ellen*
Pécel (?)	július – szeptember 30. (?)		JEGYZETEK A' VERSEK ALÁ
Pécel (?)	július – szeptember 30.		A' Folnesics levele
Pécel (?)	július – szeptember 30.		a' Beregszászi ellen írt Hip hop
Pécel (?)	július – szeptember 30.		[Gyárfás a Mondolatoshoz]
Pécel	július – szeptember 30.	[Neologizmusok a Debreczeni Új Énekes Könyvből]	

Hely	Idő	<i>Philologiai munkák</i>	<i>Felelet 1815</i>
Pécel	július – szeptember 30.	<i>[Az idegen Phrasesekkel való élésről]</i>	
Pécel	július – szeptember 30.	<i>A' szókurtitásról</i>	
Pécel	július – szeptember 30.	<i>A' szószármaztatásról</i>	
Pécel	július – szeptember 30.	<i>Critikai Jegyzetek a' Magyar nyelv' jobbításáról</i>	
Széphalom			
Széphalom	október 2.	<i>[KivonatKolbe]</i>	
Széphalom	október	<i>[Jegyzések K. W. Kolbe Über Wortmengerei című munkájából]</i>	
Széphalom	október 15.	<i>[Jegyzések Kis János pályairatából]</i>	
Széphalom	október 16.	<i>A' Magyar nyelv' Bildsamkeitjéről. Kazinczynak Tübingi pályairásából</i>	
Széphalom	október 17-től	<i>[Jegyzések Kazinczy Ferenc Pandektáiból]</i>	
Lasztóc			
Lasztóc	október 22.	<i>Philologiai Töredékek</i>	
Lasztóc	október 20 k– november 7.		<i>[Praefatio]</i>
Pécel, Pest			
Pécel, Pest (?)	november 7. után (?)		<i>A' LANT</i>

(Folytatása következik.)

CSÁSZTVAY TÜNDE

A Petőfi-pör. Meg az évszázad üzlete

„szenvédelye volt a pörlekedés” [...] Minél komplikáltabb, kétesebb volt, annál jobban vágyott rá, hogy megszerezze. A tiszta, világos pörök nem érdekelték. „Hisz erről a bolond is tudja, hova dől el.” Hanem egy-egy szövevényes esetenél csillanó szemekkel kiáltott fel: „Szép pör, fölséges pör, ritka példány...”¹

1880 nyarán olyan komplikált és kétes pör zajlott Magyarországon, amelyet Patáncsy Pál, *Az eladó birtok* szereplője nyilvánvalóan mindenképp meg kívánt volna szerezni. A pört akár ismerhetnénk is, hiszen – az ügyet érintő, több kontextualizáló körülményre is kitekintve – alapos bemutatását és összefoglalását adta Sipos Antalné az *Aigner contra Athenaeum: Felhívási per néhai Petőfi Sándor műveinek kiadása tárgyában* című tanulmányában. Az írás több mint egy évtizeddel azután készült, hogy „1972. aug. 7-én került az OL [Országos Levéltár] őrizetébe az Athenaeum Irodalmi Intézet Rt megmaradt iratainak egy része, 2 folyóméter terjedelemben”.² A közlemény azonban az irodalomtudományban eddig nem keltett különösebb feltűnést.³ Kétségtelen, az írás hosszú címe valójában alig sejteti azt a hihetetlen és egyedülálló és szövevényes történetet, amely 1880-ban, a pörben csúcsosodott ki, és mind sokféle ágazása, érdekessége, mind pedig szereplői és tárgya miatt akár több irodalmi korjelenséget is összekapcsoló és megvilágító eseménynek értelmezhető.

A történet már hosszú-hosszú évekkel korábban indult, és több szálon keresztül vezetett végül egy nyilvános bírósági tárgyalásig.

* A szerző a BTK Irodalomtudományi Intézet főmunkatársa, osztályvezető. Készült az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával.

1 MIKSZÁTH Kálmán, „Az eladó birtok”, in MIKSZÁTH Kálmán, *Összes művei*, szerk. BISZTRAY Gyula és KIRÁLY István, s. a. r. BISZTRAY Gyula, 71. köt. 5:81–145 (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957), 5:68.

2 SIPOS Antalné, „Aigner contra Athenaeum: Felhívási per néhai Petőfi Sándor műveinek kiadása tárgyában”, *Levéltári Szemle* 34, 1–3. sz. (1984): 283–361, 352.

3 Az esetről röviden én magam írtam a Reviczky Gyula *Összes verse* című kritikai kiadásban, a *Petőfi él* című vers jegyzetapparátusában. Lásd: REVICZKY Gyula, *Összes verse*, s. a. r., jegyz., bev. CSÁSZTVAY Tünde, 2 köt. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), 2: 714–715, 1115.

1. A próbapör⁴

Petőfi halálának 30 éves évfordulójához közeledve mind jobban felforrósodott a levegő a Petőfi-kiadások körül. Az első tényleges teljes Petőfi-kiadásért Aigner (Abafi) Lajos jelentkezett be,⁵ és 1879 őszén, október 6-ai dátummal előfizetési felhívást is közzétett a tervezett kötetre.⁶ Felhívásában „35–40, ötives füzetben 8-rétben, díszes kiállításban, fametszetekkel” készült kiadványt kínált, arra hivatozva, hogy

Petőfi Sándor összes művei még nem forognak közkezen! [...] Ez év július 31-én ültük meg gyászos halálának 30-dik évfordulóját. Ez alkalomból határozta el alulírott kiadó, hogy Petőfi összes műveit hozzáférhetővé teszi a nemzet minden rétegeire nézve. [...] Petőfi Sándornak összes művei, minden költeményein kívül tartalmazni fogják eredeti s fordított drámáit, regényeit, naplóját és leveleit stb; szóval mindazt, a mit tőle birunk.⁷

Az Athenaeum Részvénytársaság – a Petőfi-versek többségének korábbi jogtulajdonosa – azonnal reagált. 1879. október 20-án Aignernek írt levelében jelentette be tiltakozását, és felhívta Aigner figyelmét, hogy

Miután „Petőfi Sándor összes műveinek nagy része az Athenaeum-társulat” örökáron megvett tulajdonát képezi, alulírottak, mint annak igazgatósága Uraságod e vállalkozása ellen nemcsak jó előre tiltakozunk, hanem saját érdekében, barátságos úton figyel-

4 A pör levéltárba került anyaga: MOL, Z 1508. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT, Okmánytár, 16. csomó. Részletes összefoglalását lásd: SIPOS, „Aigner contra...”, 312–326.

5 Abafi nyilván már készülődött egy ideje a Petőfi-összes kiadás(ok)ra, ugyanis 1879 nyarán már Petőfi összes költeményeinek német kiadását tervezte. A Vasárnapi Ujság híre szerint „Petőfi összes költeményeinek német kiadását Aigner Lajos huszonöt füzetben adja ki, mindenik füzetben lesz egy művészi kivitelű kép s az első füzet már rövid időn megjelenik. Egy-egy füzet ára 30 kr. A kiadó e vállalat részére megnyerte Petőfi legjobb német fordítóit s mindenikéből a legjobban sikerülteket veszi föl a gyűjteménybe.” „Irodalom és művészet”, *Vasárnapi Ujság* 26, 24. sz. (1879): 387.

6 A felhívás egy példánya az Athenaeum Okmánytárában, a peres iratokhoz csatolva, mellékletként, külön jelzet nélkül.

7 Uo. – A felhívásról hírt adott pl. a Vasárnapi Ujság is: „Petőfi Sándor összes műveire hirdet előfizetést Aigner Lajos. A kiadás, mely a magyar nép halhatatlan s felejthetetlen dalnokának nemcsak költői, hanem prózai minden munkáját fogja – ha megjelenhet – tartalmazni, mintegy 35–40, öt-öt ives, füzetre van tervezve, nyolczadrétben, díszes kiállításban, fametszetekkel. Havonként két füzet jelennek meg; egynek ára 30 kr. S így az egész nagy munka 10–12 forintba kerülne s mintegy másfél év alatt fejeztetnék be. Ha megjelenhet, mondjuk –, mert megjelenése egy nevezetes irodalmi jogi kérdéssel van kapcsolatban. Németországi példa s hasonlat szerint –, hol t. i. az írói tulajdonjog törvényekkel van szabályozva –, valamely író műveinek tulajdonjoga, halála után 30 évvel évül el, s művei akkor köztulajdonná válnak. Ámde nálunk az írói tulajdonjogra még nincs külön törvény; s Petőfi, még életében, örök időkre adta el költeményei tulajdonjogát Emich Gusztávnak, kiről az, szerződés által, az Athenaeum irodalmi társulatra szállt át. Az Athenaeum valószínűleg törvény útján kísérelndi meg e tulajdonjogot érvényesíteni – ha az tényleg megtámadtatik. A jogi kérdés eldőlése elé tehát kétszeres érdekléssel nézhetünk; mert legnépszerűbb s munkáiban legelterjedtebb írónk szellemi termékeiről, s mert egy messzehatós különösen fontos jogi kérdéssről van szó.” „Irodalom és művészet”, *Vasárnapi Ujság* 26, 44. sz. (1879): 708.

meztetni is kívánjuk: hogy a tervezett vállalat előfizetési felhívását vissza vonja, a füzetek kibocsátásától elálljon...⁸

Ahogy érveltek, Petőfi még életében, 1847-ben eladta szerzői jogait Emich Gusztávnak, s 1868-ban, amikor Emich – Jókai Mór és Kemény Zsigmond közreműködésével 600 000 forintért⁹ – továbbadta vállalkozását (bár fia maradt a vezérigazgató), e jogok átszármaztak az Athenaeum Kiadóvállalatra. Az Athenaeum az „örökáron” megvett Petőfi-jogokkal a birtokában úgy gondolta, hogy mivel Magyarországon még nem született meg az írói jogokat szabályozó törvény, tehát az 1847-ben Petőfivel aláírt szerződés sem vesztette érvényét a szerző halála után 30 esztendővel, amint azt egyébként az osztrák és az európai törvényi szabályozás általában előírta. A Petőfi–Emich-féle szerződés egyébként sem terjedt ki a prózai művekre és azon versekre, amelyeket 1847. június 26. előtt írt, de az 1847-es gyűjteményes kiadásba nem kerültek bele, sem az 1849-ben írott költeményekre, amelyeket Aigner szintén beemelt volna a tervezett kiadványába. Gyulai Pál már a 1863-ban, a Petőfi-utód érdekében eljárva érzekelte ezt az anomáliát (is).¹⁰

A kérdésnek ebből a vázlatos felrajzolásából is kitetszik, hogy meglehetősen bonyolult volt a helyzet, a tét pedig igazán nagynak látszott. Amennyiben ugyanis Aigner érvényt szerzett volna a Petőfi-összkiadásra (például kiderült volna, hogy a Petőfi–Emich-szerződés bizonyíthatóan nem volt teljesen jogszerű, illetve ha kimondható lett volna, hogy Petőfi 1849-ben minden kétséget kizáróan meghalt, és emiatt az európai országok nagy részének és az osztrákok joggyakorlata szerint a szerző halála után 30 évvel – mint közvagyonná lett kincs – a művei felszabadulnak a védelem alól), az Athenaeum elvesztette volna kizárólagos kiadási jogát a 19. század második felének egyik legbiztosabb és legnyereségesebb üzlete, azaz a Petőfi-versek felett, így innentől bármely kiadó szabadon publikálhatta volna Petőfi összes műveit.

Aigner az Athenaeum levele után személyesen is egyezkedni próbált Vérey Józseffel, az Athenaeum vezérigazgatójával, de az Athenaeum nem tágitott, sőt, pörrel kezdett fenyegetőzni jogai védelmére, ám a keresetet csak nem nyújtotta be. Így végül mégis Aigner lépett, és

november 19-én adta be felhívási keresetét a Budapesti Királyi Törvényszék Polgári Osztályához a részvénytársulat ellen „kérdés” címén néhai Petőfi Sándor művei tárgyában. Mint erre később a per folyamán annyiszor visszatérnek, ez nem érdemleges per[.]

8 A levél másolata a peres iratokhoz csatolva, mellékletként, külön leltárszám nélkül.

9 Az eladási ár – mint üzleti titok – természetesen nem szerepelt a levélben.

10 Gyulai ugyanis az 1863-ban saját szerkesztésében kiadott *Petőfi Sándor, Vegyes művei: 1838–1849*, kiad. GYULAI PÁL, 3 köt. (Pest: Pfeifer Ferdinánd, 1863) című kötetének bevezetőjében írja: „Petőfi egyetlen árvájának gyámjai, anyja és nagybátyja még a múlt évben felszólítottak volt Petőfi vegyes műveinek összegyűjtésére és kiadására. Örömet engedtem a felhívásnak. Már maga az a körülmény nyomatékossá volt előttem, hogy Petőfi, részint 1846-ban, részint 1848-ban költeményeinek mindkét gyűjteményét örökre eladta Emichnek, így fiára csak e vegyes művek szállottak, s csak ezek jövedelméből lehet valamit csatolni az árvának atyjáról maradt örökéhez, ama két száz aranyhoz, melylyel akadémiánk költeményeit 1858-ban megjutalmazta de más felől meggyőződtem arról is, hogy e vegyes művek kiadásával irodalmi tekintetben sem teszek hasztalan szolgálatot.”

csak *felhívási* per [a kiemelések tőlem: Cs. T.], mely Petőfi tulajdonjogáról nem dönthet – ha lenne is [szerzői jogi] törvény, felhívási perben formailag akkor sem dönthetne – csak arról, hogy kérkedőnek tekinthető-e az Athenaeum a felperes vádja alapján.¹¹

Bár a korabeli közvélemény és média ezt nem, azaz *nem ezt* az elemét hangsúlyozta az eljárásnak – ahogy azt a későbbiekben bemutatom –, Aigner valójában egy olyan jogi megoldást választott, amely a pör megnyerése esetén az Athenaeumot hozta volna szükségszerű lépéskényszerbe, hiszen

[a] kérkedés fogalmát a Polgári törvénykezési rendtartás 514. és 515.§ határozzák meg; ha valaki egy másik irányában valamely joggal kérkedik, akkor ez utóbbi az illetékes bíróság előtt követelheti, hogy a kérkedőnek azon jog érvényesítésére bizonyos határidő tüzessék ki, mely határidő alatt vagy felelnie kell a felhívásra, vagy keresetet indítania joga érvényesítése végett, különben reá nézve a kérdéses jog örökre érvénytelennek fog nyilváníthatni.¹²

A bírósági tárgyalás 1880. május 22-én kezdődött, a pörben szakértőként – élő jogörökös hiányában, Petőfi közeli személyes ismerőseiként – meghallgatták Arany Jánost, Jókai Mórt, Lauka Gusztávot és Bellaágh József jogtudóst is. Nekik eskü alatt kellett nyilatkozniuk arról, hogy – az Athenaeum kérdései szerint – felismerik-e az Emich-szerződésen Petőfi aláírását, tudomásuk van-e az Emich-féle szerződés tartalmáról, illetve – a felperes, Aigner kérdései szerint pedig – jelen voltak-e az örökáron való verseladás szerződésének aláírásakor, valamint halottnak vélik-e legjobb barátjukat, várják-e vissza vagy már örökre elparentálták magukban Petőfit, azaz élő embernek tartják-e őt, és ha halottnak gondolják, mikorra teszik a költő halálát, emellett ismerik-e az Athenaeum *Petőfi Sándor összes költeményei* cím alatt kiadott dísz- és népkiadást,¹³ és

11 Aigner nyilván jogi képviselője, megbízott ügyvédje, Kováts Gyula [a korabeli sajtóforrásokban inkább Kovács névalakban említve] tanácsára határozhatott erről a módozatról, aki jó ideje foglalkozott már a szerzői jog kérdéseivel, anomáliáival és a törvényi szabályozás megalkotásának problémakörével. Kováts volt például, aki éppen 1880. év elején szállt vitába Arany László készülő szerzői jogi szabályozásának tervezetével. „Az írói és művészi tulajdonjog fontos kérdéséhez szól hozzá dr. Kováts Gyula jőnévű fiatal ügyvéd és jogi író egy 84 lapra terjedő füzetben, mely az eredetileg a Bodnár-féle „Havi Szemlé”-ben megjelent értekezés külön lenyomata. A szerző bírálja a Kisfaludy-társaság kezdeményezéséből készült törvényjavaslatot s polemizál közben annak szerzőjével Arany Lászlóval, ki a II. cikk megjelenése után némi fölvilágosítással szolt közbe. [...] Óhajtásunk s ez mind a két vitaközbe felé is, hogy az írói és művészi tulajdonjog kérdése mielőbb törvény által legyen szabályozva.” „Irodalom és művészet”, *Vasárnapi Ujság* 27, 1. sz. (1880): 11.

12 SIPOS, „Aigner contra...”, 303.

13 A cím mellett sehol nem szerepel évszám. Így csak nagyon valószínűsíthető, hogy a kérdés az 1874-es kiadású, más kifogások miatt hatalmas vihart kiváltó PETŐFI Sándor, *Költeményei: Hiteles kéziratok alapján megigazított s hazai művészek rajzaival díszített első teljes kiadás* (6 köt. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1874, a költő arcképével s 65 illusztrációval) című kötetre vonatkozhatott, mely a Petőfi-kiadások történetében kihagyásai és csonkításai miatt az egyik legvitatottabb és óriási polémiát keltő összeállításnak bizonyult, s melynek rendezésével az Athenaeum Greguss Ágostot bízta meg. A következő években 1880-ig az Athenaeum további köteteket adott ki „teljes kiadásként”: PETŐFI Sándor, *Összes Költeményei*, 4 köt. (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1877²) [Rajzok nélkül, néhány vers és törlés pótlásával]; PETŐFI Sándor, *Összes Költeményei: Hazai művészek rajzaival díszített*

tudnak-e arról, hogy abban szerepelnek *nem* az Emich-Athenaeum tulajdonjogát illető Petőfi-alkotások is.¹⁴

Sipos Antalné a kiadói okmánytár alapján közölte a szenzációnak számító tanúvallomásokat,¹⁵ de a lapok is hozták azokat, rövidebb-hosszabb változatban, egyes újságok kommentárral, a ma már ismert jegyzőkönyvvel összevetve meglehetősen hitelességgel. A tanúvallomások egyes mondatait szinte szó szerint idézve adtak tudósítást a tárgyalóteremben történetekről.

Több lap, köztük a *Pesti Napló* is a június 25-ei, azaz a tanúvallomások napján a reggeli kiadásban¹⁶ még az 1880 húsvétján megindított és a lapokban napi szinten reklámozott szépirodalom-pártoló társulat mozgalmáról ír (erről a későbbiekben még lesz szó), amelynek lényege, hogy több százezres alaptőkével indulna népszerű tudományos művek, ismeretterjesztő képes lapok és szépirodalmi művek kiadására. A tőkét részvényesek tőkéjéből finanszíroznák, és a magyar írók műveinek kiadása mellett ezzel karolnák fel a magyar szépirodalom ügyét. A vállalkozás megalkotása Jókai elnöklete alatt zajlik.¹⁷ Az ellenzéki lapok azonban megemlítik azt is, ellentétben Jókai lapjával, a Honnal, hogy

Aigner Lajos közben szintén új irodalmi vállalatokat indít meg: magyar regénycsarnokot és magyar szépirodalmi könyvtárt. Célja e vállalatnak, hogy a magyar közönség figyelmét visszatértítse a hazai szépirodalomra és segítsen visszafoglalni azt a tért, melyet a külföldi irodalom selejtes művei leptek el.¹⁸

A tárgyalásról az esti kiadásában¹⁹ adtak hosszú beszámolót, melyet azzal zártak, hogy

Jókai megjegyezte azt is, hogy „mi az írói tulajdonjogot illeti, ő, ha majd egyszer ez ügyben nálunk törvényt alkottatik, azon nézetet fogja védeni, hogy az író művének tulajdonjoga felől szabadon rendelkezessék, mint például a szőlő tulajdonosa a szőlő felett, melyet saját birtokán maga ültetett. Ha az író nem adná el örök időkre művét, az ugyan károsítaná az író érdekeit.”²⁰

második képes kiadás (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1877²). Megnövelt illusztráló művésszel és képpel további kiadásai: 2–5. kiad: 1877, 1878, 1879, 1884, 1889 – benne: 1879. PETŐFI Sándor, *Összes Költeményei: Hazai művészek rajzaival díszített képes népkiadás* (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1879).

14 Erről a Petőfi-kiadások című alfejezetekben szó lesz a továbbiakban.

15 SIPOS, „Aigner contra...”, 314–318.

16 „Az első magyar szépirodalom-pártoló társulat”, *Pesti Napló: Reggeli kiadás*, 1880. jún. 25., 1–2. – Bár a kérdést Jókai először 1880 húsvétján vetette fel („Hát mi feltámadunk-e még?”, *A Hon: Reggeli kiadás*, 1880. márc. 28., 1), az irodalom-pártoló vállalkozás ötlete – feltehetően irányítottan ütemezve – június közepétől tematizálta a sajtót; több tíz újságicikk jelent meg erről a lapokban, rendszerint *A Hon* közlései nyomán.

17 A mozgalomról néhány közlemény: „Nagy irodalmi vállalat”, *Pesti Napló*, 1880. jún. 15., [1–2]; *Egyetértés*, 1880. jún. 17., [Mell., 1]; *Magyar Polgár*, 1880. jún. 19., [3]; *Egyetértés*, 1880. jún. 20., [2]; *Magyar Polgár*, 1880. jún. 20., [3]; *Magyarország*, 1880. jún. 25., [1–2]; „Szépirodalom részvényekre”, *Egyetértés*, 1880. jún. 25., Mell. 1.

18 *Egyetértés*, 1880. jún. 17., [Mell., 1].

19 *Pesti Napló: Esti kiadás*, 1880. jún. 25., 1–2.

20 Uo.

Az Athenaeum irattárában őrzött peranyag jegyzőkönyvében erről ez áll:

Végül, a kérdés tényének alátámasztására a felperes ismét a Petőfi összes műveihez való jogot támasztja: „A 2. sz. alatti okmány /t. i. a szerződés/ még ha adna is az Athenaeumnak birtokot, de korántsem ad birtokot, ehhez való címet Petőfi Sándor összes verseire.

Ezt maga a 2. sz. alatti tartalma kideríti, de ezen felül köztudomású, hogy Petőfi halála után a közönség számos költeményt adott a nyilvánosság rendelkezésére, a melyekbe most az Athenaeum mint akár egy magános személyt megillető dominiumba bele ült.”

Fenti vitás kérdések tisztázására a bíróság szükségesnek látja az Athenaeum által már hivatkozott tanuk kihallgatását. Mindebből kiderülhet: hogy valódi-e a szerződés és Petőfi aláírása, hogy mely művekre terjed ki a szerződés. A legfontosabb kérdésről, a szerzői jog időtartamáról nem nyilatkozhatnak a tanuk sem, s ennek eldöntésére semmit sem tud – s láthatólag nem is akar – tenni a bíróság. [Kiemelések tőlem: Cs. T.]

Jókai Mór, Lauka Gusztáv (ekkor a belügyminisztériumban a sajtóosztály vezetője) dr. Bellaágh Mór (ügyvéd s váltójegyző) és Arany János vállalja a tanúskodást. 1880. jún. 25-én zajlik le a tanúkihallgatás.²¹

A szerződés eredeti példányának bemutatása után az Athenaeum a következő kérdéseket intézi a tanúkhöz:

1. Ismeri-e a tanú Petőfi Sándor írását és aláírását?
2. Való-e hogy a 3. sz. alatti szerződés /: felmutatandó az eredeti szerződés:/ és az azon látható mindazon írás mely Petőfi Sándor névvel van aláírva, valamint az aláírások Petőfi Sándor saját kezű írásai és aláírásai?
3. Van-e tanúnak tudomása arról, hogy Petőfi Sándor összes költeményeit 1847-ik évben örökre eladta Emich Gusztávnak?

A felperes ellenkérdőpontjai:

1. Jelen volt-e tanú akkor, amidőn Petőfi Sándor az okmányt aláírta /3. sz. felmutatandó/?
2. Van-e tanúnak tudomása arról, hogy az Athenaeum Petőfit még mai napig is élő embernek tartja?
3. Ha a tanú azt véli, hogy elhalt, mely időre teszi Petőfi halálát?
4. Ismeri-e tanú azt a kiadást /disz- és népkiadás/ a mit az Athenaeum Petőfi Sándor összes költeményei cím alatt kiadott?
5. Nincs-e ezen költemények közt több olyan, a melyet a közönség hozott nyilvánosságra? A tanuk válaszai /az általános kérdések megválaszolása után/:

Lauka Gusztáv válaszai a kérdőpontokra [azaz az Athenaeum kérdéseire]:

1. Petőfi Sándor aláírását 1841-től ismerem, részint, költeményei kéziratából, részint hozzám intézet/t/ leveleiből;
2. /a 3. sz. alatti /ti. a szerződés/ felmutatása után/. Az előttem felmutatott szerződés írását, nem különben aláírását, ugy szinte a következő négy bekezdésének írását, aláírását határozottan Petőfi Sándor írásának és aláírásának ismerem föl.

21 SIPOS, „Aigner contra...”, 314–315.

A következő többi nyugták írását, s aláírását szinte Petőfi Sándor írásának és aláírásának ismerem mindazon által: „a második kötet honoráriumáról továbbá: a szeptember-december hónapokra járó honoráriumról szóló nyugták döltebb betűkkel irvák mint Petőfi Sándor írni szokott s nevének írása annyira hasonlított saját írásához, hogy a kettőt megkülönböztetni nehéz volt; e két nyugtát teljes bizonyossággal Petőfi írásainak nem állithatom.

3. Hogy akkori összes költeményeit Emich Gusztávnak eladta azt magától Petőfi Sándortól hallottam.

Az ellenkérdőpontokra [azaz Aigner kérdéseire]:

1. Nem voltam
2. Nincs tudomásom
3. 1849. évi Július Szeptember hónapok alatt, a segesvári ütközetnél
4. Igen is
5. Van több olyan például a „Majthényi sikon” című a népkiadásban.
– /Lauka Gusztáv aláírása/.
Tanú vallomása meghiteltetett.

Arany János válaszai a kérdőpontokra:

1. Ismerem és ismertem, mert baráti viszonyban és levelezésben állottunk.
2. Mindazt a mi a felmutatott szerződésben Petőfi Sándor aláírásával van ellátva – Petőfi Sándor saját kezű írásának és aláírásának ismerem föl.
3. Tudomásom van róla, hogy Petőfi Sándor azon költeményeit, melyek egybe gyűjtve és még életében megjelentek – Emich Gusztávnak eladta. Ezt magától Petőfi Sándortól hallottam. – Azt is tudom, hogy a mondott költeményeket örök áron adta el.

Az ellenkérdőpontokra:

1. Nem voltam.
2. Nincs tudomásom róla.
3. Ez vitás kérdés, melyről pro és contra beszéltek és irtak. Hogy én mit vélek, az tanúszkodás és meghiteltetés tárgya nem lehet.
4. A legújabb disz és nép kiadást s a 4 kötetes kiadást ismerem.
5. Lehet hogy van, én nem tartottam számot arra, hogy melyiket hozta a közönség nyilvánosságra.

/Arany János aláírása./

Tanú meghiteltetésétől felek elállottak.

Jókai Mór válaszai a kérdőpontokra:

1. Petőfi Sándorral több ideig laktam együtt, együtt kezdtük az irodalmi pályát, és csak nem minden költeményét saját írásában láttam. Hozzá tehetem, hogy írása nem változott soha.
2. Mindazt ami a felmutatott okiratban Petőfi Sándor aláírásával van ellátva, azt mind Petőfi Sándor saját kezű írásának, s a szövegben is saját írásának ismerem föl. Különösen a 3-ik pontban foglaltakról szóbeli tudomásom is van, miután azt a mi a 3-ik

pontban foglaltatik ugyanazon időben Petőfi Sándor nekem szóval elmondta. Petőfi Sándor aláírásának kezdetbetűit többször is változtatta, mint az a felmutatott okiraton is látszik, de írása mindig ugyanaz maradt.

Az ellenkérdőpontokra:

1. Nem voltam.
2. Hogy lehetne arról tudomásom.
3. Azok után a miket a hírlapok közöltek, és saját nevének utánjárásai nyomán azt vélem, hogy az 1849-iki segesvári ütközetben halt meg Petőfi Sándor.
4. Mindkettőt ismerem.
6. Van több olyan, melyeket nem maga adott át Emichnek. Tudomásom van arról, hogy Petőfi Sándor özvegye több költeményt adott át Emichnek, melyeket a férj írt. Lehetnek oly költemények is a kért kiadásokban, melyeket a közönség hozott nyilvánosságra, bizonyosat e tekintetben nem mondhatok.

/Jókai Mór aláírása./

Tanú meghiteltetett.

dr. Bellaágh József válaszai a kérdőpontokra:

1. Nagyon jól ismertem, gyakran kaptam tőle leveleket. Egy utczában laktunk a molnár utczában.
2. A mi a felmutatott okiratban Petőfi Sándor aláírásával van ellátva, az Petőfinek saját kezű írása és aláírása. A felmutatott szerződés párja úgy tudom az újságból és Jókaitól, hogy Petőfi István hagyatékában találtatott és jelenleg a nemzeti múzeumban őriztetik.
3. Van tudomásom.

Az ellenkérdőpontokra:

1. Nem voltam.
2. Juridice én is annak tartom.
3. 1849 úgy vélem a mőczokkal vitt ütközetben esett el.
4. Ismerem.
5. Tudom hogy van legalább hallottam egy nehányról.

/Dr. Bellaágh József aláírása./

Tanú vallomása meghiteltetett.²²

A tanúvallomásokat olvasva kétségtelenül felmerülhet a kérdés, vajon miért is kellett az Athenaeumnak bíróság elé citálni és kínos tanúságra bírni a magyar irodalom és jogásztársadalom jeleseit. Voltak, akik már a kortársak közül is értetlenül figyelték a történeteket, és csak a haszonszerzés vagy a gründolás szándékát tudták magyarázatul felhozni:

Erről a perről és a semmiféle perről nem beszélénk és nem szoktunk beszélni, míg abban a bíró ki nem mondja az utolsó szót. De most lehetetlen a hallgatás. Mert olyan tárgyról

²² Uo., 315–318.

van szó, mint Petőfi költeményeinek örök tulajdonjoga. Mert olyan tanuk szerepelnek a bíróság előtt, mint Arany János és Jókai Mór. S mert mint e neveket reklámul használják fel a perlekedő felek, nyereszkeskedés indokából a bíróságok idő előtti illetéktelen információjává. [...] A dolog szerfölött komikus volna. Ha belőle a nyereszkeskedési szag nem ömlenék ki. Az Athenaeum ugyanis igen szép üzletet csinált már a halhatatlan költő halálából. E halált megénekelték már száz költeményben s ezek közt Arany és Jókai ismételve. E halált lepingáltató az Athenaeum s képek, cikkek, versek özönével hirdeti azt kalendáriumjaiban és hirlapjaiban húsz esztendő óta. S most előáll azzal, hogy Petőfi most is él.²³

Miközben tehát Aigner kétségbe vonta Petőfi 1847-es aláírásának valódiságát és a szerződés hitelességét, s nagy nevű véleményformálókkal kívánta kimondatni, hogy Petőfi valóban elhunyt 1849 júliusának legvégén (ergo: lejárt a halála utáni 30 védelmi év), addig az Athenaeum a továbbiakban kijelentette, hogy semmi nem igazolja, hogy Petőfi egyáltalán meghalt volna. „Holttá nyilvánítását eszközölni pedig lehetetlen, mert csak családtagja, házastársa kérheti, s ők halottak.”²⁴

Az ítéletet július 8-án mondták ki. Eszerint a kérdés ténye nem áll fönn. Siposné így fogalmazott a pör kimeneteléről a könyvkiadói irattári források alapján:

Bizonyos ugyanis, hogy Petőfi Sándor műveinek nagy része az Athenaeum tulajdona. Ezzel szemben Aigner nem csupán azokat a műveket akarta kiadni, melyekről bebizonyosodhat, hogy nem képezik a Társulat birtokát, de azokat is, melyek bizonyítottan jogos tulajdont képeznek a [Emich és Petőfi között kötött] szerződés alapján, mely szerződés jogérvényességétől mindeddig meg nem fosztatott. Az előfizetési felhívás elleni tiltakozás az Athenaeum részéről ezért jogos önvédelem, kérdésnek nem tekinthető, „érvényes szerződéssel biztosított” jogait védi. Az ítélet nem tér ki arra, joga van-e az Athenaeumnak Petőfi összes verseit kiadni, s hogy ez kérdésnek minősül-e, mint jogok kibővítése.²⁵

Aigner ezután másodfokra vitte az ügyet, amelyet a Királyi Ítéltő Tábla tárgyal. Siposné értékelése szerint

a kérdéseknek a lényegbevágó elemzésétől [...] azonban a bíróság elhatárolta magát, nem volt hajlandó arra, hogy egy jövőbeli törvénynek irányt mutatva véleményt alkosson. Járt úton haladva [...] csak a szerződés alapján döntött, „szokásjogot” vett alapul, nem látszott ismerni azokat a koncepciókat, melyek a szerzői jogi törvény megalkotásáról már közismertek lehettek, nem mert elébe menni a törvényhozásnak.²⁶

A másodfokú végzést október 19-én bocsátották ki, további fellebbezésnek nem adtak helyt. A pört tehát Aigner elvesztette. Megpróbált ugyan semmiségi panasszal élni,

23 „A Petőfi-per”, *Egyetértés*, 1880. jún. 26., 1–3.

24 Uo.

25 SIPOS, „Aigner contra...”, 324.

26 SIPOS, „Aigner contra...”, 326.

azaz az eljárást és az ítéletet alakilag szabálytalannak beállítani, de a Királyi Curia a panaszt 1881. február 22-én elutasította, 1881. április 19-én pedig kiadta a kielégítési végrehajtást elrendelő végzést.

Bár a pörrel nagyon részletesen, napi szinten beszámolt minden nagyobb lap, a közvélemény szemében a konkrét pör történésein túl más, ha nem is bíróság előtt lefolytatott ügyekről szólt az eset.

2. A Petőfi-kultusz épülése – és a pör

Bár itt e nagyon sokak által elemzett kérdéskör hosszas, átfogó taglalására (de még rövidebb összefoglalására se), és főleg kimunkált elemzésére semmiképpen nem vállalkozhatom, utalok arra, hogy a 19. század második felének magyar irodalmában 1849-től – legalábbis az 1890-es évekig – a Petőfi-kérdés, azaz Petőfi személye, egyéni sorsa, tragédiája, eltűnése, özvegyének lépései, illetve művészi tehetsége, produktivitása, lírikusi génusza stb. mindvégig viszonyítási és viszonyulási pont maradt. A korábban lefojtott Petőfi-kultusz azonban a kiegyezés felé közeledő, egyre enyhülő politikai légkörben, majd a kiegyezés rendszerváltó idején robbant be igazán.²⁷ Ez még akkor is igaz, ha Petőfi alakja már életében tett extravagáns és szokatlan gesztusaival, hirtelen felfutó népszerűségével, újszerű hangjával, zsigeri tehetségével és irodalmi termékenységével, majd rejtélyes eltűnésével, keresésével, Szendrey Júlia második házasságával

27 Csak mutatóványképpen: 1880 januárjától a pör lezajlásáig, azaz az év augusztusa végéig a következő, Petőfit közelről vagy áttételesen érintő témák, média hírek jelentek meg – az összegzés nem teljes körű, és kihagytam az itteni felsorolásból a pört érintőeket – a Vasárnapi Ujság, a Magyarország és a Nagyvilág, az Ellenőr, a Pesti Hírlap, az Egyetértés, a Magyarország, a Magyar Polgár, A Hon, a Pesti Napló, a Magyar Állam, a Bolond Istók, a Szegedi Napló, a Függetlenség következő lapok hasábjain:

január – Petőfi ismeretlen vőlegénykori arcképének előkerülése, a gyűjtés és adományok a Petőfi-szoborra;

február – Petőfi olaszul, Petőfi új díszkiadása Zichy Mihály rajzaival;

március – Petőfi művei németül, Petőfi Bécsben;

április – Jókai: Szépirodalmunk húsvéti tojása, Illusztrált Petőfi-kiadás új kiadása;

május – Petőfi István halála és temetése, végrendelete: Petőfi-kéziratok elajándékozása a budapesti [azaz a nemzeti] múzeumnak, Petőfi-ereklyék előkerülése, Petőfi szüleinek sírját feldíszíti a Petőfi Társaság, a Petőfi Társaság ülése, Pap Lajos országgyűlési képviselő Petőfi haláláról;

június – a Zichy-Ferraris ügy – Jókai és a közrészvét kihasználása, Petőfi szülőházát megvásárolja az írók és művészek társasága, Petőfi könyvtára, Jókai irodalmi vállalatának beindítása, Irodalompartolá-sunk ügye, Petőfi Társaság ülése: Thallóczy Lajos jelentése Petőfi 1848-ban lefoglalt könyvjegyzé-kének megtalálása és bekerülése az Országos Levéltárba, Petőfi könyvtára, Petőfi-relikviák, Petőfi kéziratai, Petőfi irodalmi emlékei, a Pauler-féle egyeztetések az írói és művészi tulajdonjogról, a Petőfi-szoborbizottság ívei, az Athenaeum adománya a Petőfi-szoborra, Petőfi-emlékek, Petőfi-relikviák, Petőfi kiadatlan és utolsó arcképe, Kitől kapta Petőfi az első aranyat?, Petőfi és Emich szerződése, Petőfi-anekdoták, Petőfi holtta nyilvánításának lehetetlensége örökös híján, Gyulai Pál tulajdonában lévő Petőfi-kéziratok, Petőfi új angol életrője;

július – Petőfi barátai, Petőfi és a kortársak honoráriumai, Petőfi-levél vásárlása egy antikváriumban;

augusztus – Petőfi egy kiadatlan költeménye, Petőfi a segesvári csatában, újabb kiadatlan versek, Aigner német Petőfi-kiadása, ifjúkori kiadatlan költemények.

stb. sosem került ki a közfigyelem fókuszából, s a neoabszolutizmus cenzúra- és elhallgattatási kényszere, a titkokkal teli, mélyáramban működő információs hírhálózat még inkább fokozta az iránta való állandósult figyelmet. Emellett az irodalmi életben már az 1850-es évektől egyrésről – Arany János, Tompa Mihály és elsősorban Gyulai Pál egyre meghatározóbb, majd mind offenzívabban normává emelt irodalomértelmezési és esztétikai rendszerében – Petőfi mindinkább közeledett, majd csatlakozott a reformkor hőroszaihoz, alkotásai – még ha vitákkal és időnkénti hullámszásokkal is – mértékké váltak.²⁸ Másrésről a kortárs költők nagy része számára is Petőfi lírai alkotásai váltak igazodási, sőt, sokaknak a hasonulási vagy éppen az esetleges újítási kísérleteit is paralizáló mintájává, kevesebb esetben pedig dinamizálójává és felrepítő erejévé. Az epigonizmus vagy még széleskörűbben a század egyik legfontosabb irodalmi kérdése, a népiesség – s ezzel a Petőfi-életműhöz vagy alkotásaihoz való viszonyítás – fogalmi meghatározása, esztétikai normakialakítása Petőfi nélkül – akár pro, akár kontra – elképzelhetetlen lett,²⁹ és évtizedeken keresztül a széles körű köztudatot informáló és alakító médiafelületek állandó témája maradt. Németh László több helyen talán vitatható és vitára indító, mégis a jelenséget plasztikusan láttató véleménye szerint:

A magyar irodalomnak Petőfi a legnagyobb fénye. Bizonyíték rá, hogy egész irodalmunkat az ő világításában látjuk. Nem csak utódai állnak az ő fényében, árnyának (szerepét folytatva, mint Vajda, Ady, a fiatalabbak közül Illyés, Erdélyi, vagy szerepe ellen küzdve, mint Arany, Babits), de visszaeső fénye elődeit is meghamisítja. Csokonaiból, ebből a botanikus lelkű költőből, akinél a tizenhatalcadik századnak kevés nyájasabb bennszülöttje élt, egy elő-Petőfit csinált, s a tizenhatalodik század nyers borújában, Balassi előtt rá emlékezünk. Petőfi olyan nagy emléke a magyar szellemnek, hogy nem tudunk szabadulni tőle. A hű asszony esküvéje napjához méri leány- és asszonykorát. A magyar szellemnek Petőfi költészete volt az esküvéje.³⁰

Ráadásul az elmúlt évtizedeknek volt egy igazán kitüntetett Petőfi-témája is: azaz a még nem ismert, felbukkanó vagy gyűjtések útján feltalált, addig ismeretlen Petőfi-ábrázolások, -emlékek, -relikviák, -kéziratok, -költemények és -írások gyűjtése,³¹ publikálása, bemutatása, immár a politikai cenzúra tiltásai alól felmentődött, igazi újdonságnak számító Petőfi-alkotások megismerése, és leginkább a mindezeket is tartalmazó, tényleges „teljes Petőfi” vagy a Petőfi összes verseit, minden munkáit magába foglaló kiadások.

28 Tömör, de kiváló és árnyalt áttekintését adta KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 564, különösen: a Kiadások és értékelések című fejezet, 471–493.

29 Önmérséklettel egyetlen példát kiválasztva a kérdéskör bő irodalmából: SZILÁGYI Márton, *Liszniai Kálman: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Irodalomtörténeti füzetek 149 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2001), 147.

30 NÉMETH László, „Két újságcikk: Jelszó: Petőfi”, *Tanú* 2, 8. sz. (1934): 186–189, 187.

31 A Petőfi-emlékezés egyik legkorábbi és leghatékonyabb gyűjtőakcióját 1860. október 14-én Pákh Albert, a Vasárnapi Ujság szerkesztője indította, amikor arra tett felhívást, hogy „Tudni akarjuk, tudnunk kötelesség: Petőfi Sándor hol és mikor halt meg!”, és arra kért mindenkit, akinek van emléke Petőfi utolsó óráiról, adja közre; a beérkezett levelekből negyven, Petőfi haláláról beküldött írást közölt. [PÁKH Albert], „Adatok Petőfi halálához”, *Vasárnapi Ujság* 17, 42. sz. (1860): 506–508, 506.

Valójában a befogadói (közönség) és a közvetítő (média) közeg nyitottsága és a témát illető érdeklődése és felhajtóereje nélkül alig lenne érthető, hogy a felbukkanó Petőfi-versek vagy a Petőfi-kiadások ügye miért a legszélesebb körű médiafelületen, gyakorlatilag az összes magyar sajtóorgánium lapjain zajlott, és nem korlátozódott például az irodalmi fórumokra. Ennek társadalmi vetülete pedig messze túlmutatott a filológiai, textológiai, illetve a szöveg- és irodalomértelmezés vagy -értékelés körén, de akár egy modern kor – mégoly tehetséges, de mégis csak – író-költő hősenek személyén. Petőfi alakját ugyanis „tragikus vétsége”, azaz a fehéregyházi csatában való részvétele, mely a halálát hozta, és megmagyarázhatatlan eltűnte, valamint egyre dagadó kultusza nemcsak az önálló magyar államiságért küzdő 1848–1849-es szabadságharc, hanem a kiegyezés után általánosságban is a függetlenségi eszme és a nemzet szimbólumává is emelte.

A Petőfi-kultusz alakulásáról, megjelenési formáiról, erejéről és hatásáról már könyvtárnyi irodalom született, nagyon sokan és nagyon sok szempontból adtak róla kiváló elemzéseket, én itt pusztán arra világítok rá, hogy milyen közhangulati közegbe vágott be a pör híre, amely ráadásul olyan kultikus neuralgikus pontokat is érintett, mint például az igazságtétel Petőfi haláláról.

3. 1874: Az első „teljes” Petőfi-kiadás – és a pör

Valójában a verskiadások már Petőfi életében is sok kérdést vetettek fel, de Petőfi halálától nyomban megfogalmazódott a Petőfi-versek összegyűjtésének vágya. Az első, 1850-es Emich-kiadás után viszonylag rendszeresen jelentek meg verskiadásai, még ha ezekben nagyon jelentős hiányok, törlések, sőt, esetenként szövegváltoztatások is előfordultak.³²

32 Az OSZK-ban található, Petőfi halála után megjelent kiadások az első teljes kiadásig:

1851–1852. PETŐFI [Sándor], *Újabb költeményei: 1847–1849* (Pest: Emich Gusztáv sajátja).

1851–1852. PETŐFI S[ándor], *Újabb költeményei*, 2 köt. (Pest: Emich Gusztáv) (elkobozták és bezúzták, egy példány maradt fenn).

1851. *Hangok a múltból: A magyar nemzet nagy napjainak emlékeül*, összeszedte és kiad. két magyar honfi [KERTBENY Károly és VASFI-ESLER Mór] (Lipscse: s. k.), az *Újabb költemények* elkobzott kiadásaiból kimaradt vers, nem kéziratból, hanem az *Életképek*ben megjelent szövegekből.

1858. PETŐFI Sándor, *Újabb költeményei: 1847–1849*, 2 köt. (Pest: Emich Gusztáv sajátja).

1861. PETŐFI Sándor, *Újabb költeményei: 1847–1849*, 2 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1861°).

1862. PETŐFI Sándor, *Újabb költeményei, 1847–1849*, 2 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1862°) (Kiss József szerint valójában 5. kiadás).

1863. PETŐFI [Sándor], *Vegyes művei: 1838–1849*, kiad. Gyulai Pál, 3 köt. (Pest: Pfeifer Ferdinánd).

1867. PETŐFI Sándor, *Válogatott költeményei: Elbeszélő költemények* (Pest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat).

1869. PETŐFI Sándor, *Válogatott költeményei: Lyrai költemények* (Pest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat).

1871. PETŐFI Sándor, *Újabb költeményei: 1847–1849*, 2 köt. (Pest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat) (új, jav. kiadás: pár időrendi módosítás és visszaállítják a meghamisított eredeti címet).

Mivel Kiss József *A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig* című, alapos tanulmánya³³ – ha egyes helyeken pontosítani és az azóta előkerült eredményekkel bővíteni is kellene, illetve modernizálni lenne szükséges a megírás idejének szükségszerűen elvárt értelmezéseit – minuciózusan áttekinti a kötetek felépítését és tartalmát, itt csak a pör kontextusához feltétlen szükségesnek érzett kérdéseket érintem. Kiss utalt arra, hogy

A költői életmű két felének többszörös külön újakiadása [azaz az Emich-féle kiadások] után mind sürgetőbben jelentkezett az az igény, hogy Petőfi teljes költői hagyatéka az Összes költemények és az Újabb költemények egyesítésével, továbbá az ezek keretén kívül eső darabok (a költőtől mellőzött, elfelejtett versek, zsengek, töredékek stb.) hozzáadásával végre egyetlen művé forrjon össze. Ennek egyik előfeltétele volt, hogy a forradalmi tárgyú vagy vonatkozású versek közzétételét akadályozó politikai fenntartások, ill. tilalmak megszűnjenek, hiszen e verscsoport híján az egyébként leggondosabban és legkörültekintőbben szerkesztett kiadás is torzó maradt volna. Ennek feltételei (különös tekintettel Petőfi királyellenes és a nemzeti ellenállás szellemében írt költeményeire), ha nem is egészen egyértelműen, csak a kiegyezéssel (1867) értek meg.³⁴

A régen érlelődő elvárásoknak megfelelő, igazi nagy dobásnak szánt, a radikális politikai tartalmú versek egy részét is magába foglaló „Petőfi összesre” az Athenaeum már a kiegyezéstől készült, 1870-re egy bizottság is alakult, amely a Petőfi-kiadás terveit felügyelte. Jókai Mór aktívan közreműködött a kötet előkészületi munkálataiban. Az összkiadás körül fellángoló, a sajtóban zajló, viharoktól hangos vitasorozatot Nagy Miklós mutatta be tanulmányában.³⁵ Ahogy írja,

E bizottság tagjai közé tartozott Jókai is, aki mint az Athenaeum által kiadott *Hon* szerkesztője, az Athenaeum alapító konzorciumának tagja volt s elég jelentős – 10 000 Ft névértékű – részvénytömeget tartott a kezében. [...] A kiadás terveiről Jókai Mór tudósította az olvasóközönséget a *Hon* 1870. szept. 14. számának vezércikkében.³⁶

A bizottság Greguss Ágostot bízta meg az addigi kiadások (benne az 1863-as Gyulai által közölt darabokkal) és a korábban tiltott, illetve a Petőfi halála óta előkerült versek összedolgozásával, textológiai javításaival. Greguss nyilvánvalóan a kiadói tanács,

1872. PETŐFI Sándor, *Összes költeményei: 1842–1846*, 2 köt. (Pest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részevénytársulat, 1872^a) (a címlapon hibásan: 3. kiadás áll, valójában 4. – Kiss József szerint 6. kiadás helyett).

1874. PETŐFI Sándor, *Költeményei: Hiteles kéziratok alapján megigazított s hazai művészek rajzaival díszített első teljes kiadás*, s. a. r. GREGUSS Ágost, bev. GYULAI Pál, 6 köt. (Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részevénytársulat).

33 Kiss József, „A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig”, *Magyar Könyvszemle* 95, 1. sz. (1979): 43–61, és KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 471–493.

34 Uo., 49.

35 NAGY Miklós, „Harc az 1874-es Petőfi-kiadás körül”, *Irodalomtörténet* 38, 3. sz. (1950): 77–89.

36 Uo., 79.

valamint elsősorban Gyulai Pál jóváhagyásával) azonban az 1874-es díszkiadás előszavának előzetesen bejelentett és megjelentetett szövegében³⁷ kijelentette, hogy „kötelességem volt egyet-mást kihagyni abból az anyagból is, mely hiteles szövegben a rendelkezésemre állott”, valamint hogy „a versek publikálásában hézagok vannak, s két rendbeliek a hézagok, amennyiben részint az ízlés, részint a törvény parancsolta”. A szerkesztő politikai és esztétikai öncenzúrája miatti törlések és hiányok azonban olyan mértékű indulatokat keltettek és olyan éles polémiát indítottak el, hogy a kiadó némely kérdésekben visszakozni kényszerült: a címből az összes szót törölték, visszaszerkesztettek egyes versrészleteket, és visszaállítottak több kitörölt sort, Greguss bevezetőjét pedig Gyulai rövid és jóformán semmitmondó szövegére cserélték.

Nagy Miklós a Gregusst ért, köztük elméletileg is nagyon megalapozott vádakát és kifogásokat megfogalmazók, valamint a politikai tárgyú, forradalmi verseket és a politikai indíttatású kihagyásokat helyben hagyók ellentétét főként a személyek és a kor politikai nézetkülönbségére futatta ki, és a kérdést elsősorban az aktuálpolitika szemüvegén keresztül vizsgálta. A törlések, szövegkihagyások vagy egész művek kimetszésének helytelenítése az életműből – bár elsőre nem ez tűnik feltétlen szembe – azonban a szerzői alkotás textusát és a szerzői akaratot védő fellépéseknek is értelmezhetőek, s ilyenformán a szerzői jog nem vagyoni alapú kérdésköréhez kapcsolódnak, hiszen a szerzői szövegnek a szerző általi érvényességét érzik veszélyeztetve.³⁸

Gyulai Pál azonban a támadásokra és a díszkiadásból kihagyott versek Závodszy Károly által való közlésére³⁹ válaszul a szerzői jog örökösödési és vagyoni szempontjait említette föl:

Petőfi összes költeményeinek minkét rendbeli gyűjteményét még életében eladta örökre Emichnek, kitől később az Athenaeum vette meg. Az első gyűjteményt 2000 frt-ért 1846-ban adta el, midőn házasodni készült. Vörösmarty figyelmeztette, hogy ne örökre adja el, hanem csak egy kiadásra, mert így hagyhat valami örökséget özvegyének és maradékai-

37 GREGUSS Ágost, „A Petőfi-kiadás”, *Pesti Napló*, 1874. jún. 10., 1–2; GREGUSS Ágost, „A Petőfi-kiadásról”, *Pesti Napló*, 1874. jún. 17., 1; GREGUSS Ágost, „Az új Petőfi-kiadás előszava”, *Athenaeum* 2, 23. sz. (1874): 1427–1435; GREGUSS Ágost, *A balladáról és egyéb tanulmányok* (Budapest: Franklin Társulat, 1886), 509–520.

38 Nagy Miklós erről – kicsit homályosan és meglehetősen vitathatóan – így fogalmazott: „A vita menetét általánosságban az jellemzi, hogy a Gyulai-Greguss tábor ellenzéke lényegében nem tudta összekapcsolni a Petőfi szövegszerző és művészi hagyatékáért vívott harcot Petőfi forradalmi demokrata magatartásának vállalásával vagy legalább annak igénylésével. Ez különösen kitűnik Meltzl Hugó írásából, aki elsőnek lépett az irodalmi ellenzékbe a küzdőterre. Meltzl azonban itt is, akárcsak többi Petőfi-tanulmányában, csak esztétikai, érzelmi és meglehetősen elméletileg felfogott filozófiai okokból szállt szembe a Gyulai-Greguss irány Petőfi értékelésével, nem irodalompolitikai meggyőződésének különbözősége miatt lépett harcba. [...] A politikai okokból kihagyott versek kérdésének tárgyalását igen rövidre fogja, s a többi közt kijelenti Gregussról: „E helyt kiállhatatlanná válik a király iránti lojalitással való édelgés, szenvelgés, kacérkodás, elannyira, hogy Petőfi ismeretlen sírjában megfordulna, ha ily nemű szerkesztésnek legcsekélyebb irodalmi jelentősége maradhatna” [MELTZL Hugó, „A Petőfin kísérelt legutolsó merénylet”, *Történeti Lapok* 1, 10 sz. (1874):137–138; 11. sz. (1874): 174–176.]. [...] Mindezek alapján világos, hogy Meltzl a forradalmi költemények kihagyását inkább csak azért ellenezte, mert általában ellene volt Petőfi bármilyen megnyirbálásnak”. NAGY, „Harc...” 81–82.

39 ZÁVODSZKY Károly, „Történeti és irodalmi emlékeink”, *Otthon* 1, 1. sz. (1874): 1–4.

nak. Petőfi azt felelte: így csekélyebb összeget ad Emich, pedig neki most pénzre van szüksége, aztán ő még fiatal, az eladottaknál jobb költeményeket fog írni s ezeknek nagyobb kelete lesz, mint amazoknak. A második gyűjteményt 1849-ben adta el szintén Emichnek, s ha jól emlékszem, ezt is 2000 frt-ért. Ekkor Petőfi már nő és gyermekes ember volt s nem volt más jövedelmi forrása, mint századosi fizetése. [...] Másnemű műveit Petőfi se össze nem gyűjtötte, se el nem adta. Ezek halála után fiára szállottak, kinek gyámja, a költő öccse, Petőfi István engem bizott meg összegyűjtésökkel és eladásukkal. A vegyes művek e 3 kötetes gyűjteményét 1862-ben Pfeiffer Ferdinánd vette meg egy kiadásra s még maig is tulajdona, mert minden nagy Petőfi cultus mellett, a kiadás még maig sem kelt el. Petőfi fia halála után, egyetlen örököse: Petőfi István, rendelkezett némely kiadatlan költemények- és töredékekről, ki az írói segélyegyletkezhez intézett levelében kinyilatkoztatta, hogy minden írói tulajdonjogot, a mi bátyja után netalán őt illetné, az írói segélyegyletnek ruház. Így folyt be az írói segélyegylet pénztárába mintegy 100 forint.

Mindezt annak feltüntetésére hozom fel, hogy Petőfi munkái nem gazdátlan jószágok, a melyeket kiki tetszése szerint elsajátíthat. Az összes költemények gyűjteményei az Athenaeum tulajdona, a vegyes művek Pfeiffer Ferdinándé, amíg a kiadás elkel, a többi pedig az írói segélyegyleté, a mennyiben Petőfi István tulajdonjoga elismertetik. Mi jogon közölt hát Závodszy folyóiratában oly költeményeket, melyeket senkitől sem vett meg, melyeknek átengedése, értesülésünk szerint, senkit sem kért föl, se az Athenaeumot, se Petőfi Istvánt, mert a közlött költemények között van egy olyan is, mely nem volt az Athenaeum birtokában, s így Petőfi István rendelkezése alá esik? Bárminő buzgóság, kegyelet kimentheti-e a jogsértést? Hihetünk-e oly kegyeletben, mely annyira magán viseli a speculatio és előfizetés-hajhászat színét? Elsomorító, hogy nálunk majd mindig az írók szokták megsérteni az írói tulajdonjogot s ilyesmin a sajtó még csak nem is szokott megbotránkozni.⁴⁰

A Petőfi-művek tulajdonjoga tehát már az 1870-es évek közepéhez közeledve alapvető kérdésként került elő, és Gyulai – és nyilván nagyon sokan – tisztában lehettek annak anyagi vonzataival is.

Ugyanakkor az Athenaeum ekkor kezdett igazán szembesülni azzal az akkor még alig-alig kipróbált jelenséggel is, hogy ami az irodalmi, filológiai összetűzések, viták és egymásnak feszülések szintjén gyilkos eredményeket indukált, ugyanaz a médiában folytatott botrányok és a sajtóban zajló negatív reklámok szintjén, üzleti szempontból jócskán képes felhajtani a keresletet, és kiugró nyereséget termel. Erre már Kiss József is felhívta a figyelmet:

Nem nehéz felismerni, hogy az Athenaeum ügyesen, előre kigondolt terv szerint járt el, a bonyolult történeti helyzetben többé-kevésbé szándékosan ütköztette össze az élesen szembenálló nézeteket. Így egyrészt a hivatalos fórumok előtt hivatkozhatott a Gregusst ért heves támadásokra (melyekkel a vállalat bizonyos mértékig dacolt), másrészt a hazafias közvéleményt néhány vers utólagos felvételével és a bűnbakként előretolt Greguss

40 GYULAI PÁL, „Petőfi költeményei és az írói tulajdonjog”, *Pesti Napló: Reggeli kiadás*, 1874. okt. 15., 1–2.

félreállításával némileg kiengesztelhetette. A szenvedélyes viták során az ellenzéki hév jórészt el is lobbant. Végül – de korántsem utolsósorban – azzal is tisztában voltak, hogy a kiadvány kelendőségét egy országos sajtópolémia a lehangzatosabb propagandakampánynál is hatékonyabban segíti elő, tehát a vállalat üzleti szempontból csak nyerhet vele. Nem is csalódtak: a drága díszmű olyan gyorsan fogyott, hogy hamarosan új kiadásról kellett gondoskodni.⁴¹

A Petőfi-kiadások és főleg a Petőfi-összkiadás ügye tehát az 1870-es évektől heves indulatoktól sem mentes, szakmai, tudományos, de önmagán jócskán túlmutató kérdéssé növekedett, és megmutatkozott annak anyagiakban mérhető, óriási potenciálja is. A tényleges teljes össz-Petőfi-kiadás megjelentetése,⁴² melyet különböző politikai-irodalompolitikai-esztétikai-gyakorlati és jogi indokok késleltettek sokáig, valóban az évszázad irodalmi szenzációját és kiadójának páratlan üzleti sikerét ígerte.

4. 1877: a szerzői jogi szabályozás szabályozatlansága és a leghíresebb ál-Petőfi esete – és a pör

Az 1860-as évektől megindult és egyre inkább megerősödő ipari fejlődési és urbanizációs fejlesztési folyamatok a könyvpiacot az 1870-es évek elején érték el, jó pár évvel a sajtópiac elementáris megerősödése után. A kiegyezéssel nagy ütemben elindított, lendületes kodifikációs folyamatok végrehajtása azonban ezen a területen lassabban zajlott, hiába került elő az 1830-as évek végétől a kérdés időről időre. Szinte megjósolható volt, hogy a magyar kiadói és szerzői tulajdon jogi szabályozatlansága és rendezetlensége lesz ezen a területen az egyik legnagyobb kihívás, amellyel mind a szerzőknek, mind a kiadóknak – ha nem is egyenlő lehetőségekkel felvértezve – meg kell küzdenie.

Az utánnnyomás és a szerzői alkotásokat védő jogi szabályozás történetét – több hiányossággal és hibával – Sipos Antalné is áttekintette,⁴³ de igazán eligazító összefoglalását adta Mezei Péter *A szerzői jog története a törvényi szabályozásig (1884: XVI. tc.)*⁴⁴ című írásában. A bonyolult jogtörténeti és jogszabályozási kérdéskörből összefoglalóan itt annyit emelek ki, hogy a pör idején, tehát az 1879–1880-as években hiába számíthatott volna irányadónak a kérdésben Ausztria és egyéb európai államok joggyakorlatának mintája (ahogy Aigner spekulált), Magyarországon a törvényi szabályozás erre valójában már nem vonatkozott. Korábban, azaz 1861-ig a rendelet Mezei magyarázata szerint

41 Kiss, „A Petőfi-költemények...”, 53. – Az Athenaeum további kiadásainak felsorolását – néhány tévedéssel – adja Sipos, „Aigner contra...” 342–345.

42 Az 1874-es kiadás anomáliáit mutatja be sajátos szemszögből Török Károly 1874. szeptember 2-i levele Gyulai Pálhoz, melyet Kozocsa Sándor adott közre: „Török Károly levele Gyulai Pálhoz az 1874-es (Greguss-Gyulai-féle) Petőfi kiadás ügyében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 43, 2. sz. (1933): 308–314.

43 Sipos, „Aigner contra...”, 292–302.

44 MEZEI Péter, „A szerzői jog története a törvényi szabályozásig (1884: XVI. tc.)”, *Jogelméleti Szemle* 4, 3. sz. (2004), hozzáférés: 2020.01.05, <http://jesz.ajk.elte.hu/mezei19.html>.

Védelemben részesítette az irodalmi termékeket és művészeti munkákat, melynek keretében külön nevesített olyan alkotásokat, mint a térképek, rajzolatok, az énekszövegek, hangszerzemények vagy a nyilvános előadások. A szerzőnek rendelkezési, többszörözési, közrebocsátási és átruházási jogot biztosított.

A védelmi idő főszabály szerint 30 évben lett meghatározva, de ennél rövidebb és hosszabb időkeretekről is rendelkezett. A zenei- vagy színművek előadására vonatkozó kizárólagos jog a szerző halálát követő 10 év után megszűnt. Ötven éves otalomban részesültek a tudományos vagy művészeti intézetek által kiadott munkák.⁴⁵

1861-ben tehát megszűnt nálunk a korábbi, nyílt paranccsal, 1852. november 29-ei VII. cikkével életbe léptetett *Törvény az irodalmi és művészeti tulajdonnak a jogosítatlan közzététel, utánnymás és utánképzés elleni védelmére* címet viselő osztrák törvény hatálya, s eszerint – jobb híján – újra életbe lépett a régi magyar polgári jog, de bonyolította a helyzetet, hogy ez viszont többek között Erdélyben (például Petőfi utolsó tartózkodási helyén) 1884-ig nem volt érvényes. Innentől az Országbírói Értekezlet végezte a polgári alaki és anyagi (eljárási) jog érvényes szabályainak összegyűjtését, s elkészítette az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok gyűjteményét. Mindez azt jelentette (Mezei Péter összegzése szerint),

hogy immáron nemcsak a könyvek részesültek védelemben, hanem az ész szüleményei, vagyis az irodalmi, képzőművészeti és zeneművészeti művek, de még a fordítások is. Mindez a nyilvános előadás és a sokszorosítás jogát is magában foglalta. Másrészt ezzel kijelentették, hogy a szerzői jog a polgári jogban gyökerezik. Harmadrészt pedig azt, hogy a szerzői jog tartalma a szerző halálán túlra nem terjed. Megszűnt azonban a könyvnyomtatás és az utánnymás hatósági engedélyhez kötése.⁴⁶

Bár a Kisfaludy-társaság 1867-ben elkészítette immár második törvénytervezetét (alkotói: Toldy Ferenc, Pulszky Ferenc, Gyulai Pál, Tóth Lőrinc és Vadnay Pál), de végül nem tárgyaltak róla. Az országgyűlés az 1868/30. tc.-ben mindössze annyit szögezett le, hogy az írói és művészi tulajdont illető intézkedés a magyar korona összes országainak közös ügye.⁴⁷

1873-ban megindult ugyan egy egyeztetési folyamat az osztrák és a magyar igazságügyminiszter között a német drámaírók berlini szövetsége által készített tervezet alapján, de a magyar oldalon lassan és nehézkesen haladtak az ügyek. Bár a közben elfogadott német birodalmi törvényt alapul véve a Magyar Írók és Művészek Társasága képviselőjében 1874-re elkészült egy „magyarosított” tervezet, melynek véleményezésében és törvényjavaslattá formálásában Kováts Gyula (a későbbi pörben Aigner ügyvédje) állt az élen, a tervezet azonban hiába került az országgyűlés elé, a fontosabbnak ítélt kereskedelmi törvény tárgyalása miatt nem fogadták el.⁴⁸

45 Uo.

46 Uo.

47 VÖ. BERNÁRD Aurél és TÍMÁR István, szerk., *A szerzői jog kézikönyve* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973), 49, MEZEI, „A szerzői jog...”.

48 Lásd ARANY László, „Az írói és művészi tulajdonjogról”, *Budapesti Szemle* 4, 20. sz. (1876): 225–257, 229–230; KNORR Alajos, *A szerzői jog magyarázata* (Budapest: Ifj. Nagel Otto kiadása, 1890); KENEDI Géza,

Ez egyébként bizonyos szegmenseiben a szerzői jogokat is érintette, hiszen a szerzői jogokra vonatkozó kérdéskörök sok ponton fonódtak össze a kereskedelmi ügyek törvényi szabályozásával. A kereskedelmi ügyletek azonban nem magukra a szellemi alkotásokra, hanem azok fizikai megvalósulására, azaz a szellemi termék tényleges, kézzelfogható tárgyasulására vonatkoztak. Az 1875-ben elfogadott kereskedelmi törvény (1875. XXXVII. tc.), ahogy Mezei áttekintette,

II. rész 8. címében (515–533.§§) került lefektetésre a kiadói ügylet definíciója (515.§), a jogok és a kötelezettségek köre (516–521., 524.§§), a szerződés tartalma (522.§), a felelősség (523., a tiszteletdíjjal összefüggésben: 528–530.§§), a tiszteletdíj (524–530.§§), a kiadói szerződés megszűnése (531–532.§§), valamint a kiadói ügylet megkötése jogutódnak nem minősülő személlyel (533.§).

„Azon ügylet, mely által valaki (a kiadó) kész vagy készítenő irodalmi, műszaki vagy művészeti munka többszörözésére, közzétételére és forgalomba helyezésére a szerzőtől vagy ennek utódaitól kizárólagos jogot szerez, kiadói ügyletnek tekintik” – mondta a törvény. [...] Nem került rögzítésre a védelmi idő, de például az sem, hogy a fordítás mennyi időn múlva válik szabaddá. Vagyis e szabályozás összességében elégtelen volt a szerzői jog egészére, viszont ténylegesen korrekt kereteket adott a kiadó és a szerző között fennálló érdek számára, vagyis annak, hogy a szellemi alkotás a kívüljár számára is elérhető legyen, mi több, az alkotó ebből még meg is éljen.⁴⁹

1876-ban a Kisfaludy-társaság és a Tudományos Akadémia indított újabb rohamot a tisztázatlan helyzet kezelésére, és újabb bizottságot állított fel a törvénytervezet elkészítésére. Az Akadémia Fogarasy Jánost, Pauler Tivadart, Toldy Ferencet, Tóth Lőrincet, Zichy Antalt és Arany Lászlót, míg a Kisfaludy-társaság Gyulai Pált, Keleti Károlyt, Bartalus Istvánt és Szigligeti Edét delegálta. A munkálatok eredményeként elkészült Arany János, az Akadémia titoknok (azaz főtitkára) fiának, Arany Lászlónak a törvénytervezete,⁵⁰ melyet később Kováts Gyula vesézett ki *Az írói és művészi tulajdon-jog* című, több részes, könyvnyi hosszúságú tanulmányában, s Arany Lászlóval további polémiát is folytattak a szabályozás kérdéseiről.⁵¹

Kenedi Géza, jogtudós és a szépirodalommal kacérkodó, jó nevű újságíró, a budapesti újságírók egyesületének alelnöke szerint azonban igazi gyakorlat nem vált bevetté, hisz a törvényi szabályozásban meglehetősen nagy lyukak maradtak, valamint a „közszokás és a plágiumról való szigorú közfelfogás [...] a szerzői jogok megsértését gyalázatosnak bélyegezte”.⁵²

A magyar szerzői jog (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1908) 13; MEZEI, „A szerzői jog...”.

49 MEZEI, „A szerzői jog...”.

50 ARANY, „Az írói és művészi...”, 225–257.

51 KOVÁTS Gyula, „Az írói és művészi tulajdon-jog: Első rész”, *Havi Szemle* 2, 1–3. sz. (1879): 2:190–203; KOVÁTS, „Az írói...: Második rész”, Uo., 2:299–323, KOVÁTS, „Az írói...: Harmadik rész”, Uo., 3:123–140. – a tanulmány könyv formátumban is megjelent: KOVÁTS Gyula, *Az írói és művészi tulajdon-jog* (Budapest: Pfeifer Ferdinánd, 1879).

52 KENEDI, *A magyar szerzői jog*, 12.

Talán ebből a vázlatos áttekintésből is kirajzolódik, hogy a pör egyrészt egy már igen hosszadalmas, többször zsákutcába futó, éppen a törvényszöveg megalkotásának és megvitatásának fázisába kerülő kodifikációs folyamat kellős közepébe csapódott be, másrészt a róla való vita meglehetősen indulatokat keltett, melyek a szakmai és jogértelmezési ellentéteken túl nemegyszer a személyeskedésig fajultak. A pörben tehát nem csupán a konkrét, önmagában sem egyszerű esetről szólt a vita, hanem a háttérben elvi álláspontok ütköztek össze az írói és művészi tulajdonjog értelemezéséről és a várható törvény kodifikációs gyakorlatáról, nem mellesleg pedig a pör több szereplője volt valamiképpen érintett a felperes vagy az alperes részéről.

Ráadásul a törvényi szabályozás hiánya olyan ügyeskedésekre is lehetőséget adott, amelyek még tovább bonyolították az amúgy sem egyszerű helyzetet. Az egyik ilyen történetként a talán leghíresebbé vált ál-Petőfi, Manasses/Manaszes/Manasszes/Monoszes (a névalakot számtalan formában hozták a lapok – valódi neve Pap János) esetét lehet említeni.⁵³ Mivel a történet nagyrészt ismert, röviden foglalom csak össze. 1877 áprilisának végén a hazai sajtóban fölröppent a hír, hogy Petőfi él, s egy szibériai bányában raboskodik. Manasses állítása szerint őt 1849-ben hadifogolyként vitték el Magyarországról, besorozták az orosz seregbe, részt vett a krími háborúban, és évekkel később egy szibériai ólombányában találkozott Petőfivel, mikor mellé rendelték tiszti szolgának. Az ügyetlen csalót hamar leleplezték, kiderült, hogy hasonló csalások miatt már többször elítélték, Oroszországban sosem járt, egyetlen szót sem ismer oroszul, Petőfit pedig csak arckérről látta.

A hatalmas port felverő ál-Petőfi-eset hónapokig tematizálta a magyar közbeszédet és a médiapiacot (több mint száz újságcikk jelent meg róla), s mellettük számos író, költőt inspirált alkotásra a hihetetlen hír.⁵⁴ Az ügy végül 1877. június 20-án zárult le, az átlátszó csalás azonban már jóval korábban bebizonyosodott.⁵⁵

Bár 1849 után azonnal ál-Petőfik tűntek fel az országban, de a Petőfi-legenda egyik legvakosabb fejezeteként értékelhető az 1860–1870-es évek időszaka is. Ilyen módon a kor amúgy

53 A Manaszes-esetet többen feldolgozták. Lásd erről Kovács László, *Csalóka lidércfény nyomában: A szibériai Petőfi-kutatás csődje* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2003); Kiss József, „A szibériai legenda mint a naiv népi Petőfi-kultusz terméke”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 3. sz. (1990): 323–340; FERENCZI Zoltán, „Legendák a költő haláláról”, in *Petőfi almanach*, szerk. VARGA Béla, 98–110 (Budapest: Magyar Nemzeti Szövetség, 1923), 108; FERENCZI Zoltán, *Petőfi eltűnésének irodalma*, Petőfi Könyvtár 24 (Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa, 1910); KERÉNYI Ferenc, „A Petőfi-kultusz folklorizálódásának néhány kérdése”, in KERÉNYI Ferenc, *Színek, terek, emberek: Irodalom és színház a 18–19. században*, Ligatura, 183–193 (Budapest: Ráció Kiadó, 2010).

54 Csak néhány mű, mely a szenzációs hírre készült: Reviczky Gyula, Petőfi él. Arra az állírára, hogy Petőfi szibériai ólombányában raboskodik [Reviczky a csalás kiderülése után az alcímbe bepótolta az ’ál’ szóttagot.], *REVICZKY, Összes verse*, 714–715; Don PEDRÓ [BARTÓK Lajos], „Ha Petőfi haza jönne”, *Az Üstökös* 20, 20. sz. (1877): 232; Don PEDRÓ [BARTÓK Lajos], „Tudjátok-e mért kísért Petőfi?”, *Az Üstökös* 20, 25. sz. (1877): 289; MIKSÁTH Kálmán, [„Persze hogy élék!”], *Budapesti Napilap*, 1877. jún. 16., 165. és MIKSÁTH, *Összes művei*, 53:47.

55 A lelepleződésről itt egyetlen összefoglaló: „A Petőfi-legendáról kiderült, hogy humbug, melyet egy csavargó űzött, galádul játsza a nemzet érzelmeivel s mellyel a naiv hiszékenység, az izgalmi dolgon való kapkodás és példátlan könnyelműség oly nagy zajt ütött még egy pár komoly lap hasábjain is, fellármázva az egész országot, noha sejtendő volt, hogy a dolognak szégyenletes vége lesz.” A továbbiakban a cikkíró az Ellenőrt idézi: „A semmirevaló kedden de. még nagy képpel beszélt, du. már összeesett, sirt és könyörgött, s midőn letartóztatták és őrizet alá helyezték, egészen megtört. Fenyítő eljárást indítanak ellene.” „A hűhó vége”, *Fővárosi Lapok* 14, 140. sz. (1877): 684.

sem volt híján az igazolt vagy igazolatlan Petőfit érintő híreszteléseknek, de más indokok is közrejátszhattak abban, hogy az 1870-es évek végére ezek száma jócskán megugrott.

Mint az előbbieken láttuk, az Athenaeum nem véletlen tartott a Petőfi-monopólium elvesztésétől: az osztrák és német joggyakorlat szerinti védelmi idő lejártá előtt már tíz évvel készültek Petőfi halálának 30. évfordulójára. Bár nehezen bizonyítható, de már a kortársak is kaján feltételezésekbe bocsátkoztak arról, hogy az 1877 áprilisában feltűnő Manasszes Dániel is kapcsolatba hozható a Petőfi-művek kiadási jogai körüli kérdéssel. A tárgyalás alatt és a csalás leleplezése után az élclapok kiszólásai – melyeknek viccei általában a mindenkori általános közvéleményt foglalkoztató hírek jó lenyomatai – mutatják, hogy a közgondolkodásban az ügy többeknek összefonódott az Athenaeum Petőfi-üzletével:

Mégis, éljen Manasszes! A rajongó magyar közönség öt esztendő alatt se vett annyi Petőfit, mint ezen a héten! Vérei, az Athenaeum „összes”-ének kiadója.⁵⁶

A *Fővárosi Lapok* az *Ellenőr* híre alapján arra a megállapításra jutott, hogy

Sajnos, hogy e csaló hazudozása csorbát ejtett időszaki sajtónk hitelén is, a mennyiben a Magyar Polgár lármás cikkét: *Petőfi él!* fontos dolog gyanánt nyomatta le nem egy lap, a 'Hon' [azaz Jókai lapja] pedig húsz kézzel verte a láрма nagydobját, külön-tudósítóval íratott háromhasábos cikkeket, nagybetűs sürgönyöket, sürgette a nyomozást politikai és társadalmi úton, felizgatta – legendő ok és alap nélkül – a közérzületet [a kiemelés tőlem], holott okosabb lett volna nyugodtabban várni be az eredményt. Az írók és a művészek körébe ma délutánra Petőfi életbenléte ügyében értekezlet volt összehíva. Szerencsére nem folyhat tovább a hühé s naiv hiszékenységek komolyképűsködése, s a költő nevét nem keverjük többé lármásan össze ily 'öblös humbug-okkal'!⁵⁷

És még évekkel később, a pör idején is voltak olyan újságírók, akik az Athenaeum gátlástalanságára mutattak rá.

Az Athenaeum ugyanis eltagadta Petőfi halálát, sőt tanunak fogott is egy jámbor lelket, ki kijelenté a bíróság előtt, hogy Petőfi „juridice” most is él. Ezt a tanut spiritusba kell tenni, de mellé egyuttal az Athenaeumot is Manasszessel egyetemben.⁵⁸

Sipos Antalné – hivatkozások nélkül – már szinte bizonyossággként állította, hogy

A Társulat „tulajdona” védelmére megpróbálta felébreszteni a csaknem 30 évvel korábbi legendákat. [...] Az Athenaeum Társulat a kételyek újraélesztésével Petőfi életben létét illetően még számíthatott volna egyetértésre, rokon-véleményekre...⁵⁹

56 VADNAI Károly, „Tant de bruit pour un Petőfi!”, *Az Űstökös* 20, 25. sz. (1877): 295.

57 „A hühé vége”, 684.

58 „A Petőfi-per”, 1–3.

59 SIPOS, „Aigner contra...”, 309.

Példaként a Manasses-ügyet hivatkozta:

1877-ben is felszínre került a Szibériába hurcolás legendája. Ezt a legendát egy Manasses nevű csaló terjesztette. Az országgyűlésen is interpelláció tárgya lett és Tisza Kálmán válaszában megígérte, hogy a külügyminisztérium útján kérdést intéztet az orosz kormányhoz, általában a Szibériában esetleg még élő más magyar foglyok érdekében is. Azonban ezt fölöslegessé tette Manasses hazugságainak leleplezése.⁶⁰

Valójában tényleg van abban valami érthetetlen, miképp tudott pillanatok alatt futótűzként elterjedni a *Magyar Polgár* – Ferenczi Zoltán szavaival – „óvatos napi hír alakjában” bedobott szenzációja, és irányadó orgánumok is miként ültek fel az ügyetlen és kisztílű csalóról szóló híreknek. Az értelmezők rendszerint kiemelik az emberek, sőt Petőfi közeli barátai egy részének is csoda- és hazaváró alapérzését, mely a fentiekben hosszan bemutatott Petőfi-legendárium és -kultusz építésének felfutó szakaszában egyáltalán nem lehet meglepő. Hiába kézenfekvő, arról viszont szinte senki nem ejtett szót, hogy a Manasses-történetnek különös színezetet adott az orosz–török háború kitörése. Pedig a lapokban a Manasses-ügy mellett a másik vezető hír a cárról Oszmán Birodalomnak küldött 1877. áprilisi hadüzenete, majd ezután a Balkánon folyó események voltak. A háborúról minden lap és újság minden áldott nap cikkezett, s még a mérsékelt ellenzéki lapok (sőt nemegyszer még a kormánypárti újságok is) erősen támadták a Monarchia oroszbarát külpolitikáját. A kormány gyakran ide-oda tévelygő nagypolitikai sasszélépéseit nemcsak a közemberek, de még a politikusok nagy része is csak hozzávetőlegesen tudta értelmezni. A balkáni helyzet kapcsán született, valamint a hatalmi egyezkedések ügyében folytatott politikai megállapodások és tárgyalások aktuálisan érvényes állapotában eligazodni pedig még a parlamenti képviselőknek is szinte lehetetlen volt, hiszen ezek nagy része szinte tökéletes titokban zajlott, s ezekről tájékoztatást ők sem igen kaptak.

A közvélemény azonban – az 1849 nyárvégi eseményekre emlékezve – nyíltan oroszellenes volt, kitüntető törökbarát érzelmeit pedig látványos akciókkal és gesztusokkal mutatta ki. A hatalmas Oroszország mint az elerőtlenedett, védtelen török birodalomra támadó agresszor képe újra felelevenítette a magyar szabadságharc legszomorúbb és kibeszéltetlen emlékeit, ahol a szibériai ólombányákba hurcolt magyar fogoly, akár még Petőfi szibériai ólombányában sínylődő alakja is éppen beleillett.

60 Uo., 356. – Helfy Ignác interpellációját hozza a Vasárnapi Újság: „Helfy Ignác kérdezte a belügyminisztertől, hogy tett-e valami lépést a megdöbbentő hír valódiságának kiderítése iránt, s ha nem tett, szándékozik-e ez iránt a fölizgatott kedélyek megnyugtatására valami intézkedést tenni, s általában, ha a hír valóban bizonyulna be, haladéktalanul intézkedni, hogy Szibériában sínlódó honfitársaink hazabocsáttassanak? Tisza azonnal válaszolt az interpellációra. Miután hivatalos értesítést még nem vett e hírről, lépéseket sem tehetett semmi irányban, azonban elrendelte, hogy mindazok kihallgattassanak, kik e tárgyban fölvilágosítást adhatnak.” „A Petőfi életben létéről”, *Vasárnapi Újság* 24. sz. (1877): 380.

5. 1880, A magyar írók tűrhetetlen helyzete

A pörrel párhuzamosan egy másik, a közvélemény ítéletére váró irodalmi intézményesülési mozgalom zajlott, melynek élére Jókai Mór állt. Minthogy erről már többször írtam,⁶¹ itt csak utalok arra, hogy Jókai talán ekkor élte legbátrabb vállalkozói korszakát. Mint laptulajdonos és kiadó két új, kormánypárti lapot indított meg: a *Nagy Tükör* című illusztrált satirikus hetilapot (Visi Imre szerkesztésében) és a *Magyar Népvilág*ot (szintén Visi szerkesztésében).⁶² Ezzel párhuzamosan egy magyar szépirodalom pártoló társulat fundálásán⁶³ is dolgozott, a magyar írók mind szorítóbb anyagi kiszolgáltatottságát, valamint a szerzői jogok kérdését – jóllehet már az 1870-es évek derekán is többször esett szó róla – az 1880-as évtized elején kirobant, ún. „ponyvavita” nyomán folyamatosan a nyilvánosság előtt tartotta.

A Petőfi-kiadásért jelentkező, agilis Aigner Lajost, a Földrajzi Társulat pénztárosát, a *Corvina* és a *Figyelő* kiadóját, a Nemzeti könyvtár-sorozat szerkesztőjét szintén ugyanaz a gründolási hullám lendülete sodorta előre, és tervezett vagy beindított vállalkozásainak elgondolása nagyon sokban hasonlított a Jókai-féle tervezetekhez, így a bírósági padsorokon kívül egyébként is riválisokként tekinthettek egymásra.

A pörben pedig két, ereje teljében lévő kiadvállalat nézett farkasszemet. És mindkettő a nemzet erekléjévé emelkedett Petőfi Sándor műveinek kiadási jogaiért, s nem mellesleg az abból legnagyobb hasznot húzó nyereségért szállt harchba. Az Athenaeum remek kapcsolati rendszere, közismert képviselői, támogatói és leginkább modern, nagyvállalati szervezeti formája – mely a könyvpiaci vállalkozások versenyfutásában is komoly előnynek számított – átmenetileg legyőzte a kisebb szereplő agilis és tényező fellépését. De a fenyegetés csak egy időre múlt el. A pörben a bíróság valójában azt tette, amit tehetett. Nem mondott semmit, csak hagyta, hogy az erősebb fél nyerjen.

Az ellenzéki lapok karcos véleményét formálták a történetekről:

Szegény Petőfi felett összevesztek a prókátorok, mint egykor összevesztek a kritikusok: vajjon méltó lesz-e az életre; valamint egykor összevesztek a historikusok: vajjon meghalt-e valósággal: úgy most marakodnak felette ügyvédek és üzletemberek, vajjon ki tegye el a műveinek hasznát, kié legyen a jog azt mondani a nemzetnek, ime Petőfiből a halhatatlan a tiéd, de minden haszon és minden nyereség az enyém.⁶⁴

De a mindenkor nyereséggel eladható, de egyben minden magyar ember számára elérhető Petőfi-szövegek miatt talán Petőfi is nyert a pörben. Mert ahogy Mikszáth megfogalmazta: „Mert ha sok kézen megy keresztül a pör, beleveszi magát a népbé.”⁶⁵

61 CsÁSZTVAY Tünde, „A Hét bagoly esete a magyar irodalomban: (Kiss József: Budapesti rejtelmek)”, *Budapesti Negyed* 5, 2–3. sz. (1997): 243–264; CsÁSZTVAY Tünde, „A tintakuli ára: A korai dualizmus irodalmának pénzgazdasága”, *Helikon* 57, 4. sz. (2011): 92–614.

62 A hirdás erről pl. „Sajtó és könyvészet”, *Magyarország és a Nagyvilág* 16, 14. sz. (1879): 222.

63 Vö. 17., 18. lábjegyzet! – JÓKAI Mór, „Hát mi feltámadunk-e még?”, *A Hon: Reggeli kiadás*, 1880. márc. 28., 1.

64 „A Petőfi-per”, 1.

65 MIKSZÁTH Kálmán, „Akli Miklós”, in MIKSZÁTH, *Összes művei*, 16:177.

SEBŐK MELINDA

Babits, a költő

Rejtőzködő tanulmány a György Oszkár-hagyatékban

A *Nyugat* 1925-ben tanulmány- és novellapályázatot hirdetett¹ valamely 1900 és 1925 között megjelent irodalmi műről vagy ez időszakban alkotó magyar íróról. A pályaműveket 1925. október 15-ig lehetett beküldeni gépirással, névtelenül, lezárt jeligés levéllel a *Nyugat* szerkesztőségébe. György Oszkárt ambicionálta, hogy Babits Mihályról az első monográfiát ő írja, ezért elhatározta, hogy elküldi pályaművét.

„Ma kortársai közül egyedül áll a magyar lyra csucsán”² – György Oszkár ezekkel a szavakkal jelölte ki Babits helyét a modernség áramában, 1925-ben írott *Babits, a költő* című kéziratos tanulmányában. Amikor Babits költészetét tárgyaló írását papírra vetette, még nem sejtette, hogy kortársa lírai életművét részletesen bemutató tanulmánya életében sosem kerül nyilvánosság elé. A tanulmány, amelyet *In memoriam György Oszkár* kötetben rendeztem sajtó alá, 2016 júniusáig a Fejér Megyei Levéltár kéziratos hagyatékában lappangott.³

* A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Modern Magyar Irodalomtudományi Tanszékének docense.

1 „A Nyugat elhatározta, hogy kettős pályázatot hirdet: novellára és irodalmi tanulmányra. A pályadíjak összege 10-10 millió korona. A pályázat feltételei a következők:

1. Kíváncsít egy novella, melynek terjedelme legfeljebb egy ív – 16 oldal – a Nyugat formátumában számítva. Tárgyválasztás vagy a feldolgozás módja tekintetében semmi korlátot nem szabunk a pályázók elé. Három pályadíjat adunk ki a három legméltóbbnak talált pályaműnek. Az első díj 5.000.000 kor. A második díj 3.000.000 kor. A harmadik díj 2.000.000 kor. A pályadíjat nyert művek első közlési joga a Nyugaté. Ha ezeken kívül is akadnának a Nyugatban való közlésre érdemes pályaművek, ezeket a Nyugat közli és a nála szokásos honoráriumot fizeti értük. Pályadíjat nem nyert művek kéziratait nem őrizzük meg.

2. Kíváncsít egy kritikai tanulmány valamely 1900 és 1925 között megjelent magyar irodalmi műről vagy ez időszakban virágzott magyar íróról. Terjedelme legfeljebb egy ív – 16 oldal – a Nyugat formátumában számítva. A többi feltételek, a pályadíjak is, azonosak a novellapályázat feltételeivel. Mindkét pályázat bírálatára a Nyugat szerkesztősége a Vörösmarty Akadémiát kérte fel, amely három-három bírálót küldött ki e célra. [...] A Vörösmarty Akadémia tagjai az Akadémia szabályai értelmében nem nyerhetnek pályadíjat.” [Szerző nélkül], „A Nyugat 20 millió pályázata”, *Nyugat* 18, 14–15. sz. (1925): 212.

2 György Oszkár, „Babits, a költő”, in *In memoriam György Oszkár*, kiad., tan. SEBŐK Melinda, 137–162 (Székesfehérvár: Vörösmarty Társaság, 2016), 140.

3 A György Oszkár-hagyatékban a tanulmánynak két változata is fellelhető: kéz- és gépirat. A géppel írott több helyen hibás, hiányos, elütéseket tartalmaz és nem megfelelően központosított: ezért össze kellett vetni az eredeti kézírral. A tintáírású kézirat szintén több helyen javított, áthúzott részeket, néhol alig olvasható vagy nehezen érthető mondatokat is tartalmaz. A sajtó alá rendezett dokumentumban a szerző javításait is próbáltam figyelembe venni. Vö. GyÖRGY, „Babits, a költő”, 137–162.

A továbbiakban a sajtó alá rendezett szöveg oldalszámaira hivatkozom.

Noha György Oszkár 1901 és 1906 között a budapesti bölcsészkaron Babits Mihálylyal, Kosztolányi Dezsővel, Juhász Gyulával és Oláh Gáborral együtt indult el a költővé válás útján, és a *Nyugat* első nemzedékének lírikusaival egyszerre jelentek meg első szárnypróbálgatásai, később az irodalmi élet periferiájára került. Baudelaire és Verlaine fordítójaként, három megjelent verseskötet (*In memoriam*, *Titkok*, *A végtelen faszor*) ellenére életében sosem kapott igazi elismerést. 1920-tól Székesfehérváron lelt otthonra, az Ybl Miklós Reáliskola tanáraként is rengeteget írt és fordított. Számos íróval, költővel levelezésen keresztül tartotta a kapcsolatot. Kortársaihoz küldött, írói-költői hagyatékokban fellelhető soraiból kirajzolódik művészi fejlődése, érdeklődési körének sokfélesége. Ezek a többnyire kiadatlan, kéziratos dokumentumok árnyalják pályaképét, újszerű információval szolgálnak poétikai-filozófiai tájékozottságáról, műfordítói gyakorlatáról és kulturális kapcsolatairól. A György Oszkár-hagyaték legértékesebb dokumentumai között tarthatjuk számon a Fejér Megyei Levéltárban őrzött írások közül a *Babits, a költő* című tanulmányt, valamint azokat a Babitshoz írott leveleit, amelyek az OSZK Kézirattárának Babits-hagyatékában találhatók.⁴

György Oszkár és Babits Mihály 1901-ben a budapesti Magyar Királyi Tudomány-Egyetem magyar–francia szakára iratkoztak be. A két fiatal hallgató talán még az év őszén megismerkedhetett: a kis létszámú francia szakon vagy valamelyik előadáson, szemináriumon. Babits leckekönyvének tanúsága szerint a két fiatal hallgató költői-filozófiai-világirodalmi szemlélete elsősorban Bodnár Zsigmond irodalomelőadásain, Alexander Bernát és Pauler Ákos filozófiatörténet-óráin, Becker Fülöp és Tharaud Ernő francia irodalomról tartott értekezésein, valamint Négyesy László stílusgyakorlatain formálódott.⁵ A francia irodalom iránti rajongás, a dekadens költészet közös érdeklődési köre volt a két kezdő poétának. A Négyesy-stílusgyakorlatok szabad légköre, pezsgő szellemi élete is lehetőséget adott a költőknek, hogy kibontakoztathassák tehetségüket. E szemináriumok jelentették a születőben levő modern magyar irodalom legfőbb fórumát: itt olvasta fel Babits híres Poe-fordítását (*Harangok*) és a *Spinoza szobor előtt* című szonettjét. Babits, Kosztolányi és Juhász Gyula mellett lelkes hallgatója és aktív résztvevője volt a Négyesy-stílusgyakorlatoknak a Baudelaire- és Verlaine-rajongó György Oszkár is, aki szintén bemutathatta francia műfordításait és néhány korai versét (*Estefelé, Éj van, Halál, Halál és szerelem, Rózsalevél, Perdita*). Ezekből a költeményekből megállapítható, hogy a Heine-, Lenau- és Reviczky-reminiscenciák mellett Baudelaire és Verlaine nyomán a francia modern költészetfelfogást próbálta megvalósítani. Györgynek meghatározó élménye volt édesanyja korai halála, ezért a századvégi dekadens költészetre amúgy is jellemző magányosság és halálsejtelem visszatérő témája lett verseinek. Az egyedüllét és az elmúlás megérzése Babits lírájától sem volt idegen. Az esztétizált értelemben vett halál gyakori témája lett korai verseinek. Babits

4 GyÖRGY Oszkár – BABITS Mihálynak, OSZK Fond III/532/1–46.

5 BELIA György, *Babits Mihály tanulóiévei* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 146–149. Az itt felsorolt tanárokon kívül többek között Gyulai Pál (*A magyar irodalom története*) és Beöthy Zsolt (*Petőfi költői jelleme, Vörösmarty Két szomszédvárának fejtegetése*) előadásaira is jártak, de mivel fiatal bölcsész-hallgatóként még nem tulajdonítottak a költészetnek nemzeti funkciót, így sem Gyulait, sem Beöthyt nem tartották példaképüknek.

szorongó, depresszióra hajló, ugyanakkor a költészet tökéletességét és modernségét részben a világirodalmi mintákban kereső költő volt. A hasonló lelki alkatú és érdeklődési körű egyetemi évfolyamtársak egy életre szóló barátságot kötöttek.⁶ 1901 és 1903 között a két költő rendkívül szoros munkakapcsolatban volt, kölcsönösen számítottak egymás kritikai ítéletére. A század elején a költészetnek még nem tulajdonítottak nemzeti funkciót: egy modernebb, dekadens, világirodalmi mintákból táplálkozó, az esztétikai minőséget előtérbe helyező verseszményt képviseltek. Költői gyakorlatukban ekkor még nem volt nagy eltérés, a század elején még nagyjából azonos szinten írtak verseket, és kölcsönösen kikérték egymás véleményét.⁷ 1903-ra barátságuk annyira elmélyült, hogy 1904 januárjában György Párizsba is magával hívta barátját. Babits azonban itthon maradt, magyar–latin szakon folytatta tanulmányait. György párizsi magányában depresszívebb lett, munkakedve csökkent. Mikor újra hazatért egyetemi hallgatótársaihoz, továbbra is Baudelaire és Verlaine költészetéből kapott ihletést a versíráshoz. Babitsot a franciák mellett a 19. századi angol és amerikai költészet is vonzotta: Swinburne, Longfellow vagy E. A. Poe zeneisége, verstani bravúrja éppoly inspiráló volt számára, mint a modern francia líra. Babits a világirodalom változatosabb színeit ízlelgette: az antik görög és latin, illetve a 19. századi francia–angol–amerikai líra nyomán a szövegalkotás új lehetőségeit próbálgatta. Mindennek hatására költészete György Oszkáréhoz képest más irányt vett. 1906-ban útjaik elváltak: György Oszkár Budapesten maradt, a *Revue de Hongrie* belső munkatársaként dolgozott; Babits magyar–latin szakon Baján kezdte el gyakorlóéveit. A két költő barátsága azonban nem szakadt meg: 1940-ig leveleztek, és néha személyesen is felkeresték egymást.⁸ György Oszkár *Levelek Iris koszorújából*, *Herceg, hátha megjön a tél is!*, *Recitativ*, *Nyugtalanság völgye*, *Sziget és tenger* című Babits-verseskötetek, *A gólyakalifa* és a *Kártyavár* című re-

6 György Oszkár 1903-ban küldte el első levelét pályatársának: feltehetőleg 1903 nyara és 1904 júliusa között leveleztek. Kettejük levélváltásából csak György Oszkár levelei maradtak fenn. György költő-barátja értékes kéziratait agárdi nyaralójában őrizte, Babits levelei valószínűleg a második világháborúban veszttek el. A székesfehérvári költő 37 év alatt több mint ötven alkalommal írt Babitsnak. Már az 1900-as évek elejétől igen sok verset, műfordítást küldött évfolyamtársának elmarasztaló vagy dicsérő szavakra várva. OSZK Fond III /532/ 39–46.

7 A György Oszkár-hagyaték kéziratok feljegyzéseiből tudható, hogy György több versét is bírálta Babitsnak a Négyesy-stílusgyakorlatokon. 1903 nyarán a vakációt versírással töltötték, költeményeket és fordításokat küldtek egymásnak. György Oszkár „színszegény”-nek vélte Babits néhány versét, Babits is különféle megjegyzéseket írt György egyetemi hallgató korában keletkezett verseihez. Az *Öregek* című alkotásról úgy vélte: „kosztolányis, de jó”, a *Fogantatás* című költeményről pedig, hogy „a végén szép, de nem tökéletes”. Vö. SEBŐK Melinda, „György Oszkár és Babits Mihály párbeszéde”, in SEBŐK, *In memoriam...*, 13–27, 16.

8 Baudelaire *Les Fleurs du Mal* kötetének teljes lefordítása is György Oszkár ötlete volt, melyet először Kosztolányival, majd Babitscal próbált megvitatni: a kötet fordítását hármasan tervezték. Elképzelése azonban mégsem valósulhatott meg. Babits inkább szintén az egyetemi évek alatt megismert Tóth Árpád, majd a későbbi barát, Szabó Lőrinc támogatására számított. 1923-ban *A romlás virágai* címmel ők hárman jelentették meg a teljes Baudelaire-kötetet. György Oszkár fájdalomát csak némiképp enyhítette, hogy az előszóban neki, vagyis az első fordítónak ajánlották a kötetet (az összes költemény mintegy felét 1917-ben *A rossz virágai* címmel ő jelentette meg).

gények dedikált példányát legértékesebb könyvei között őrizte.⁹ Mivel Babitsnak szinte az összes kötetét jól ismerte, és egy teljesebb Babits-monográfia kiadását is tervezte, 1925-ben megírta *Babits, a költő* című tanulmányát.

A tanulmány pályázat bírálói a Vörösmarty Akadémia által kiküldött bizottság tagjai: Osvát Ernő, Fenyő Miksa és Schöpflin Aladár voltak. A *Nyugat* bírálati jelentéséből kiderül, hogy Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Molnár Ferenc, Tersánszky Józsi Jenő, Szomory Dezső, Tormay Cécile, Kassák Lajos, Földi Mihály és Gellért Oszkár műveinek elemzése mellett a legtöbb pályázat Ady Endre és Babits Mihály életművét tárgyalta. Három Babitsról szóló írás is érkezett: *Babits és a Kárvavár* című dolgozatot csak megemlégették; *Babits Mihály művészete, mint a fejlődés törvényszerű útja* című munkát szerencsésebb kísérletnek tartották; majd *Babits, a költő* György Oszkár-tanulmányt a kritikai érzéket mutató munkák közé sorolták. A beérkezett Babitsról szóló írások közül tehát György Oszkáré bizonyult a legjobbnak, melyet a bizottság a következőképp értékelt: „*Babits, a költő* című dolgozat, – a költő nagy művének minden részére kiterjedő igazi tanulmány, mely azonban gyengébb az összefoglalásban, mint az elemzésben”.¹⁰ Osvát Ernő, Fenyő Miksa és Schöpflin Aladár jó érzékkel mutattak rá az írás érdemeire és hiányosságaira. György Oszkár valóban részelemzésekben mélyed el. S bár pontosan látja pályatársa költészetének erőnyeit, és kiváló idézetekkel bizonyítja érveit; végül nem ad összegzést a Babits-líra alakulásáról. Noha György Oszkár többször utal arra, hogy a pályája elején a költészet újszerűségét a világirodalmi mintákban kereső, klasszikus álmokat kergető Babitsból a lélekölő háború riadalma szakította ki a „véres szavakat”, tanulmányában nem hangsúlyozza kellőképp pályatársa poétikai szemléletét. A bíráló bizottság tagjai tisztában voltak Babits költői érdemeivel. A *Nyugatot* szerkesztő Osvát Ernőhöz 1908 decemberétől rendszeresen érkeztek kéziratok, Schöpflin Aladár többször is méltatta a „nagy tehetségű, finom szellemű és érdekes egyéniségű”¹¹ pályatárs költészetét, melyet „intellektuális élet-vágy teljességnek”¹² nevezett; Fenyő Miksa egyik kritikájában „egy magas rangú költői szellem”¹³ megnyilatkozásának vélte. Babitsot a korabeli kritikusok közül Hamvas Béla „a modernnek klasszikusának”; Szabó Lőrinc „páratlan formaművészeknek”; Tóth Árpád „a formák virtuózáinak” tekintette.¹⁴ Tehát olyan találó jelzővel illették költészetét, amiből kirajzolódott az addigi életmű egy-egy jellegzetessége. György Oszkár írása valószínű azért nem jelenhetett meg a

9 A művek dedikált példányait a székesfehérvári Szent István Király Múzeum őrzi a György Oszkár-hagyaték könyvgyűjteményében.

10 FENYŐ Miksa, OSVÁT Ernő és SCHÖPFLIN Aladár, „A *Nyugat* tanulmánypályázata: Bírálati jelentés”, *Nyugat* 19, 1. sz. (1926): 14–16, 15.

11 SCHÖPFLIN Aladár, „Irodalom és művészet – Levelek Irisz koszorújából”, *Vasárnapi Újság*, 1909. jún. 27., 551–552, 551.

12 SCHÖPFLIN Aladár, „Babits Mihály”, *Nyugat* 7, 12. sz. (1914): 801–805, 802.

13 FENYŐ Miksa, „Babits Mihály”, *Nyugat* 10, 22. sz. (1917): 841–844, 844.

14 HAMVAS Béla, „Babits Mihály, mint a modernnek klasszikusa”, (Pozsony) *Tavaszi* 1, 32. sz. (1919): 542–543, 543; SZABÓ Lőrinc, „Nyugtalanság völgye”, *Nyugat* 14, 1. sz. (1921): 47–51, 47; TÓTH Árpád, „A formák virtuóza”, *Nyugat* 17, 7. sz. (1924): 494–495, 494.

Nyugatban,¹⁵ mert – noha ráérezett Babits klasszikus és modern művészeti élményeinek együttes kifejezésére, költői hangjának különféle változataira és újabb poétikai kísérleteire – nem összegezte kellőképp a költői életmű alakulásának esztétikai-etikai szemléletét.

György Oszkár Babitsot Ady mellé állítja, érzékeltetve kettejük különbségét: „Ady a szenvedély, a vér, az élet; – Babits a gondolat, tudás, művészet. Az ősz-szenivel szemben ott áll a poeta doctus”. Majd megjegyzi: „Babitscsal egyidőben jelentkeztek, hogy csak a legkiválóbbakat említsem Kosztolányi és Juhász Gyula, bár egyik sem oly készen, mint Babits, [...] aki ma kortársai közül egyedül áll a magyar lyra csúcán.”¹⁶ György Oszkár tanulmányáról értesíti költőtársát, s a következő sorokat küldi 1926. március 6-án:

Kedves Barátom!

Székesfehérvár, 1926. március 6.

[...] Talán sejtet, ha ugyan olvastad, hogy a Babits a költő (jeligéje „Nemo propheta...”.) c. Nyugatbeli pályaművet én írtam. Szeretném, ha ezt egyelőre más nem tudná rajtad kívül.

A tanulmány jó kritikát kapott, de sajnos, még csak nem is közölték, [...] pedig ma is úgy vélem, hogy bár sietve készült, egyetlen nyertes vagy megdicsért pályám sem foglalkozott oly beleéléssel, oly mélyrehatóan tárggyával, mint én. Ha elolvasod magad is látni fogod. Én igen kérlek, ha lehet, szerezd vissza nékem a Nyugattól. [...] Az volt az ambicióm, hogy az első könyvet én írjam rólad; pályaművem is csak ennek a leendő könyvnek egy részlete volt.¹⁷

György Oszkárnak szándékában állt a kéziratot Babits prózai műveinek, műfordításainak elemzésével is kiegészíteni és egy teljes monográfiát kiadni. Bár 1926-ban két kötete is megjelent (Verlaine-fordítások *Jóság* címmel és *Titkok* önálló versgyűjteménye), az egykori évfolyamtársáról szóló könyv terve meghíúsult. A György-hagyatékban fellelhető *Babits, a költő* című kézirat a *Sziget és tenger* kötetig, vagyis 1925-ig részletesen mutatja be Babits költészetét. A 16 fejezetből álló tanulmány mindegyik részéhez Babits-versekből választott mottót. A bevezető fejezeten kívül – ahol Babits Ady Endréhez írott verséből idéz – kronologikus rendben halad a költői pályán. *In Horatium, Himnusz Irishez, Sunt lacrimae rerum, Vakok a hídon, Sugár, Gáláns ünnepség, A világosság udvara, Alkonyi prológus, Naiv ballada, Húsvét előtt, Május huszonhárom Rákospalotán, Szíttál-e lassú mérgeket, Versek, Csillagokig, Himnusz* című költeményeknek egy-egy kiragadott sorát idézi mottóként, majd egy adott lírai szakasz verseit elemzi.

15 A bizottság az első díj kiadását nem javasolta: a második díjat Kardos László Karinthy-tanulmánya, a harmadik díjat Komlós Aladár Adyról szóló írása nyerte. A díjazott pályaműveken kívül közlésre ajánlották a Nyugatnak a Gellért Oszkárrol, Földi Mihályról és Tersánszky Józsi Jenőről szóló tanulmányokat.

16 György Oszkár, „Babits, a költő”, 137–138, 140.

17 György Oszkár Babits Mihálynak [Székesfehérvár, 1926. március 6.], a kézzel, tintával írott levél lelőhelye: OSZK Fond III/532/30.

Az első fejezethez Babits *Ady Endréhez* írott verséből idéz, majd Ady és Babits költői alkatának jellegzetességeit tárgyalja: a szenvedélyes zseni és a tudós filozófus költői-emberi habitusának különbségeit találóan érzékelteti. György szinte az összes addig megjelent Babits-verset olvasta, kiválóan mutatott rá pályatársa világirodalmi érdeklődésére, a versek ihlette művészeti hatásokra. Remek példa erre, mikor részletesen elemzi az amerikai líra Babits költészetére tett jótékony hatását. Babitsot E. A. Poe nem csupán *A gólyakalifa* megírásában inspirálta, hanem számos költeményének létrejöttében is. *A Levelek Iris koszorújából* kötet *Sírverse* Poe *For Annie* című költeményével mutat rokonságot, míg a *Herceg, hátha megjön a tél is! Két nővére* Poe *To Helen* című művéhez hasonlítható. A halál a betegségtől és a szenvedéstől való szabadulást jelenti a *Sírversben*; szintén a láz, az élet legyőzése, a másvilágba való vágyódás kap hangot a Poe-költeményben. György Oszkár Babits-tanulmányában jó érzékkel Poe hatását véli felfedezni a *Sírversben*, a *Danaidákban* és a *Templom! Röpill, a Fekete ország* című a századelőn keletkezett alkotásaiban:

A *Sírvers* lelkendezése csupa láz: [...] s a láz Poe leggyakoribb szava, a lélek láza költészetének legbelső hangja volt. S a *Fekete ország* is. [...] Babits a visszás ismétlésekkel egyre mélyebbre tör mindennek magva és lényege felé. [...] De itt már [...] az idegen hatás nem nyers, nem idegen többé: eggyé forrnak a lázban, – Poe amúgy is rokon lélek vele.¹⁸

Elemzésében a világháború éveiben a békéért kiáltó Babits költői érdemeit hangutánzó és hangulatfestő szavakkal érzékelteti: a *Húsvét előtt*ben már „jajhörgés lesz a zenéből. [...] a *Fortissimo* még zordonabb, mert a béke zenéje nem oldja fel, mint am azt, – a diszharmónia zenéje ez; ritmusa: jégeső-kopogás”.¹⁹ Jól látja a világháború éveiben majd Trianon drámai következményei után megrendült Babits költői hangjának változásait. Noha néhány fontosabb verset (pl. *Esti kérdés*) nem elemez kellő részletességgel, és a *Sziget és tenger* kötetet is csak felszínesen érinti („megcsendesült könyvnek” nevezi); tanulmánya nem csupán irodalomtudományi értekezésként, hanem szépirodalmi szövegként is megállja a helyét. György lírai alkata mutatkozik meg metaforikus nyelvezetében, kitűnő példa erre a *Téli dal* gyémánt-metaforája: „Ha Babits csak a vers nagy bűvésze volna, ahogy sokan hiszik, sose állt volna meg lenyűgözve lelkének óriásai előtt, sosem szakadt volna föl belőle a *Téli dal*, ez egy darabban kidobott gyémánt, a magyar lyra legragyogóbbjaiból. Kéztördelő kétség, vakmerő iszonyat robban, és nyugszik el a versben.”²⁰ Az írás stílári megformáltsága néhol bravúros, máshol nehezebben érthető; ugyanakkor néhány találó metaforával, gondolatpárhuzammal és ellentéttel kitűnően tudja érzékelteti Babits költői alkatát: a filozofikus poeta doctus világirodalmi érdeklődésének sokféleségét. György felfedezi, hogy a világirodalomból kölcsönzött líramodell eszközként szolgál a költői én kifejezésére, mert Babits „Térben és Időben utazott”.²¹

18 György, „Babits, a költő”, 141.

19 Uo., 154.

20 Uo., 152.

21 Uo., 149.

„klasszikus ritmusaiban görög és római vér folyik”,²² máshol a költemények lélektani gyökereiben egy „dekadens ízű Baudelaire”-t²³ sejteni. Az antik és a francia szerzők mellett pontosan kimutatja az olasz (Dante), a német (Goethe), az angol (Swinburne) és az amerikai (Poe) alkotók hatását: érzékletesen elemzi Babits világirodalmi érdeklődésének sokféleségét. Bár pályatársa filozófiai érdeklődését csak néhol említi, *Egymásnak kezet nyújtva századokon át* című gépiratos, szintén kiadatlan tanulmányában, azt írja: Babitsnak, Kosztolányinak is megvan „a maga nietzschei korszaka”.²⁴

Az 1919 novemberében *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjének be-tétjeként megjelent *Szittál-e lassú mérgeket* című verset is részletesen elemzi, amikor a diktatúra eszközeit: a terrort, az elnyomást, a véres harcokat mindig is elutasító, a morális-etikai eszméket valló költő csalódását fejtegeti:

A forradalom: mélység, örvény, előre nem látott erők; nem gép, de élet. Aztán kiderül lelkében (még a kommun alatt), hogy az eszmék mélyén a tömegek lelkében is csak szavak, gépek, halál, gép-halál rejlenek, és meghal tőlük az eszme, a lélek. A *Szittál-e lassú mérgeket* a kor reprezentáns verse (művészi szempontból is); legjobban fejezi ki e kor hangulatát: nincsenek ideálok.²⁵

A tanulmány további érdekessége, hogy – noha Babits mindig is a hagyományokat tisztelő értékvédő maradt – György Oszkár szinte elsőként mutat rá a *Nyugtalanság völgye* és a *Sziget és tenger* szabad vers inspirálta alkotásaira: „új verseiben szinte forma nélkül, mint drót nélkül, immateriális anyagon át jönnek a hangok”.²⁶

A György Oszkár-hagyaték *Babits, a költő* című tanulmánya különös értéket képvisel. A 2016-ig kéziratban lappangó dokumentum²⁷ több irodalomtudományi szempontból is lényeges információra hívja fel a figyelmet. A pályamű kiváló érzékkel és eredeti szövegpárhuzamokkal mutat rá a Baudelaire-, a Verlaine- és a Poe-ihlette Babits-versekre; felfedezi az 1920-tól bekövetkező költői hang átalakulását; az írás további érdeme, hogy az addigi lírai életművet világirodalmi minták és motívumok asszociá-

22 Uo., 143.

23 Uo., 142.

24 György Oszkár, *Egymásnak kezet nyújtva századokon át*, gépirat, [é. n.], Fejér Megyei Levéltár, György Oszkár-hagyaték, XIV. 4., 3.

25 György, „Babits, a költő”, 156.

26 Uo., 161. Karinthy Frigyes a *Sziget és tenger* újfajta, formabontó lírai áradásról azt írja: „A gondolat dobálózik, hánykolódik itt, testté váltan. [...] dadog, felordít, rohanni kezd, megáll, összecsuklik, hangosan felzokog”. Karinthy Frigyes, „Sziget és tenger, Strófák prózában”, *Nyugat* 18, 20. sz. (1925): 262–264, 262.

27 A *Babits, a költő* című íráson kívül a hagyaték több kéziratban maradt tanulmányt is rejt. György Oszkár *Irodalmunk és irodalomtörténetünk* címen megírta a magyar irodalom történetét a *Gesta Hungarorum*-tól egészen saját koráig. A régebbi magyar irodalomból külön írást szentelt Berzsenyinek, Petőfinék és Arany Jánosnak. Magyar költők idegen írókról szóló verseire is felfigyelt az *Egymásnak kezet nyújtva századokon át* című értekezésében. Mindemellett idegenforgalmi értekezéseket és esszéket írt Székesfehérvár nevezetes épületeiről. Az *In memoriam György Oszkár* című kötetben a kiadatlan művek közül jó pár költemény mellett sajtó alá rendeztem Petőfi, Berzsenyi, Népies költészetünkről, Prohászka emléktemplomról, Szent Anna kápolna, Székesegyház és a Babits, a költő című írásait. Vö. SEBŐK, *In memoriam...*, 121–161.

ciói mentén szinte egyetlen folyamként értelmezi. György Oszkár a *Messze..., mesze...* („*Rabsorsom milyen mostoha, / hogy mind nem láthatom soha!*”), a *Recanati* („*Vágyam van és semmire sincs vágyam*”) és az *Egy dal* („*mily végtelen a lelkem / s mily véges a világ!*”) című versek elemzése során felfigyel Babits első köteteiben rejlő ambivalens fogalmak kettősségére. A végtelenség és a végesség; a vágy és a kudarc ellenpólusainak, vagyis az ellentétes motívumok egymásnak feszülő viszonyrendszerének az elemzése a legeredetibb felfedezés György Oszkár írásában.²⁸

Annak ellenére, hogy a székesfehérvári elszigeteltségben élő tanár az 1920-as évektől már nem tartozott Babits szűkebb baráti köréhez; mégis ambicionálta, hogy az első pályaművet ő írja kortársa költészetéről. A *Nyugat*-pályázatra beküldött tanulmányában Babits lírájának 1925-ig tartó szakaszát rendkívüli részletességgel elemzi. A vidéken élő költő-tanár-műfordító csak az 1930-as évektől – kortársaihoz képest megkésve – jelentkezett a *Nyugat*-ban. Mire három önálló verseskötet (*In memoriam*, 1922; *Titkok*, 1926; *A végtelen fasor*, 1930) megjelenése, valamint az összegyűjtött Baudelaire- és Verlaine-fordításai (*A rossz virágai*, 1917; *Jóság*, 1926) után az 1930-as években – valószínű épp Babitsnak köszönhetően – lehetőséget kapott, hogy saját versei is nagyobb nyilvánosságot kapjanak, addigra a történelmi viszonyokból fakadó fenyegetettség árnyékolta be pályáját. Egy több mint száz versből álló modern francia antológia összeállítását tervezte, de fordításai, műremekei és tanulmányai kiadatlan kéziratban maradtak. A pusztító háború vihara elsodorta a költő verssorait, értékes hagyatékának és páratlanul gazdag irodalmi gyűjteményének nagy részét. A töredékes hagyaték számos kézírata azonban mégis újabb mozaikként szolgál a György Oszkár-pályakép megismeréséhez; ugyanakkor jó pár irodalomtudományi dokumentum, többek között a *Babits, a költő* című tanulmány hozzájárul a korabeli szakirodalom gazdagodásához. György Oszkár elemzése Babits lírai életművének 1925-ig tartó szakaszát árnyaltabbá teszi, és a szövegalkotás lehetőségeivel állandóan kísérletező költő szándékának bizonyos mozzanatait újszerű megvilágításba helyezi.

28 György Oszkár ezen észrevétele megegyezik Gintli Tibor megállapításával, miszerint Babits első kötetének koncepciója nem a versek csoportosításában nyilvánul meg, hanem egy „globális összefüggérendszer megteremtése” alapján. GINTLI Tibor, „A Babits-líra viszonya a modernséghez”, in GINTLI Tibor, *Irodalmi kalandtúra: Válogatott tanulmányok*, 82–91 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2013), 87.

SOLTÉSZ MÁRTON

Szélkakasok és széplelkek

A Nagy Péter—Szabó Magda-vonal

„A rapszódosz olykor éhen hal, az udvari dalnok soha, az megkeresi kis kenyerét versben, prózában, pantomimban, templomi játék forgatókönyvében, változatos metrumait mindig a kíváncsisághoz formálva.” (Szabó Magda: *A pillanat*)¹

Az elmúlt években alapvetően két, meglehetősen hosszú és kacskaringós életút szövegelmélei között bolyongtam. Szomorú munka volt – mondhatnám: gyászmunka. No nem személyes okokból, hiszen sem Szabó Magda (1917–2007) író, sem Nagy Péter (1920–2010) irodalomtörténész nem ismerhettem már – senki (se örökös, se tanítvány, se hajdani munkatárs) nem biztatott életművük, életútjuk kutatására. Az 1945 és 1989 közötti időszak e két prominens, típusában-sorsában jellegzetes figurája után nyomozva mégis egyfajta keserűség vesz erőt újra és újra a korszak kutatóján: még idegenként sem könnyű részvétlenül elmenni a boldogtalanság, a kielégületlenség e példázatos narratívái mellett. Naplóikat, levelezésüket olvasva megcsapja az embert a nagy túlélők, a nagy megalkuvók, a nagy szerepjátszók pusztába kiáltott embersége. Sorsukban ráadásul egy egész nemzedék sorsa tükröződik; azé a generációé, amely úgy érezte: 1945 után haza kell térnie, 1956 után itt kell maradnia, az 1960-as évek konszolidációjában részt kell vennie; alakítania, artikulálnia kell a rendszert, amelynek alkatrésze, s ennek érdekében meg kell kösse a maga kisebb-nagyobb kompromisszumait valamiféle homályos társadalmi utópia, „az emberhez méltó élet” jegyében.

A kádári elit történetének vége közismert. Mégis azt hiszem: hőseim – akárcsak a másik oldal, az örökösen ellenzékben erőlködők, a türtek és tiltottak csoportjának tagjai – alapvetően jóra való, sokra hivatott, jobb sorsra érdemes emberek voltak. 1956 üdvtörténete után épp 1989 tragédiája kellett ahhoz, hogy láthatóvá váljék: minden út a maga módján kudarcra ítéltetett. A 20. századdal a történelem bizonyos értelemben tényleg véget ért: nincs többé üdvözítő politikai és társadalmi formáció, nincs igaz

* Előadásként elhangzott 2019. november 29-én Szegeden, az SZTE ÁJK épületében rendezett *1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei* című interdiszciplináris jelenkor-történeti és politológiai konferencián. A szöveget a főlékért hozzászóló, Szilágyi Márton, a szekcióelnök, Keszei András, valamint a jelenlévő kollégák javaslatai alapján átdolgozva adom közre. A cikk megírása idején a szerző a Magyar Művészeti Akadémia „MMKI-Ö-18” témaszámú ösztöndíjpályázatának támogatásában részesült.

1 SZABÓ Magda, *A pillanat* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2008), 202.

ügy, igaz hit; az 1989-ben elbukó és felülkerekedő értelmiség – előéletétől és terveitől függetlenül – délibábok hőse.

Ha a Szabó Magda- és a Nagy Péter-kutatás konzekvenciáit szeretném összekapcsolni, fel kell göngyöltsem e két ellentmondásos figura sajátos fegyverbarátságát, hogy emberi-szakmai kapcsolatuk megromlásának hátterében megpillantsam a hatalomhoz fűződő viszonyuk alapvető (mondhatni: strukturális) megváltozását. Az elmúlt hónapokban e célkitűzés jegyében legépelttem Nagy Péter 1992 és 2010 között vezetett, 17 kötetnyi, mintegy 2500 főlíoni naplójegyzeteinek Szabó Magdára vonatkozó szakaszait. E korpuszt jól kiegészíti az irodalmár akadémikus hagyatékában található levelezés,² kéziratban maradt, *Levelek Piroskának* című emlékirata,³ valamint a Szabó–Szobotka házaspár műveiről (könyveiről és színházi premierjeiről) írott kritikái, tanulmányai. Hasonló forrásértékkel bír Szabó Magda *Drága Kumacs! Levelek Haldimann Évának* című levelezéskötete,⁴ melynek kapcsán Kiss Noémi kolléganőm többek által vitatott, ám kétségtől fontos, megalapozó cikket írt,⁵ s amelyet (ezúttal Kertész Imre Haldimann-kötetével⁶ összevetve) konferenciánk holnap délutáni szekciójában ismét elemezni fog.⁷

Bár az anyag terjedelmes, a belőle levonható következtetés, azt hiszem, kézenfekvő. Író és kritikus szinte egy emberként bizonytalanodik el az 1989-es fordulat idején: mindketten öngyilkossági gondolatok kísértésében vegetálnak. „Szomorú vagyok és úgy érzem, eleget éltem. Túl sokat is”⁸ – hangsúlyozza újra és újra Szabó Magda svájci kritikusának, Eva Haldimannnak írott leveleiben –; „remélem, lassan lebonyolítok mindent, és mehetek az örök vadászmezőkre”⁹. „Egy évig, másfél évig gyötört-csábított: néha napközben is, de főleg ha lefeküdtem, elalvás előtt, igen intenzíven el tudtam képzelni, hogy megöngyilkolom magam” – rögzíti naplójában Nagy Péter 1993 februárjában.¹⁰ Szabó Magda emblematisz önletrajzi regénye, *A pillanat* megjelenése (1990) után nyolc évvel azonban fordul a kocka, s velük hőseim sorsa is: a hatalom védettségét élvező író s a hatalom kegyével barátját kitüntető kritikus ideális kapcsolata átalakul, felbomlik. Szabó Magda újabb és újabb írói sikereivel és Nagy Péter totális visszavonu-

2 Nagy Péter levelei Szabó Magdának (1976–1988), MTA KIK Kt. Ms 2605/88–89. – 2 db (2 fol.); Szabó Magda levelei Nagy Péternek (1959–1991), MTA KIK Kt. Ms 2614/125–143. – 19 db (20 fol.).

3 NAGY Péter, *Levelek Piroskának: Emlékeim*, kéziratban, MTA KIK Kt. Ms 2588/1., 143. (A kézirat zárolt – kutatása az örökös, Nagy Piroksa engedélyéhez kötött.)

4 SZABÓ Magda, *Drága Kumacs! Levelek Haldimann Évának* (Budapest: Európa Könyvkiadó), 2010.

5 KISS Noémi, „Nem tudom, mit kezdjek magammal»: Szabó Magda száz éve született”, in *Szabó Magda száz éve*, szerk. SOLTÉSZ Márton és V. GILBERT Edit, 24–29 (Budapest: Széphalom Kiadó–Orpheusz Kiadó, 2019).

6 KERTÉSZ Imre, *Haldimann-levelek*, kiad. HAFNER Zoltán (Budapest: Magvető Kiadó, 2010).

7 KISS Noémi *A magyar irodalom átpolitizáltsága nyugaton a rendszerváltás tükrében – Kertész Imre és Szabó Magda Haldimann-levelei* című előadása 2019. november 30-án délután hangzott el.

8 SZABÓ, *Drága Kumacs...*, 305. (1992. augusztusi postai bélyegző.)

9 Uo., 360. (1996. február 26-ai postabélyegző.)

10 NAGY Péter, *Kósza jegyzetek 1992–2010*, kéziratban, 1993. február 16-i bejegyzés. (A kéziratot Nagy Piroksa bocsátotta rendelkezésemre, részleteit az ő beleegyezésével közlöm. Egyúttal köszönetet mondok Katona Ferenc kollégámnak, aki a gépiratokat rendezte, s azokban eligazodni segített.)

lásával párhuzamosan az egykori barátság két sértett magánember neutrális viszonyává sekélyesedik, melynek mélyén mind jobban elhatalmasodik a kölcsönös gyanakvás és idegenkedés szelleme. A mitomán és a racionális személyiség kétféle paranoiája találkozik itt, s ez vezet el a Kádár-kori ismerősség melengető, életérdekű sorsközösségi érzésétől a posztmodern idegenség halálközeli állapotához. A különbség csupán alkati: míg Szabó Magda az eladdig több-kevesebb következetességgel építgetett „én”-től, Nagy Péter a világtól vadul-távolodik el visszafordíthatatlanul.

S itt rövid kitérőt érdemes tennünk. Szabó Magda első verseitől utolsó fennmaradt soráig kitartott a megszólalásmód lírai személyessége (mint legfőbb hitelesítő instancia) mellett; élete predesztinálta írásra, életét transzponálta irodalomra, majd amikor – egy bizonyos ponton elveszítve a kontrollt – visszájára fordult a folyamat, éppen az irodalmi önteremtésnek esett áldozatul. Múltja és jövője üres helyé változott, az aggkori paranoia igájába hajló fantázia terrénumává. Amint arra Kiss Noémi találóan rámutatott: a fantázia Szabónál „szereppé válik”, s 1956 után „az igazodó írószerep nagymestere” lesz.¹¹

Nagy Pétert más fából faragták. Minuciózus alapossággal épített fel egy legitim tudományos karaktert, amely azonban – utólag nézve – szintén csak szerepnek, egy szellemi életforma külső védernyőjének tűnik. A forma tökélye ez, amely mögött a lényeg sértetlenül vészelteti át a mindennapi élet viharait. Inkább megélhetési forrás és pszichikai kompenzáció tehát, semmint létező ambíciók kiteljesedése. S itt a számok szemfényvesztő játéka bizony könnyen tévútra viheti a gyanútlan szemlélőt. Nagy Péter 1942-ben diplomázott, s négy évtizeddel később, 1982-ben már az MTA rendes tagja. Közben 1953-ban a Móricz-témával kandidátus, 1963-ban a harmadik (összegző igényű) Szabó Dezső-tanulmánnyal akadémiai doktor, 1973-ban a Bródy-előadással¹² az Akadémia levelező tagja. Ha tehát így nézzük: óramű-pontossággal működik; Mikszáth Kálmán kifejezésével élve pontosan tízévente „lépik egyet” a ranglétrán. Nagy Péter ugyanakkor tipikus magányos harcos, persze nem az *homme d'action* értelmében, hiszen nincsenek valódi vezetői ambíciói. Miközben karriervágya a legmagasabb székekbe röpi – az 1950-es években az Írószövetség Nevelési Osztálya és a Szépirodalmi Kiadó irodalmi vezetője, 1971-től az ELTE Világirodalmi Tanszékét irányítja, egy csonka évad (1978/79) erejéig a Nemzeti Színház igazgatója, 1985-től az UNESCO magyar nagykövete –, szociális érzékenysége inkább tompul, mintsem fejlődne. Megmarad egyfelől gyermekien érzékeny önkeresőnek, másfelől kérlelhetetlen cinikussá keményedik, ékes példája ennek az ún. „tankönyvháború”-ban vállalt dicstelen szerepe.¹³

11 Kiss, „»Nem tudom, mit kezdjek magammal«...”, 25.

12 Nagy Péter, „A drámaíró Bródy Sándor”. *Irodalomtörténet* 56, 1. sz. (1974): 3–39; in Nagy Péter, *Drámai arccélek: Tanulmányok a huszadik századi magyar drámairodalom köréből*, 7–39 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1978).

13 1982. november 13-án jelent meg Nagy Péter recenziója a középiskola harmadik osztálya számára készült irodalomtankönyvről a Népszabadság hasábjain (*Irodalom vagy irodalomtörténet?*, 15). Amint arra a szerzői kollektíva (Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bojtár Endre, Horváth Iván, Szőrényi László és Zemplényi Ferenc) *Irodalomtörténeti vagy politikai vita?* című kontroverziájában rámutatott: Nagy Péter cikke pontatlan adatokra, kontextusból kiragadott félmondatnyi szekvenciákra épül, szerzője

Nagy Péterből ráadásul hiányzik mind a Pándi-Király-, mind a Julow-Szauder-típusú lélekhalászó elkötelezettség, az iskolateremtő vehemencia. „[A]z első perctől kezdve tudtam, hogy tanár nem akarok lenni semmiképpen” – rögzíti leányához címzett memoárjában. – A tanári pálya eleve idegen volt tőlem, nem éreztem magamban a legkisebb »pedagógiai erősz«-t sem; az évről-évre ismétlődő ismeretátadás eleve undorított. Már ekkor tudtam, s ez a következőkben egyre erősebbé vált, hogy mindaz, amit én már tudok, enyhén untat, ha meg kell ismételnem; igazán az érdekel, amire még magamnak is rá kell jönnöm. Ezért szeretek inkább írni, mint akár tanítani, akár előadni. Egyébként (többek között) ezért se lett volna belőlem jó politikus: hiszen a politikus döntő tulajdonsága a ráhatás, s a ráhatás döntő eszköze a (primitív) ideák unos-untalan való ismétlése”.¹⁴ Pályája zenitjén tapasztalható cinizmusánál csupán a fordulatot követő elmagányosodása megrendítőbb. „Azt hiszem, ez egész életem paradigmája: mindig valahogy ilyen köztes és idegen állapotban éltem le az életemet a különböző emberi nyájak között” – írta naplójába 1999. december 15-én.¹⁵

Nem utolsósorban írói-kritikusi világlátásából következik, hogy Nagy Pétert mások sorsa csakis úgy és annyiban érdekli, amennyiben az övéhez kapcsolódik – magyarázza vagy befolyásolja azt –, s az önmegismerés útján előremozdítja az elvonulásra és kontemplációra hajlamos személyiséget. A szenvedélyes olvasót, akinek ugyanakkor létszükséglete, hogy olvasmányairól írásban is beszámoljon, hogy az írás mint alkotó megértés-önmegértés által rendre számot vessen élményeivel. Ami Szabó Magdával és kivált Szobotka Tiborral összekapcsolta, az éppen egymás ambícióinak kölcsönös ismerete, egymás vágyott, kissé gyermeketeg önképének tiszteletben tartása, egymás értékén felül taksálása volt. Nagy Péter már 1959-ben elismerő kritikát írt Szobotka *Megbízható úriember* című regényéről,¹⁶ később egyetemi előmeneteléhez is segítő kezet nyújtott, műveinek kiadása előtt egyengette az utat. Nem maradt e téren adósa Szobotka sem. Kollégája *Útjelző*¹⁷ című kötetéről írt 1977-es, meghasonlott személyisége tükrében meglepő hangvételű kritikája nem fukarkodik a dicsérettel: „a javító szigorából jöttányit sem

„az irodalomtörténeti véleménykülönbségeket politikaivá élezi” (Kiemelés az eredetiben). Válaszuk természetesen nem kaphatott sajtónyilvánosságot. Az ügyről beszámolt a *Neue Zürcher Zeitung* is (R[udolf]. St[AMM]., „Rege Reformdiskussion in Ungarn: Liberalität mit Einschränkungen”, *Neue Zürcher Zeitung*, 10. Februar 1983, 3–4). Stamm cikke azonban újabb rágalmat fogalmazott meg, eszerint „Horthy kormányzósága idején Nagy Péter irodalmi pályázatot nyert egy dolgozatával, amely a »vér és talaj« (Blut und Boden) ideológia számos elemét tartalmazta.” Uo., 4. – Az ügy teljes anyagát közli: *Tankönyvháború: Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években*, kiad., szerk., írta PÁLA Károly, Irányított irodalom, 367–369 (Budapest: MTA ITI, Argumentum Kiadó, 1991). Nagy Péter Eötvös-kollégiumi elaborátumának jellegadó részlete megjelent a *Híd* c. lapban: „A Kitűnőek Iskolájáról: Kitűnőek pályanyertes dolgozatai”, *Híd* 1, 13. sz. (1940): 21–23. Bár szerzője a tankönyvvügyben súlyosan elmarasztalható volt, ez utóbbi rágalommal szemben joggal védelmezte őt Szabó Magda a *Neue Zürcher Zeitung* kritikusanak, Eva Haldimannak írott 1983. március 20-ai és április 5-ei leveleiben, vö. SZABÓ, *Drága Kumacs...*, 93–111.

14 NAGY, *Levelek Piroskának*, 143. fol.

15 NAGY, *Kőza jegyzetek...*, 1999. december 15-ei bejegyzés.

16 NAGY Péter, „Thurzó Gábor – Szobotka Tibor”. *Magyar Nemzet*, 1959. máj. 20., 4. (A *Megbízható úriember* c. regényéről.) Kötetben: NAGY Péter, *Rosta*, 418–423 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1965).

17 NAGY Péter, *Útjelző* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó), 1976.

engedő etikai magatartás” példajaként idézi Nagy Pétert.¹⁸ Végül, persze Szabó Magda nyomatékos kérésének engedve 1982. március 9-én az MTA levelező tagja mondja az egyik (s talán a legmegindítóbb, rehabilitáció értékű) búcsúztatót Szobotka sírjánál.¹⁹

De előresiettem. Hőseim 1945 után kerültek össze, amikor Nagy Péter már – mint naplójában írja – „praxi” volt a Külügyben.²⁰ Állami ösztöndíjhullás volt ekkoriban, szinte az egész Újhold-kör utazott Olaszországba, köztük Szabó Magda is. Az ifjú külügyér intézte ügyeiket, így ismerkedett meg nemzedéke későbbi kiválóságaival: Nemes Nagy Ágnessel, Lengyel Balázssal, Weöres Sándorral és társaikkal. Az 1950-es évek első felében, a Szépirodalmi Kiadó irodalmi vezetőjeként az elsők között kereste meg Szabó Magdát: adjon kéziratot. Az ismeretség garanciát jelentett: megérkezett az író első, s hosszú ideig utolsó küldeménye. Ez volt *Szüret* című, Debrecen felszabadulásáról írott híres eposzeiája, amelyben – érthető okokból – nem éppen hízelgően nyilatkozott az oroszokról.²¹ A szerkesztő mindössze két sornyi változtatást kért, ám a költő ennyire sem volt hajlandó. „Az üzlet nem jött össze.”²² 1957-től azután elindult Szabó Magda írói pályája, s innentől Nagy Péter a rendszeres, szinte „házi”, ha tetszik, „udvari” kritikusa lett. Összesen 13 alkalommal recenziálta-utószavazta könyveit, bírálta (vagyis inkább dicsérte, népszerűsítette) műveinek színházi bemutatóit.²³

Szabó Magda hálatelt episztoláit a 2010-es évek közepén dolgoztam fel az MTA KIK Kézirattárának munkatársaként. Meglepve olvastam szerepjátszó leveleit, hízelgő, elomló tirádáit. „[Z]avarva lelkem, mint bomlott satöbbi” – írta Arany *Válasz Petőfinék* című versét citálva Az őzről szóló kritika megjelenésekor.²⁴ Érdemes a verset tovább is idézni, sokat elárul hőseink kapcsolatának természetéről.

18 SZOBOTKA Tibor, „Egy író és tudós az irodalomról”, *Nagyvilág* 22, 3. sz. (1977): 445.

19 NAGY Péter, „Szobotka Tibor 1913–1982”, *Nagyvilág* 27, 5. sz. (1982): 766–767. Elhangzott 1982. március 9-én, Szobotka Tibor búcsúztatásán, a Farkasréti temetőben.

20 NAGY, *Kósza jegyzetek...*, 2007. november 26-i bejegyzés.

21 SZABÓ Magda, *Szüret*, in SZABÓ Magda, *Szüret: Összegyűjtött versek 1935–1967*, 219–316 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2005). Valószínűleg a következő két sort kellett volna elhagyni-korrigálni: „úgy hirdeti, hogy mind fűbeharapnak / az oroszok: mondták a németek”. Uo., 275.

22 NAGY Péter, *Kósza jegyzetek...*, 2007. november 26-i bejegyzés.

23 Sorrendben: „William Faulkner – Szabó Magda – Balázs János”, *Magyar Nemzet*, 1959. márc. 7., 4. (A *Mondják meg Zsófikának* c. regényről.); „Szabó Magda – Sárközi György – Finn költők”, *Magyar Nemzet*, 1959. ápr. 18., 4. (Az *őz* c. regényről. Kötetben: NAGY, *Rosta...*, 253–255.); „Szabó Magda: *Freskó*”, *Irodalomtörténet* 47, 2. sz. (1959): 301–303. (Kötetben: NAGY, *Rosta...*, 245–253.); „Szabó Magda: *Disznótör*”, *Magyar Nemzet*, 1960. máj. 26., 4. (Kötetben: NAGY, *Rosta...*, 255–259.); *Utószó*, in SZABÓ Magda, *Disznótör*, Olcsó Könyvtár, 291–294 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1964); „Színházi levél: Egy örvendetes meglepetésről”, *Élet és Irodalom* 9, 13. sz. (1965): 9. (Szabó Magda *Fanni hagyományai* c. színművének bemutatójáról. Kötetben: NAGY Péter, *Két évad – és ami megelőzte*, 415–418 [Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1966].); „Hullámok kergetésében: Szabó Magda úti jegyzetei”, *Népszabadság*, 1965. máj. 26., 8. (A *Hullámok kergetése* c. kötetéről.); „Szabó Magda: Az a szép, fényes nap”, *Kritika* 5, 4. sz. (1976): 27–28. (Kötetben: NAGY Péter, *Zsöllyére ítélve*, 331–337 [Budapest: Gondolat Kiadó, 1981].); „Szabó Magda: Régimódi történet”, *Kritika* 7, 2. sz. (1978): 29. (Kötetben: NAGY, *Zsöllyére ítélve...*, 370–373.); „Szabó Magda: A meráni fiú”, *Kritika* 9, 5. sz. (1980): 34.; „Szabó Magda: Kívül a körön”, *Kritika* 11, 1. sz. (1982): 32–33.; „Szabó Magda: A csata”, *Kritika* 11, 6. sz. (1982): 30–31.; „Szabó Magda: Béla Király”, *Kritika* 13, 3. sz. (1984): 35.

24 Szabó Magda Nagy Péternek, 1959. április 26., MTA KIK Kt. Ms 2614/125.

Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom;
Örül a szívem és mégis sajog belé,
Hányja veti a hab: mért e nagy jutalom?
Petőfit barátul mégsem érdemelé.²⁵

Amennyire ironikus (lehet), annyira öntudatlanul őszinte gesztus e locus kiválasztása. Hiszen vitán felül áll: nem akármekkora megtiszteltetés és szerencse az 1950-es évek párthű kritikusának barátságát bírni. Hasonlóan beszédes a *Freskó*-cikk nyomán kelt Szabó Magda-levél. A kölcsönös megfelelés törvényének, a kádári irodalmi élet belső logikájának kvintesszenciája ez.

Tudja, Péter, van a jó kritikának egy olyan tulajdonsága, amiről a kritikus nem tehet. Jobban piszkálja az író, mint a rossz. Az ember ül, írja az új regényét, aztán felüvölt: „Jobban! Jobban! Ha nem oldom meg, teljesen lehetetlen helyzetbe hozom Nagy Pétert.” Ugye érti?²⁶

S itt következnek az 1970-es évek tréfás kedvű, játékos, sokszor álnéven írt rövid üzenetei, immáron tegeződő, komázó hangvételű képeslapok és táviratok. 1976-ban, a *Szép, fényes nap* bemutatója²⁷ után Árpád-házi Gézáné azt írja: „»Uram, én csak egy szegény falusi lány vagyok, téged pedig eláraszt a mindenható Isten dicsőségének minden áldása«, hát hogy jövök én egy ilyen szép, fényes kritikához, uram!? / A meghatottságtól könnyeit potyogtató, / sírig hú szerződ: / a Szabó”.²⁸ 1976 júniusában Nagy Péter arról értesíti az írónőt, hogy Párizsban járva beajánlotta drámakötetét a Gallimard szerkesztőjének, François Ervalnak (1914–1999), s jelezte: érdemes volna kiküldeni egy példányt az Artisjuson keresztül.²⁹ Dr. Frász Alberttől „szabályos” kórlap formájában érkezik válasz öt nappal később:

MENTŐÁLLOMÁS; DR. FRÁSZ Albert
A beszállított neve: Szabó Magda
A beszállított foglalkozása: író
A kihívás oka: a beteg ájulása

25 ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 5.

26 Szabó Magda Nagy Péternek, 1959. június 16., MTA KIK Kt. Ms 2614/126.

27 Szabó Magda, *Az a szép, fényes nap*, premier: Nemzeti Színház, 1976. február 14., rendezte: Marton Endre.

28 Árpád[-]házi Gézáné [Szabó Magda] Nagy Péternek, Budapest (Júlia utca 3.), 1976. április 26., MTA KIK Kt. Ms 2614/129.

29 „Kedves Magda, / A napokban Párizsban járva becsmérőleg nyilatkoztam a maga drámai zsenéiről, ami egyszerre fölhívta rá a Gallimard Kiadó érdeklődését. A kelet-európai irodalmakkal foglalkozó szerkesztőjük – François Erval – kéri, hogy a drámakötetből küldjön a nevére a kiadóhoz (5, rue Sebastian-Bottin, 75007 Paris) egy példányt. Nem lehetetlen, hogy tudnak vele valamit csinálni. Mindent szóban mondtam volna, ha elérem telefonon, de nem sikerült. / Kézcsókkal: / Nagy Péter.” – Nagy Péter Szabó Magdának, 1976. június 4., MTA KIK Kt. Ms 2605/88.

Az ájulás feltételezett oka: sokk

A sokk oka: sok

a.) a beteget valami Kritika című lap egy számának elolvasása után eufóriás roham érte, amelyből alig lábadozva

b.) az Irodalomtörténet hivatalos borítékjában érkezett levél felbontásakor mély, vi-gyorgó ájulásba esett. Utolsó érthető dűnnyögése ez volt: „Az Artisjus... Az Artisjus... kiküldeni... deni...”

A beszállított állapota: változatlan

A kezelés módja: komplex³⁰

Nehéz persze e leveleket olvasva elválasztani egymástól a bókot és az iróniát – a taktikai gesztusokat a kompromittált lélek cinizmusától. Ékes példája ennek a *Drámai arcélek*³¹ című tanulmánykötet kapcsán kelt 1978. júniusi levél. „Kedves Péter, [...] Maga annyira ért a színházhoz, hogy direkt bók, ha egy drámaíróra arra méltat, hogy fültövön vágja, és ha azt hiszi, hogy ez a mondat ironikus, akkor téved: abszolút bók, Nagy-Szabó-szinten.”³² S ez a közös szint – ez a szemléleti szimbíózis és érdekközösség – egészen 1989-ig fennmarad. „[D]raaga peeter[,] elefaant jo szot nem felejt[,] plaane ha eloezoeleg megtapostak[,] [B]oldogsaagaaban suevegeet lengeti holtig haalaas inasod a szakmaaban / szabo magda” – olvassuk egy jellemző, 1980-as táviratban.³³ Az üzenetek egyre rövidebbek és tömörebbek. 1982-ben – néhány hónap különbséggel – két nyúlfarknyi, ám annál beszédesebb mondat érkezik. „MAAMOROS HOZSANNA[,] KEZEDET CSOKOLJA MEGDICSOEULT NEVELEESD / SZABO”.³⁴ Illetve: „IMAAD A MEGDICSOEULT / SZABO”.³⁵

Ekkor jött 1989 – s egyik napról a másikra véget ért (György Péter szavait idézve) „az unalom és átlátható rend kultúrája”.³⁶

Nagy Péter 1997-es visszaemlékezése szerint „[Magduskával] A nagy kanyar után is tartottuk a barátságot egy darabig: tán négy vagy öt éve volt nálunk utoljára, mondta, hogy fogyókúrázik, ennek jegyében megevett egy ültő helyében egy egész libamáját, majd elégedetten hazament. Azóta is várom, hogy felhív.”³⁷ Egy évvel korábban azt írta naplójába: „Én valójában kedveltem a nőt, különösen mulatságos, éles nyelve miatt, meg tehetségesnek is tartom. Ő mutatkozott ki: gyakorlatilag megszakította a kapcsolatot, miután látta, hogy én az újvilágban sehol sem vagyok tettekkel tényező. Ez nem is fájt nagyon, különösen, mióta Lengyel Gyuri elmondotta, hogy üldözési mániája

30 Dr. Frász Albert [Szabó Magda] Nagy Péternek, [Budapest] 1976. június 9., MTA KIK Kt. Ms 2614/130.

31 NAGY, *Drámai arcélek*.

32 Szabó Magda Nagy Péternek, 1978. június 16., MTA KIK Kt. Ms 2614/131.

33 Szabó Magda Nagy Péternek, Budapest, [távirat bélyegzője] 1980. május 21., MTA KIK Kt. Ms 2614/132.

34 Szabó Magda Nagy Péternek, Budapest [1982], MTA KIK Kt. Ms 2614/133. (A „nevelés” szó ironikus utalás lehet a Magyar Írók Szövetsége Nevelési Osztályára, melyet rövid ideig Nagy Péter vezetett. Kései naplójegyzeteiből tudjuk, hogy a nevezett osztályt funkciótlan, bürokratikus alegységnek tekintette, s tevőleges részt vállalt megszüntetésében.)

35 Szabó Magda Nagy Péternek, Budapest [1982], MTA KIK Kt. Ms 2614/134.

36 GYÖRGY Péter, *Az ó-új világ*, Lassuló idő (Budapest: Magvető Kiadó, 1997), 20.

37 NAGY, *Kósza jegyzetek...*, 1997. október 3-i bejegyzés.

van, testőrrel jár, és mindent gyanús tünetnek vél. Lehet, hogy engem is.”³⁸ Az író 80. születésnapjára a kvietált kritikus már elvből nem ment el. „Ma van Szabó Magda 80. születésnapjának ünneplése a Széchenyi Akadémián – olvasható a *Kósza jegyzetekben*. – [...] kacérkodtam, hogy elmegyek az ünneplésére. Tényleg tehetséges nőnek tartom, akármilyen hamis ember is. De aztán meggondoltam magam: ki mint él, úgy ítél, még azt hinné, hogy akarok vagy remélek tőle valamit. Hát ott még nem tartunk.”³⁹ Már az 1990-es évek közepén-végén megjelenik tehát az a háritásba csomagolt gyanakvás és neheztelés, amely az irodalomtörténész 2000. augusztus 13-ai naplójegyzetében életre szóló emberi csalódásként lepleződik le. Görgey Gábor kapcsán említi e bejegyzésben egykori „hálás hívé”-t. „Tényleg azt hittem, hogy jó barátok vagyunk; ám a rendszer-változás után hamar kiderült, hogy csak használt, és aztán levetett, mint a nyűtt kabátot. Ilyenfajta csalódás [Gábor] volt, meg Szabó Magda; Görgey úribban csinálta, Magda debreceniesebben. De a végeredmény ugyanaz: amit ezüstnek hittem, kiderült, hogy pakfon.”⁴⁰

És itt lényegében be is fejezhetném e kapcsolattörténeti áttekintést – igaz, így egy-két érdekes anekdotánál többel nem szolgálnék. Pedig van itt még valami, amit eddig csupán érintettem: ama bizonyos „nagy kanyar”, a „pillanat” gondolköre Szabó Magda írásaiban. Említettem az 1990-ben megjelent, s a felszabaduló könyvpiacra sajátos vákuumhelyzetbe került regényt, *A pillanatot*. Bevallottan önéletrajzi számvetésként íródott mű, amely svájci kritikus szerint „az író legsajátabb vallomása, legszemélyesebb szava, saját Trójájának, hazájának szánt hagyaték”,⁴¹ ugyanakkor hű tükre mindannak, ami Szabó Magda személyiségének mélyén lezajlott, s amit Nagy Péter – Lengyel György és mások elbeszélései alapján – csupán találgathatott. Márpedig sokféle anekdota lábra kapott ekkoriban az íróőről. „Janikovszky Éva panasolta: Szabó Magda álmából riasztja fel, hogy itt vannak a fasiszták, és nemzeti színű lézerrel lövik a parókatartóját. Döbrentei Kornélt pedig megvádolta, hogy kézfogáskor nyilaskeresztes matricát nyomott a tenyerébe.”⁴² Lehetetlen, s éppen ezért haszontalan vállalkozás volna utánajárni ezeknek a tragikomikus szóbeszédeknek. A kulcsot a kádári-aczéli író-kedvenc mentalitástörténeti jelentőségű diszpozíciójához meglátásom szerint *A pillanat* adja meg. Ez a könyv – amint arra Lengyel Balázs,⁴³ Simon Zoltán,⁴⁴ Szentesi Zsolt⁴⁵ és Tarján Tamás⁴⁶ mellett Kabdebó Lóránt⁴⁷

38 Uo., 1996. augusztus 30-i bejegyzés.

39 Uo., 1997. október 3-i bejegyzés.

40 Uo., 2000. augusztus 13-i bejegyzés.

41 Eva HALDIMANN, „Egy huszadik századi Creusa (Szabó Magda: *A pillanat*)”, ford. V. HORVÁTH Károly, *Alföld* 43, 10. sz. (1992): 60–62, 62.

42 JÓKAI Anna, *Átvilágítás* (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2017), 231.

43 LENGYEL Balázs, „Ellen-Aeneis”, *Kortárs* 34, 9. sz. (1990): 155–158.

44 SIMON Zoltán, „Szabó Magda: *A pillanat*”, *Alföld* 42, 7. sz. (1991): 65–68.

45 SZENTESI Zsolt, „Szabó Magda: *A pillanat*”, *Kritika* 20, 6. sz. (1991): 37.

46 TARJÁN Tamás, „Föld, föld (Szabó Magda: *A pillanat*)”, *Népszabadság*, 1990. szept. 21., 11.

47 KABDEBÓ Lóránt, „Szabó Magda, az író és irodalomtörténész”, *Irodalomtörténet* 28, 3. sz. (1997): 335–343; KABDEBÓ Lóránt, „A siker ára a boldogság: Szabó Magdáról”, *Alföld* 68, 9. sz. (2017): 45–56.

és Mohás Livia⁴⁸ rámutatott – Szabó Magda szerepjátszó személyiségének művészi igényű kórképe. Kónya Judit szavait idézve: „a lélekben folyó küzdelem, az árulkodó elszólásokkal vegyített, leleplezésre alkalmas szövegrészekből kihámozható személyiségzavar jelzi, hogy milyen nehéz terhet ró az emberre a szerepjátszás”.⁴⁹

S itt hadd említsem meg az író nő egy minden bizonnyal kevésbé ismert írását, amelynek apropója Pándi Pál (1926–1987) halála volt, a címe pedig szintén *A pillanat*. 1987 júliusában jelent meg ez az érzékeny, enigmatikus szöveg a Kritika hasábjain. Szerzője a „Pándi-szindróma” titkát firtatva felidéz egy közelmúltbéli estét, amikor akadémikus nemzedéktársával egyazon sugallat hatására léptek ki a rothadó, belterjes 1980-as évek egyik tipikus bankettjéről, s kezdtek holdkórosként körbejárni gyermekkoruk Debrecenét. A tudni sem érdemes titkok és ócska kis pletykák vidékéről visszamenekültek mintegy a mitikus gyermekkor tiszta világába. Pontosabban visszaléptek volna, mert csupán bolyongtak életük díszletei között az önmagaság, az önazonosság egykor oly jóleső érzése nélkül. Talán nem vetem el a sulykot, ha azt gondolom, nem pusztán személyes életük megfeneklését érzékelték mindketten ezen az estén, de életük teloszáat, a nemzet, az értelmiség által képviselni hivatott közösség sorsát látták meg hirtelen, zavaró élességgel. „[E]gyetlen olyan közös pillanat van az életünkben, aminek vagy most jött el az ideje, hogy ne csak az én élményem maradjon, vagy nem mondható ki soha már. Igen. A pillanat.”⁵⁰ Ismétlem: mindezt 1987 júliusában írja Szabó Magda, Pándi ürügyén egyúttal önmagát is meggyászolva, hiszen akármilyen levegőtlen és alternatívát vesztettek voltak ezek az 1980-as évek, azért mégis csak az 1945 és 1989 közötti időszak tette ki és határozta meg Szabó Magda életének nagyobbik részét. Nem véletlenül hangsúlyozza az író nő Pándi ingerült, elutasító viselkedését. „Ha engem is kiűzött az a valami, viseljem egyedül a súlyát, nem tudunk egymásnak segíteni” – tolmácsolja kollégája vélt gondolatait.⁵¹ Az akadémikus köszönés nélkül távozik; láthatóan bosszantja, hogy földije leleplezte, megzavarta merengésében. „Hány rétege van Pándi sötétjének, szomorúságának, mi az, amit megbocsátott, mi az, amit nem...” – tűnődik az emlékező.⁵² Kicsit mintha önmagától is kérdezné...

S az ügy nem hagyja nyugodni – az 1990-es regényben újfent napirendre tűzi. A címadó fejezet szerint „minden akció folyamán és minden élet során van egy, csak egyes-egyedül egyetlenegy pillanat, amikor a Sors urnáját tartó kéz, amely a ránk váró áldások-csapások történetét jelző sorstáblákat rázza és kiveti, egy lélegzetvételnyi időre megáll, és ha valaki éppen ebben a parányi szünetben lép valamerre, ami ellenkező irányba visz attól az úttól, aminek jelzése a nevére szóló sorstáblán írva áll, végigbotorkálhat rajta az istenek büntetése nélkül, nem állítja meg Iuppiter sem.”⁵³ Mintha a

48 Mohás Livia sok tekintetben elmarasztalható esszéje az író nő születésének századik évfordulója kapcsán született: MOHÁS LÍVIA, *Arcképvázlat Szabó Magda rejtőzködő személyiségéhez* (Budapest: Nap Kiadó, 2018).

49 KÓNYA JUDIT, *Szabó Magda: Ez mind én voltam...* (Budapest: Jaffa Kiadó, 2008), 202.

50 SZABÓ MAGDA, „A pillanat”, *Kritika* 16, 7. sz. (1987): 31–32.

51 Uo., 32.

52 Uo.

53 SZABÓ, *A pillanat*, 180.

görög *kairosz* (καιρός) alapegysége állna előttünk: a megélés-átélés *produktív* pillanata. A valóságot felfüggesztő és újjáteremtő megvalósulás esélye-lehetősége *mint potenciális esemény*. Azt hiszem, ez a joyce-i pillanat az, amely nem adatott meg Pándinak, s amelyre Szabó Magda ugyancsak hiába várt: az epifánia helyét esetében a spátreakció foglalta el. 1990 januárjában még javában saját sebeit nyalogatja, félreállításai miatt sopánkodik, kenyérgondokat, közeli éhhalált vizionál, latolgatja, mit szabadított rá a „nagy fordulat”.⁵⁴ S miközben regénye, *A pillanat* sorsáért aggódik, nem sejtí, hogy a nagybetűs pillanat ment el mellette, mellettünk, a nemzet mellett: a közös katarzis, az *Erőnk szerint* drámáiban körvonalazott *európai magyar alternatíva* áldoztatott fel ismét a klikkharcok, a lobbierdekek, a faji, vallási és hatalmi viták, gyűlölködések oltárán. „Creusát imprimáltam, ha lesz még könyvhét, május végén megjelenik – írja Eva Haldimann-nak –, újat írni nemigen tudok, ilyen tanácstalan zavar még nem élt bennem. [...] nem tudom, most mit kezdjek magammal”.⁵⁵ Svájci kritikusa előtt 1990 októberében mondja ki először azt, amit homályosan már 1987 nyarán sejtett, tudott: „elmúlt a Pillanat – nagy P-vel! –, nem a regény, a szituáció. [...] Tudod, [Kumacs.] az országért kár. Olyan isteni percek voltak, mikor a keletnémeteknek kinyitotta a vasfüggönyt, s még sok ilyen perc, nézd meg, mi lett belőle. Pedig nem jön Pillanat, a fehér ló nagyon ritkán áll meg a Duna-medencében.”⁵⁶ Alig két évvel később már nyilvánvaló a számára: a rendszerváltás *mint esemény* lezárult, *mint lelki-szellemi alternatíva* pedig füstbe ment, kicsorbult. „A Pillanat egyszer áll meg előtted, s ha nem ismered fel, továbbáll. Elment a mi pillanatunk, s még csak meg sem írhatom a részleteit szívem szerint, mert az a régi apparátus újra működne, jöhetne Orwell, ha nem mondom, hogy ripityom, sárgarigó, galambom, nem vagy Te senki.”⁵⁷

Végezetül egy kérdés. Nyilvánvaló, hogy a mi értelmiségi, írástudói szerepünk, szerepértelmezésünk alapvetően különbözik a Szabó Magdától és a Pándi Pálétól, nemcsak ideológiai-politikai okokból, de történeti szituáltságunk okán is. Mégis, vajon kinek a feladata ma, hogy – félretéve saját karrierjének, boldogulásának szempontjait – az újabb és újabb pillanatok őre legyen? (A kérdés természetesen költői.)

54 „[A] nyugdíjamból nem tudom kifizetni a telefont, postát, világítást, egyéb illetlen szükségletekről nem is beszélve” – SzABÓ, *Drága Kumacs...*, 405 (1998. június 30-i levél).

55 Uo., 241. (1991. január 26.)

56 Uo., 255–256. (Bécs, 1990. október 30.)

57 Uo., 286. (Bécs, 1992. február 7.)

A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században

Főszerkesztő Száraz Orsolya, szerkesztette Fazakas Gergely Tamás és Imre Mihály
Loci Memoriae Hungaricae 7 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 353 l.

A múltról szóló tudományos diskurzus az utóbbi évtizedekben átalakulóban van. A feltárható tények mellett ugyanis egyre nagyobb teret kap a hozzájuk való utólagos viszonyulás, maga az emlékezet kérdése. A hazai kutatásban is így honosodott meg a *kulturális emlékezet* és az *emlékezhely* fogalma. Mint minden új narratívának, az emlékezetkutatásnak is lehetnek túlkapásai, annyi azonban bizonyos, hogy az új fogalomrendszer mentén érdemes újragondolni kultúránk fontosabb jelenségeit. E törekvés jegyében alakult meg a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport közel egy évtizeddel ezelőtt. Aktív tevékenységéről konferenciák sora és a nagyobb-részt ezek anyagát közlő kiadványsorozat (*Loci Memoriae Hungaricae*) hét kötete tanúskodik. Természetéből következően az emlékezetkutatás interdiszciplináris jellegű tevékenység, amelyben feloldódnak a hagyományos diszciplínák határai, és a korszakhatárok is átjárhatóbbakká válnak. A szóban forgó kiadványsorozat eddigi köteteinek tartalma pontosan jelzi ezt, hiszen az emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani kérdései (1–2. kötet) után olyan témák kaptak itt önálló kötetet, mint a mártírium kérdéseinek 15–19. századi narratívái (3. kötet), a magyar gályarabok és 1848 emlékezete (4. kötet), az évszázados németalföldi-magyar kapcsolatok (5. kötet) vagy az 1980-as évek magyar kulturális emlékezete (6.

kötet). A most bemutatandó hetedik kötet *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században* címet viseli.

A negyedfélszáz oldalas kiadvány azoknak az előadásoknak tanulmánnyá bővült változatát adja közre, amelyek az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának, illetve a magyarországi és a határon túli egyetemek régi magyar irodalommal foglalkozó műhelyeinek konferenciáján hangzottak el a Debreceni Egyetem Aulájában 2017. május 18–20. között, a reformáció 500. évfordulója alkalmából. A szerkesztői *Előszóból* is kiderül, a konferencia megrendezését ezúttal a megszokottnál szélesebb kör támogatta akadémiai, egyetemi, egyházi és városi szinten egyaránt. A tanácskozást alapos szakmai előkészületek kísérték, amit az előadások tág időbeli és tematikai horizontja feltétlenül meg is kívánt. Az *Előszót* idézve: „A közzétett 25 írás azt a kérdést vizsgálja, hogy a kora újkor során Magyarországon, illetve a Német-római Birodalomban miképpen emlékeztek a protestánsok és katolikusok – tudatosan, reflektív módon vagy éppen rejtetten, utólag kikövetkeztethetően – a nyugat-európai és Kárpát-medencei reformáció kezdeteire. A tanulmányok tekintettel vannak az emlékezők saját értelmezői jelene felőli interpretációra: a reformáció eseményeinek utólagos aktualizálására, mitizálására. Arra, hogy az utókor miképpen viszonyult a reformáció teológiájához, hitvallásaihoz,

nyelvi és irodalmi hagyományához, illetve milyen külföldi kapcsolódási pontjai, mintái voltak a kora újkori emlékezési mechanizmusoknak.” (7)

A kötet anyaga négy nagyobb tematikus egységre bomlik. Az első *A reformáció évfordulói* címet viseli. Az öt tanulmány közös tanulsága, hogy a kora újkori reformációs megemlékezések még kivétel nélkül konfesszionális tartalmúak voltak, s a felekezeti viták árnyékában történtek; céljuk 1617 körül elsősorban a felekezeti tudat kanonizációja, száz évvel később pedig annak újbóli megerősítése volt. P. Vásárhelyi Judit (*A reformáció százéves évfordulója a heidelbergi egyetemen*) az 1617-es heidelbergi egyetemi megemlékezéseket vizsgálva rámutat, hogy azok egy-két apró mozzanattól eltekintve a protestáns unió szellemében szerveződtek, tudatosan kerültek tehát a lutheri és kálvini tanok ütközését. Tanulmánya különös figyelmet szentel a heidelbergi események magyar vonatkozásainak: ezek közül a legfontosabb, hogy Abraham Scultetus újesztendei prédikációját Szenci Molnár Albert jóvoltából a magyar érdeklődők néhány hónappal később már anyanyelvükön is olvashatták, illetve hogy a november elsején tartott ünnepi disputa főszereplője a népes korabeli magyar heidelbergi peregrináció egyik kiemelkedő tagja, Prágai András volt, David Pareus prodékán tanítványa. Mindebben elsősorban a pfalziak magyarok iránti megbecsülését kell látnunk, ugyanakkor a fejleményeket bizonyos mértékig aktuálpolitikai tényezők is motiválták: az 1617. év tavaszán éppen Pareus professzor közvetítette Bethlen Gábor levelét a pfalzi V. Frigyes felé, amelyben az erdélyi fejedelem támogatásáról biztosította az 1608-ban alakult Protestáns Uniót.

Ugyanehhez a kérdéskörhöz kapcsolódva Imre Mihály tanulmánya (*Protestáns-*

katolikus polémia az 1617-es centenáriumról) debreceni és sárospataki kolligátumokat vizsgál az 1617–1619 közötti időszakból, amelyeknek darabjai tematikusan a jubileumi év eseményeihez kötődnek. Elismerően állapítja meg, hogy a kolligátumokat készítő peregrinusaink „reflektáltan és tájékozottan szemlélték saját jelenüket, felekezeti identitásuk horizontján jelen volt a rendkívül tág és összetett német felekezeti ádáz polémia világa is, érzékelték egy másik kommunikációs tér sajátosságait”. (40)

Bitskey István írása (*Vita a reformáció évfordulójáról 1717-ben*) a száz esztendővel későbbi, 1717. évi német ünnepségek kapcsán fellángoló lutheránus–katolikus hitviták tanulságait elemzi. Tanulmánya végén figyelemre méltó utalást tesz arra, hogy az ünnepléssel kapcsolatban a protestánsok körében is jelentkeztek rosszalló hangok, méghozzá a pietizmus hívei részéről, akik elleneztek a külsőségeiben is egyre erősödő Luther-kultuszt. A bicentenáriumi eseményekhez kapcsolódó másik értekezés szerzője, Csepregi Zoltán, a wittenbergi és a hallei ünneplésről szólva (*Félúton a felekezeti identitás megteremtése [1617] és elbúcsúztatása között [1817]: Ünneplés és ünneprontás a 18. században*) szintén utal a lutheri irányon belül az ortodox és pietista álláspont közötti feszültségre. A tanulmány a hazai ünneplések szerény forrásait is vizsgálja, s kiemeli az 1724-ből ránk maradt, a reformáció emlékezetét szimbolikusan ábrázoló felvidéki olajfestmény jelentőségét. Ugyanebből a tárgykörből veszi témáját Csorba Dávid írása (*A reformáció 1717-es ünnepe Patakon*). Ifjabb Csécsi János professzor általa bemutatott latin nyelvű sárospataki ünnepi beszéde később Zürichben jelent meg, s mivel a hazai mellett a svájci olvasókat is

meg kívánta szólítani, a szöveg legalább annyira kötődik a gályarabság emlékezet-kultúrájához, mint általában a reformáció emlékezetéhez.

A kötet második, *Reformátorok és művek* című fejezetében négy tanulmány Luther, kettő pedig Kálvin emlékezetéhez kapcsolódik. Verók Attila írása (*Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál*) az erdélyi szász evangélikusok körében keresi Luther és Honterus emlékezetének nyomait. Sorra veszi a két reformátor kerek évfordulóit, de emléküket idéző konkrét ünneplésre alig talál feljegyzést. Ősz Sándor Előd a régi kolozsvári egyházi könyvgyűjtemények korabeli Luther-köteteit veszi számba (*Luther-kötetek a régi kolozsvári könyvtárakban*), s azok műfaját, lehetséges használói körét és Erdélybe kerülésük körülményeit vizsgálva hasonló megállapításra jut, mint korábban az erdélyi könyvtárak Kálvin-kiadásaival kapcsolatban, nevezetesen, hogy „az erdélyi értelmiségiek jóval gyakrabban olvastak bibliai kommentárokat, mint nagy rendszerező teológiai munkákat vagy vitairatokat, hiszen a lelkészek és tanítók alapvető feladata a rendszeres igehirdetés volt. Prédikációírás közben még két évszázad múltán is előszeretettel forgatták a reformátorok munkáit.” (89)

Figyelemre méltó, hogy Kálvinnal szemben Luther alakjához topikus nyelvi elemek is tapadtak a kora újkori egyházi irodalomban, ami a német reformátor emlékezetének folklorizálódását mutatja. Papp Ingrid e tárgykörben a sérthetetlen szent könyv toposzának alakulását vizsgálja lutheránus prédikátorok írásaiban (*Lutheránus prédikátorok és a sérthetetlen szent könyv*), Petneházi Gábor tanulmánya (*Incesztus és bűnbocsánat: Luther [és Melancthon] egyik exempluma, magyarországi és európai elő-*

fordulásai és a műfaj kora újkori használata) pedig egy, a német reformátorhoz szorosan kötődő, a kora újkori egyházi irodalomban elterjedt exemplum európai és hazai recepcióját tárja föl gazdag filológiai apparátus segítségével.

Ami a korabeli hazai Kálvin-recepciót illeti, Magyar Balázs Dávid (*Kálvin János [és Luther?] házassági és családi életre vonatkozó elgondolásának recepciója Tarpai Szilágyi András Libellus repudii et divortii Christiani [1667] című művében*) egy házasságról és válásról szóló 17. századi magyar nyelvű könyvecskében keresi Kálvin hatását. Az igen csekély számú konkrét hivatkozást annak tulajdonítja, hogy Kálvin követői a *Sola Scriptura*-elv jegyében leginkább konkrét bibliai locusokat neveznek meg érveik igazolására, Kálvin hatása tehát nem feltétlenül direkt formában, hanem inkább áttételesen, a szigorú biblicizmus elvén át érvényesült.

A kötet egyik legizgalmasabb tanulmánya Tóth Zsombor tollából származik (*Protestáns biográfia és hosszú reformáció*), aki Béza Kálvin-életrajzának Huszti Szabó Lászlótól származó, eddig ismeretlen, 1758-as kézirat fordításának bemutatásával a reformáció hazai emlékezetének egészére vonatkozóan is fontos kérdéseket vet föl. Egyet kell értenünk a szerzővel abban, hogy „a 17–18. századi kézirat irodalmi nyilvánosság irodalomtörténeti jelentőségét még mindig nem tudjuk kellőképpen tisztázni” (154). A szóban forgó, hamarosan megjelenő kézirat valóban átalakíthatja a reformáció 18. századi magyarországi emlékezetéről alkotott eddigi képünket, s nem kizárt, hogy további hasonló jelentőségű 18. századi kéziratok lappanganak még. Hogy mindez szükségessé teszi-e a „hosszú reformáció” fogalmának bevezetését, ahogy azt Tóth Zsom-

bor szorgalmazza, arról a jövőben nyilván még vitázni fognak a korszak kutatói.

A fejezet záró tanulmányában (*Dávid Ferenc az emlékezet és felejtés határán*) Kovács Sándor az unitárius egyház alapítójának, Dávid Ferencnek az emlékezetét kíséri végig mártíriumától egészen a legújabb időkig.

A kötet következő, *A reformáció emlékezete és hagyománya* című fejezetének írásai a reformáció hagyományának néhány jellegzetes identitásképző nyelvi tényezőjét érintik: a beszédmod jellegzetességeit, a vitairatok és prédikációk identitásképző szerepét, a reformáció emlékezetének írásbeli rétegeit és a gyülekezeti ének gyakorlatát.

Fazakas Gergely Tamás (*A tudatlanság homálya és az evangélium világossága: A reformáció emlékezete mint antithetikus beszédmod a kora újkorban*) azt a kérdést járja körül rendkívül bőséges és beszédes példaanyag mozgósításával, hogyan vált a világosság-sötétség metaforáira épülő antithetikus beszédmod a reformáció történeteit elbeszélő nyelvi keretté a kora újkorban, többnyire a protestáns, de olykor a katolikus fél számára is. Rendkívül izgalmas, de a tanulmány keretein túlmutató kérdés lehetne e beszédmod későbbi továbbélése a felvilágosodás eszmeiségében, és annak viszonya korábbi szakrális előzményeihez.

Heltai János az 1616–1619-es évek vitairatait és prédikációit vizsgálva (*A menygyei tudomány tiszta világos folyamja: Adalékok a felekezeti tudatok kialakulásához az 1616–1619-es évek vitairatai és prédikációi alapján*) arra a következtetésre jut, hogy Pázmány fellépése után új korszak kezdődött a hazai protestáns közösségek önszemléletében. Azok ugyanis korábban a széteső római egyház keretei között első-

sorban spirituális tényezőként, azaz eklézsiaként, Krisztust követő gyülekezetként határozták meg magukat. A trienti zsinat nyomán megerősödő katolikus lelkiséggel szemben azonban szervezeti, jogi, politikai értelemben a korábnál karakteresebb önmeghatározásra kényszerültek. Ez a folyamat Nyugat-Európában jóval előbb befejeződött. Heltai fontos felismerése, hogy nálunk a „felekezeti tudatok kialakulása csak lassú folyamatként írható le” (206). Ezt a folyamatot Pázmány fellépése ugyan felgyorsította, ténylegesen azonban csak a század végére, a protestánsüldözés évtizede után zárult le.

Guitman Barnabás *A Sáros vármegyei reformáció protestáns emlékezetének rétegeit* elemezve arra figyelmeztet, hogy „mindenkor az aktuális problémáira is reflektálva [...] konstruálja újra történelme saját narratíváját”. Ennek következtében a történelmi hitelesség igénye gyakran elvész a történelmi kánon kialakítása során. Guitman felismerésében sok megfontolnivaló van, viszont azt is látnunk kell, hogy ennek az elvnek az abszolutizálása tulajdonképpen kétségbe vonná mindenfajta történelmi vizsgálódás értelmét. Tóth Gergely István tanulmánya (*Historia querelam: Sérelmekből összeálló egyháztörténet Okolicsányi Pál Historia diplomatica című munkájában*) e kérdésben sokkal visszafogottabban fogalmaz. Az általa bemutatott egyháztörténelmi munka 1704-ben, II. Rákóczi Ferenc környezetében készült a selmecbányai béketárgyalásokra. A körülményekből következően Okolicsányi Pál írásának alapvonása az üldöztetés narratívája, ami a valós történésekhez képest komoly hangsúlyeltolódásokat eredményezett. Tóth Gergely István szerint ez a beszédmod a következő évtizedekben kiteljesedő hazai protestáns egyháztörténet-írásnak általa-

nosságban sajátja maradt, s bizonyos „beidegződések vonatkozásában máig érezteti hatását” (227). E megállapítás valóban megszívlelendő figyelmeztetés a mindenkori, így a mai egyháztörténet-írás számára is.

A protestáns énekkincs a reformáció emlékezetének az a rétege, amely jelentős mértékben máig megőrződött. H. Hubert Gabriella értekezése (*A reformáció gyülekezeti énekeinek emlékezete a 16–18. századi énekeskönyvi kánonban*) a protestáns énekkultúra azon jellegzetességeit veszi számba, amelyek e folyamatos jelenlétet biztosították: ilyen az anyanyelvűség, az éneklési gyakorlat konzervativizmusa, a dallambeli kötöttség, az énekeskönyv mint médium és végül a teológiai háttér. A kérdéshez kapcsolódik Nagy Levente írása (*Agyagfalvi Sándor Gergely énekeskönyve és a román reformáció*), aki egy 1642-es kéziratos román nyelvű énekeskönyv-fordítás kapcsán hangsúlyozza, hogy a korabeli magyar protestáns énekkincs a románság körében végzett reformációs kísérletekben is kiemelkedő szerepet játszott.

A kötet utolsó tematikus egységének címe: *Katolikus–protestáns viták*. Az itt szereplő írások fő tanulsága, hogy a 16–17. századi hazai Kálvin-recepció egyik fő hordozója a vitairat műfaja. A református fél a polémia során támaszként fordul a reformátor írásaihoz, de a katolikus fél gyakran maga is ugyanezt teszi, taktikai okokból viszont nem ritkán torzítva idézi Kálvin szövegeit. Ajkay Alinka tanulmánya (*„Calvinus megvallja”: Pázmány Kálvin-hivatkozásairól*) Pázmány Péter Kálvint támadó vitairatában (*Az nagi Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene*) példákat keres az *Institutio* szövegének torzításaira. Oláh Róbert írása (*„Kalauznak calumnia minden dolga”: Pósa-házi János válasza Pázmány*

Péternek a reformáció kezdetéről) rámutat arra, hogy Pázmány eljárását már kései vitapartnere, Pósa-házi János is lefűlelte, miközben Pázmányt idézve gyakran maga is ugyanebbe a kísértésbe esett. Hargittay Emil (*Nem felelnek a Kalauzra? A Pázmány halála utáni Kalauz-bírálatok*) Pázmány Kalauza további protestáns bírálatait elemezve értekezik ugyanerről a kérdésről.

A hitviták tárgykörében két konkrét esetleírást, illetve értelmezést is közöl a kötet. Lázár István Dávid az 1584-ben Váradon megrendezett jezsuita-református vita körülményeit tárja fel (*Az 1584-es váradi hitvita*), Báthory Orsolya pedig az 1610-es zsolnai evangélikus zsinat nyomán született, eddig alig ismert Pázmányvitairat retorikai elemzését nyújtja (*Pázmány Péter Peniculus papporum*).

Sajátos szint képvisel a kötetben Balázs József *A katolikus és protestáns felekezeti vita a 16–17. századi iszlámmellenes irodalomban* című tanulmánya. A szerző neves kora újkori protestáns és katolikus hitvitázók írásait elemezve arra a következtetésre jut, hogy a két fél iszlámmellenes megnyilatkozásai elsősorban nem a folyamatosan jelen lévő török ellen irányultak, hanem csupán ürügyet szolgáltatottak számukra ahhoz, hogy saját belső vitáikat tovább folytatva egymást vádolják meg törökösséggel.

A kiadvány érdekes színfoltja Knapp Éva *Arbor haereseon* című ikonográfiai kérdésekkel foglalkozó tanulmánya. Az „eretnekség fája” egy olyan fametszet-ábrázolás, amelynek egyetlen hazai példánya Szegedi Kis István *Speculum*a Hódmezővásárhelyen őrzött példányának vendég-metszete. A szerző a metszet hagyományozódásának körülményeit vizsgálva megkérdőjelezi Imre Mihály korábbi feltételezését, mi-

szerint az nem más, mint a 16. században nálunk is rendkívül népszerű wittenbergi történelemértelmezés képi megjelenítése. A kérdés ezzel nyitottá vált, részletei további kutatást igényelnek majd.

A kötet tanulmányain végigtekintve az alábbi, általános érvényű következtetésekre juthatunk. Először: a sajátos geopolitikai viszonyoknak köszönhetően a felekezeti identitásképződés nálunk hosszabban – bizonyos értelemben a 17. század végéig – elhúzódó folyamat, mint a német protestánsok körében, ahol a felekezeti keretek jogi, politikai értelemben már jóval korábban kialakultak.

Másodsor: nyilvánvaló, hogy a protestáns felekezetek a kora újkorban különböző módon viszonyultak a reformáció emlékezetéhez. A német evangélikusság identitása erősen Luther személyéhez kötődött, s ez a kultuszképződés idővel a reformátor emlékezetének popularizálódását, folklorizálódását is eredményezte. Ennek nálunk exemplumok mellett ikonografikus nyomai is vannak. Kálvin alakja köré hasonló kultusz nem épült, legalábbis hazai környezetben ennek nincsenek nyomai, a református identitás tehát sokkal inkább a Kálvin által képviselt szigorú biblikusság és az üldözött egyház képzete mentén formálódott. Az unitárius identitás meghatározó eleme évszázadokon át az alapító és mártíromságot szenvedő Dávid Ferenc alakja maradt.

Harmadsor: a reformáció centenáriuma és bicentenáriuma külsőségekben is megnyilvánuló ünneplésének hazai környezetben kevés nyoma van. A német protestáns tartományokban és városokban történekről leginkább a peregrinus diákok közvetítésével szerzett tudomást a műveltebb hazai közvélemény. A fentiek okát leginkább a városi (polgári) és azon belül

a sajátos egyetemi közeg hazai hiányában kereshetjük. Jellemző persze, hogy a német protestantizmus is megosztott az ünnepi pompa mértékét illetően, hiszen a református és a pietista körök e tekintetben visszafogottabban viselkedtek.

Végül jellemző, hogy a reformátori hagyományra való közvetlen hivatkozás leginkább a hitvita-irodalomban érhető tetten. Ez azonban jól képzett teológusok szűk körének szellemi elfoglaltsága maradt, szélesebb tömegekre nem hatott, sőt a lelkészek többségét is érintetlenül hagyta. Nálunk a reformátorok elméleti munkáit különben is kevesen olvasták, így Luther és Kálvin hatása leginkább áttételesen érvényesült: kommentárok, prédikációs kötetek és a gyülekezeti énekítés közvetítésével.

A tartalmában rendkívül gazdag konferencia-kötetet Száraz Orsolya, Fazakas Gergely Tamás és Imre Mihály pedáns szerkesztői munkája teszi, a szolid külsővel együtt, a reformáció ötszázadik évfordulójához méltó kiadvánnyá. Egyszerre összegzése ez az elmúlt évtizedek szerteágazó kutatói munkájának, de reményünk szerint talán kezdete is a reformáció hazai emlékezetével kapcsolatos, a korábbiaknál összehangoltabb tudományos együtt gondolkodásnak. A kötetet lapozgatva ugyanis két vágy menthetetlenül megfogalmazódik az olvasóban. Egyrészt jó lenne látni, hogyan alakult a reformáció emlékezete a német protestáns területeken kívüli Európában, Svájcban, Németalföldön, az angolszász kultúrában, esetleg az üldözött hugenotta közösségek körében, s annak milyen hatása volt nálunk; másrészt ugyancsak izgalmas kérdés, hogyan módosult a reformáció hazai emlékezete a következő két évszázadban. A kötet több szerzője is utal arra, hogy az 1817-es megemlékezésekkel fordulat következett be a

reformáció emlékezetében. Nyilvánvaló, hogy a kor romantikába hajló életérzése a közös „nemzeti” jegyében lassan feloldotta a korábbi felekezeti ellentéteket. Jó lenne azonban mindennek a részleteit is ismerni. Aztán a 20. századba átlépve még izgalmasabbá válik a kérdés, ha azt keressük, hogyan hatottak a reformáció emlékezetére az erősödő urbanizáció és az azt kísérő szekularizáció, illetve a teológiai

megújulás, vagy éppen a szocializmus jelentette kihívások. Mindennek vizsgálata természetesen már egy újabb konferencia feladata lehetne, aminek létrehívásához a most bemutatott kötet is ösztönzéseket adhat. Kíváncsi a korszak kutatóinak, hogy ne várjanak ezzel a következő kerek három számjegyű évfordulóig!

Győri L. János

Media and Literature in Multilingual Hungary (1770–1820)

Edited by Ágnes Dóbék, Gábor Mészáros and Gábor Vaderna
Reciti Conference Books 3 (Budapest: Reciti, 2019), 285 l.

A *Media and Literature...* kötet az azonos című, 2018 áprilisában Győrben és Pannonhalmán megrendezett konferencia szerkesztett anyagát adja közre. Az (MTA) BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Kutatócsoport szervezésében megvalósított tanácskozás fő célkitűzéseként szerepelt, hogy a régióban először termékeny diskurzus szülessen a felvilágosodás kori Nyugat-Magyarország sajtótörténetéről, valamint annak irodalmi, művelődésszervezési és nyelvpolitikai vonatkozásairól. A külföldi kutatók bevonásával készült konferenciakötet 18 különálló tanulmányt tartalmaz, melyek angol (11) és német nyelvűek (7). A két nyelvű kiadvány híven tükrözi a csoport változatos és sokrétű kutatási irányvonalait, egyúttal rámutat arra, hogy a 19. század küszöbén álló Magyarország zsrnalisztikájának tanulmányozása irodalom- és kultúratudományi szempontból igen fontos, ám a kutató számára nagy kihívást jelentő feladat, hiszen egy rendkívül szerteágazó területre lépett.

A kötetet bevezető tanulmányában (*Language, Media and Politics in the Hungarian Kingdom between 1770 and 1820*) Vaderna Gábor kifejti, hogy a Habsburg Magyarország regionális viszonylatban való politikai és gazdasági megerősödése a korszak figyelemreméltó kulturális fejlődésének eredményeként is értelmezhető. A felvilágosodás ösztönözte innováció természetesen intőzőleg intézményi átalakításokkal is jár, melynek egyik legmarkánsabb lenyomata a korabeli sajtó expanziója és más irodalmi formákkal való organikus együttlétezése. Az újságírás koncepciójának átalakulásával lehetőség nyílt a sajtó specializálódására, egy olyan újításra, amelyet a felvilágosodás kori tudományszemlélet hívott életre. A hagyományosan olvasott gazdasági és politikai újságok mellett az olvasó most már hozzáfért a különböző tudományterületekre fókuszáló szakfolyóiratokhoz is. Az információhoz való könnyebb hozzáférés és a kínálat kiszélesedése a korábbtól eltérő elvárásokat támasztott a szerkesztők és az olvasók felé is, melynek

eredményeként újféle olvasói és szerkesztői magatartások alakultak ki. Azonban, ahogyan azt Vaderna Gábor is hangsúlyozza, nem szabad szem elől téveszteni a tényt, hogy mindezen változásokat a nyugat-magyarországi (és részben osztrák) arisztokrácia szakmai és politikai érdekei motiválták. Polgári réteg hiányában az a kivételes helyzet állt elő, hogy a legszűkebb s egyszerűs mind legkiváltságosabb társadalmi réteg tette lehetővé az információ szabad áramlását az írni-olvasni tudó populáció tagjai között. Igaz, hogy a 18–19. század fordulóján Magyarország társadalmi-politikai struktúrája európai viszonylatban elmaradottnak számított, mégis tagadhatatlan, hogy multietnicitásának köszönhetően páratlan nyelvi és kulturális diverzitás jellemezte. A felvilágosodás kori sajtó ebben a sokszínű és többnyelvű kontextusban bontakozott ki és fejlődött szüntelen. A kötet tanulmányait az a közös gondolat fogja össze, hogy különböző perspektívákból vizsgálják meg a korszakot felölelő fél évszázad nyugat-európai sajtókultúráját e minden tekintetben heterogén környezetben. Egy ilyen nagy ívű vállalkozás kétségkívül megköveteli a diszciplináris határok átlépését, a megközelítések és nézőpontok egymásba fonódását.

A témának megfelelően a kiadvány változatos területeket tár le, és vonalakban a következő kérdésköröket tárgyalja: kulturális fejlődés és innováció (az információ általános terjesztése, folyóiratok, szótárak); kitekintés a regionális zszurnalisztikára (mai Horvátország, Felvidék); nyelvpolitika (nyelvi tervezés, a magyar nyelv preferálása a némettel és a latinnal szemben); politikai újságírás, irodalomkritika és -terjesztés, s végül, de nem utolsósorban, valláspolitikai.

A kulturális fejlődés fogalma elválaszthatatlan a nyelvpolitikától, a nemzeti

szintű nyelvi tervezés kérdésétől, különösképpen egy olyan társadalomban, ahol a hivatalos nyelv nem a többségi beszélt nyelv. Bár a modern értelemben vett nyelvpolitikai cselekvésre egészen az 1830-as évekig várni kellett (a magyar 1836-ban vált az ország hivatalos nyelvévé, majd 1844-ben kizárólagos hivatalos nyelvvé), a magyar nyelv ügyének előmozdítása már a 18. század harmadik felében teret nyert a köztudatban. A magyar nyelvű folyóiratok és a magyar szótárak egyre nagyobb számban való megjelenése óriási jelentőséggel bírt a Királyi Magyarországon, hiszen jogos alapot teremtett a magyar nyelvi identitás megerősítésére a latin, és egyre erősödő mértékben német nyelvű kormányzással szemben. Fried István tanulmányában (*Mehrsprachtigkeit in den ersten Jahrzehnten der ungarischen Zeitschriftenliteratur* [„Többnyelvűség a magyar irodalmi újságírás első évtizedeiben”]) a nyugat-magyarországi sajtó többnyelvűségét vizsgálja az 1810-es évek nemzeti mozgalmainak és a nyelvi tervezés kezdetének fényében, és arra a fontos következtetésre jut, hogy a különböző nyelveken történő publikálás nemcsak a magyar nyelven való írást és olvasást ösztönözte, hanem általánosságban segítette elő a tudás terjesztését a történelmi Magyarország területén. Hasonlóképpen a nyelvi kérdésre összpontosítva Lengyel Réka, Kiss Margit és Eva Kowalská tanulmányai megerősítik Fried István álláspontját, kimutatva, hogy az anyanyelvi újságírás közvetlen módon járult hozzá a nemzeti identitás megerősödéséhez és a tudás általános terjesztéséhez. Lengyel Réka beszámol az első magyar nyelvű hírlap, a Rát Mátyás evangélikus lelkész által alapított *Magyar Hirmondóról*, és annak jelentőségéről a magyar nyelv és irodalom terjesztésében. Kiss Margit ugyan-

ezen hírlap szerepét vizsgálja a magyar szótárak kiadásának előmozdításában, és rámutat Kresznerics Ferenc *A magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal* című úttörő nyelvészeti munkájának újító jellegére. Eva Kowalská az első szlovák nyelvű újságot mutatja be, Suzana Coha pedig a horvát sajtótörténet meghatározó eseményeit veszi számba, ezáltal a nem magyar nyelvű nemzetiségek sajtókultúráján keresztül a nemzeti identitás problematikájának egy további szeletét ismerhetjük meg.

A szigorúan vett nyelvi kérdéstől kicsit eltávolodva, vegyük most számba azokat a tanulmányokat, amelyek a kultúraterjesztés és a művelődésszervezés témáját tárgyalják. A kulturális újjáéledés jegyében a magyar intellektuális elit minél szélesebb körben kívánta népszerűsíteni a magyar kultúra és tudomány eredményeit. Vaderna Gábor munkájában Péczeli József (1750–1792) e területen végzett erőfeszítéseit veszi számba. Amellett, hogy élénk szellemi életet teremtett Komáromban, Péczeli nevét fémjelzi a *Mindenes Gyűjtemény*, amelyet sokan az első magyar tudományos folyóiratként tartanak számon. Csörsz Rumen István Sándor István és a *Sokféle* című folyóirat szerepét vizsgálja az irodalom- és tudományterjesztésben, Granasztói Olga pedig Kazinczy Ferenc kultúrateremtő munkásságát tárgyalja a *Hazai Tudósítások* hasábjain keresztül. Az irodalmi újságírás oldaláról Hegedüs Béla mutatja be Révai Miklós irodalomszemléletét a *Magyar Hirmondó* és a *Költeményes Magyar Gyűjtemény* vonatkozásában. Révai az irodalom tudományos alapú szemléletét próbálta népszerűsíteni, hangsúlyozva az irodalomtörténet-írás szükségszerűségét az irodalmi tanulmányokban és a szépirodalom művelésében. Balogh Piroska és Czibula Katalin tanul-

mányai a zsrnálkritika magyarországi megjelenésével foglalkoznak, Béres Norbert pedig a regény mint kulturális termék népszerűsítési és eladási stratégiáit elemzi, a regény fogyasztási cikké válása ugyanis új kihívás elé helyezi a kiadókat és egyben jelzi az olvasói igények átalakulását is.

A nyugat-magyarországi sajtó kiszélesedésének érdekes és izgalmas hozadéka az a látásmód, ahogyan a magyar újságírók szemlélték a nemzetközi zsrnalisztikai tendenciákat – ezt a kérdést Dóbék Ágnes reflektív tanulmánya világítja meg a külföldi sajtóból átvett könyvtártörténeti hírek kapcsán. Döbör András Szacsvey Sándor publicista *Magyar Kurirban* megjelent satirikus írásait értelmezte a politikai újságírás példájaként. A valaha jozefinista szemléletű, bécsi hírlapkiadói körökben elismert Szacsvey politikai szemlélete fokozatosan átalakult, míg végül a francia felvilágosodás és forradalom egyik legnyílabb támogatójává vált. Fél lábbal Ausztriában maradvá, Andrea Seidler azt vizsgálta, hogyan jelent meg az osztrák császári pár (Mária Terézia és I. Ferenc) Pozsony német nyelvű napilapjában, a *Preßburger Zeitungban* (1764–1929). A kötet záró tanulmányában Bárány Zsófia a közvélemény formálódását követi nyomon a vallásszabadság és a vallástolerancia kérdésén keresztül az 1817 és 1841 közötti időszakban.

A kötet megjelenése egységes és harmonikus a tartalommal. Az egyes tanulmányok részletesen annotáltak, a kötet végén név- és helységnévmutató található. Utóbbi tartalmazza a szövegekben említett, akkoriban a Habsburg Birodalomhoz tartozó települések mai neveit és az előfordulásuk oldalszámait. A *Media and Literature...* kötetben megjelent tanulmá-

nyok tanúbizonyságot adnak a kutatási terület szerteágazó és gazdag természetéről. A kötet olvasása során nyilvánvalóvá válik, hogy a nyugat-magyarországi sajtó kibontakozása nemcsak következménye, hanem egyben katalizátora is volt a felvi-

lágosodás kori eszmék elterjedésének, és ezzel együtt az anyanyelvi és a nemzeti identitás megerősödésének.

Aradi Csenge

Nagy az Isten állatkertje...: Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben

Szerk. Mercs István, *Modus Hodiernus* 9 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2019), 293 l.

Az állatok szerepe a művészetekben a prehisztórikus ábrázolásoktól napjainkig meghatározó volt, hiszen minden korszak a maga hiedelmei, hite és céljai érdekében ábrázolta őket, természetesen gazdag szimbolikus jelentéssel. Az állatábrázolás az írott forrásokban is tükröt tartott az ember elé, és a különféle állatok szépsége vagy csúfsága, a nekik tulajdonított jószág vagy gonoszság, erő vagy gyengeség, s egy sor egyéb moralitás-pár alapján, szimbolikus és allegorikus formában érzékeltette az ember gondolkodását, szenvedélyeit és erkölceit, az ember és ember közötti viszonyokat. Az irodalmi és képzőművészeti alkotások tartalmi-formai elemzése, a textusok és a kontextusok hermeneutikai sokrétűsége, a vallási-történeti-költői képek gazdag szimbólumrendszere végtelen interpretációs lehetőséget kínált és kínál. Az állatok folyamatos jelenléte a népi és művelt képzeletben, a teológiában, az irodalomban, a művészetekben és általában

a kultúrák történetében jelzi azt a kivételezett szerepet, amelyet a fauna jelentett az embernek a környező világgal kialakított kapcsolatában.

Egy nemrégiben megjelent tanulmánykötet egyaránt jelzi a téma iránti fokozott érdeklődést és a kutatási témához is illeszkedő kérdések történeti és elméleti feldolgozásának igényét. A magyar irodalom és néprajz tizennyolc jeles kutatója közreműködésével, a méltán európai hírű Nyíregyházi Állatparkban 2015-ben konferenciát rendeztek; az ott elhangzott előadásokból szerkesztette Mercs István a *Nagy az Isten állatkertje...: Állat(ság)ok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben* című kötetet. Bár a címben szereplő, többretegű jelentést hordozó közmondás több könyvnek is címet adott már, a jelen kötet alcíme egyértelműen jelzi műfaját: a kiadvány a magyar irodalom és művelődés állatábrázolásait, jeles állatalakjait mutatja be. „A könyv nem tárgytörténeti katalógus, nem is kézikönyv, hanem műközpontú, műértő elemzések és invenciózus értelmezések sorozata” (7) – állapítja meg tudós előszavában a kötet lektora, Ács Pál, aki ezzel nemcsak az olvasót ori-

* A recenzió az MTA-SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (TK2016-126) támogatásával készült.

entálja a könyv jellegét illetően, de felhívja a figyelmet az adott tematika kapcsán az *elocutio* mellett az *inventio* alapvető szerepére is. Bevezetője tulajdonképpen egy tizenkilencedik tanulmány, amely eszmei megközelítéssel, történelmi és filológiai érzékenységgel, a magyar és világirodalom néhány klasszikusát példaként hívva érzékelteti ember és állat kapcsolatának sarkalatos pontjait és e kapcsolat értelmezésének jelentőségét.

A feldolgozott témák kronológiai rendben követik egymást, a nyitó tanulmány pedig az időtlenséget sugalló néprajzi téma, Küllös Imola *Vadak vagy szelídek? Állatok a magyar népballadákban* című írása. Fellevezető gondolatai (mely állatok jelennek meg a magyar népballadákban? milyen szerepet töltenek be? vajon kimutatható-e nemi kötődés valamely állatfajtához?) nemcsak rendszerezik a mondandót, de az állatok szimbolikus jelentéshordó szerepét is hangsúlyozzák, gyakran szoros kapcsolatban a különböző korokból és helyekről származó hagyományok öröklődésével. A szerző a balladatípusok osztályozásával is jelzi, hogy a balladákban relatíve kevés állatszereplő van a maga fizikai valójában, viszont a költői mondanivaló nyomatékosításaként felhasznált metaforákkal, szó-láshasonlatokkal, proveriális szólásokkal – regionális és stiláris különbségekkel együtt – különösen nagy számban találkozhatunk.

A magyar irodalom 16. századi korszakába viszi az olvasót Szentmártoni Szabó Géza *Valós és legendás állatok Balassinál és kortársainál* című tanulmánya, amelyet a szerző a kortársak és a művelődéstörténeti háttér, a biztosan feltételezhető források feltérképezésével és néhány egykorú költő megszólításával indít. Balassi Bálint versei állathasonlatokban, metaforákban igen

gazdagok a vadászatot vagy a madarászatot megjelenítő költeményektől függetlenül is. A Balassi-kutató kategorizálásának köszönhetően megtudjuk, hogy a költő előszeretettel használta fel a madarak (főleg a daru, fecske, fogoly, galamb, gerlice, hattyú, sas, sólyom, pelikán) tulajdonságai által felkínált költői képeket, de vadon élő állatok és háziállatok, kétéltű csúszómászók, rovarok is szép számmal fordulnak elő költészetében. A fantázia teremtette állatok (pl. a mitológiában és bestiáriumokban leírt baziliszkusz) felidézése pedig az európai költői hagyomány része. Balassi állatos alakzatainak tekintélyes része a fülemülére vonatkozik, s ezt számos idézet is érzékelhetővé teszi.

A kötet következő tanulmánya két fantázialényre fókuszál Jankovics Józsefnek köszönhetően, aki a fönix és a griff alakját állítja elének Gyöngyösi István költészetét elemezve. A *Főnixek és Kardos Griffek: Állatszimbólumok Gyöngyösi István költészetében* című tanulmány is hangsúlyozza, milyen jelentős az állatok naturális és allegorikus szerepeltetése Gyöngyösinél és általában a 16–18. századi költőknél, hiszen az antik irodalmi-mitológiai képek, a Biblia, a középkori enciklopédikus ismeretek, az újlatin és nemzeti nyelvű irodalmak egyaránt eszmei-képi síkon biztos háttérként álltak mögöttük. Bár a tanulmány címe a fönix- és griffábrázolás bemutatását ígéri, a szerző több más, Gyöngyösi által felvontatott állat megjelenítését is nyomon követi. Ezek közül a reneszánsz és barokk kor külföldi irodalmaiban is gyakori bolha-toposz Gyöngyösi-féle feldolgozásának képbe emelése különösen hatásos akkord.

Csörsz Rumen István tanulmánya igazi csemege az állatszimbolika közköltészeti előfordulását tekintve. A közköltészet mint műfajcsoport sajátosságairól,

erkölcsi üzeneteiről, a versforma és az ének kapcsolatáról alkothatunk képet, amikor a szerző szöveg és dallam sajátos korrelációit tárja olvasói elé *A nyúl, a farkas és a pitypalatty: Moralizáló versek a XVII–XVIII. századi magyar közköltészetből* címmel közzétett tanulmányában. A nyúl panaszának magyarországi történetét és változatait is részletesen elemzi, míg a *Farkas panaszkodása* című szatirikus vers beemelése a két mű eredete és hazai pályafutása közötti hasonlóságra mutat rá, jelezve, hogy mindkét állat dala az emberi világ erőszakos megnyilvánulásai és a hatalom túlkapásai elleni vádirat. A tanulmány utolsó része a *Nyúl énekét* a korabeli kiadványok sorában követő pitypalatty-nótának szentelte a szerző. Az idők változásaira – a hallgatásával! – érzékenyen reagáló fürj dalát a versforma, a hagyomány és az erkölcsi üzenet értő tolmácsolásával ismerhetjük meg. Bár Csörsz konklúziója a magyar populáris irodalomra vonatkozik, az állatszimbolika több ezer éves történetében gyakori állati szerepváltozatokra is magyarázat lehet: „a védőbeszéd korstílusoktól függetlenül, állatok szavai mögé rejtve, de a legteljesebb mértékben emberi vonatkozásokkal, az emberek közösségének farkas- és nyúltörvényeit megörökítve hatolt végig a magyar közköltészetben” (71–72).

Az állatalakok az aiszóposzi eredetű mesék nélkülözhetetlen szereplői. Lengyel Réka a *„Mesélő tükrök”: Az ifjabb Hatvani István állatmeséinek forrásairól* című tanulmányát a 18–19. század fordulóján élt, méltatlanul elfeledett szerzőnek és 1799-ben (fordítások, átdolgozások formájában) kiadott ötven verses meséjének szenteli, amelyek közül húsz állatmese. Hatvani ugyan akkurátusan jelzi, mely mesét kinek a kiadványából fordította, a

tanmese-irodalommal foglalkozók számára azonban ez pusztán a szóban forgó kiadványt és szerzőjének preferenciáit minősíti. Feltétlenül jelezni kell, hogy a 15–16. század fordulójától kezdve a (főleg a forrásként Aiszóposzt, Phaedrust vagy Babrioszt feltüntető) tanmese-kiadásokban, a mindenkori szerzők/fordítók nyelvi, formai-műfaji, stiláris változtatásokon túl invenciózus bővítésekkel-szűkítésekkel, akár további szereplők beiktatásával vagy kitörlésével, akár a tanulság módosításával vagy egyenesen átfogalmazásával éltek. Lengyel Réka tehát egy filológiai és történetileg is igen bonyolult kérdés – a szerzőtől megszokott precizitással kifejtett – megválaszolását tűzte ki célul, amikor Hatvani meseváltozatainak forrásait kívánta beazonosítani, s így La Fontaine, a jezsuita Desbillons, valamint a német Geller és Lichtwer meseváltozatait górcső alá venni.

Hegedüs Béla *Mit jelent a kaméleon?* címmel a színváltoztató képességéről ismert állatnak egy 18. századi valós élethelyzetben, illetve egy irodalmi műben történt feltűnéséről értekezik. Egy valóban létező kaméleon, a Stephan Schulcz utazó által leírt állat története és a Schulcz kaméleonját (is) látó református szerző, Kalmár György által egy hexameteres költeményben, a *Valóságos A-B-C*-ben feltűnő kaméleon áll a dolgozat középpontjában. A 18. század tudós kutatója szellemesen és biztos kézzel szövi e két szerző (és a kaméleon) története közötti szálakat. A tanulmányban azonban zavaró néhány problémás, nem pontosított vagy egyenesen félreértett megfogalmazás. Érdemes lett volna tudatosítani az olvasóban, hogy Miskolczy Gáspár 18. század elején közzétett *Egy neves Vad-kertje* valójában egy lutheránus teológus, Wolfgang Frantze – 1612-ben Wit-

tenbergben megjelent *Animalium historia sacra* című latin nyelvű – munkájának a magyarítása; továbbá az eredeti kiadásra is szerencsésebb lett volna hivatkozni, tekintve, hogy az 1983-as kiadás csupán válogatást ad a teljes műből. A zsiráf reneszánsz kori ábrázolására vonatkozó rövid *digressio* viszont egyrészt nem odaillő, másrészt a szerző által hivatkozott tanulmány (amelyet nem olvastam, tehát csak Hegedüs szavaira támaszkodhatom), vagy annak olvasata hibáktól hemzseg: pl. Piero di Cosimo nem megrendelője, hanem festője az itt most nem pontosított képnek, amely vélhetően az 1490 körül festett *Vulcanus és Aeolus*, amelyen a – kairói szultán által Lorenzo de' Medicinek ajándékozott – zsiráf a Medici család szimbóluma. Tehát igenis láttak zsiráfot a firenzeiek. Szerencsésebb lett volna a szerzőnek a továbbiakban egyébként érzékletesen elemzett Kalmár-műre fókuszálnia. S talán a későbbiekre nézve hasznos kiegészítés: a kaméleon disznóhoz hasonlatos orrára való utalás Kalmár részéről a középkori bestiáriumokban is olvasható leírás.

A kötet következő esszéje Buda Attila ornitológiai irodalom terén szerzett jártasságát bizonyítja. A *Historizmus és ornitológia: Magyarország madarai szépirodalmi tárgyalásban a XIX. század végén* című írása egy rövid, de hasznos történeti bevezető, mely a „kétszárnyú és a kétlábú élőlények” több évezredes kapcsolatáról művelődés-, zoológia- és nyelvtörténeti tanulságokat sorakoztat föl. A tanulmány középpontjában a 19–20. század fordulóján élt (jogász végzettségű) K. Nagy Sándor *A madár-bírák: Elbeszél a madarak* (1908) című regénye áll. Buda Attila a szépirodalmi köntösbe bújtatott, 105 illusztrációval kísért ismeretterjesztő mű jellegének megfelelően irodalmi, or-

nitológiai, etológiai és jogi kérdésekben elmerülve mutatja be, de az irodalmár érzékeny rezdüléseivel elemzi e méltatlanul feledésbe merült művet. A regény formában írt, s a madarak tanácskozására épülő történeteket, mint megtudjuk, a korát jóval megelőző etológiai szemlélet hatja át, ami a madarak védelmében való megnyilvánulással egészül ki. A Buda Attila által újra felfedezett és bemutatott mű a Trianon előtti Magyarország sajátos látképe, mondjuk úgy, madárnézetből, s a gondos kifejtésnek köszönhetően az olvasó kedvet kap, hogy maga is fellapozza e madárregényt.

Cséve Anna sem könnyű feladatot tűzött ki maga elé, amikor *A szent hasú tarka tehén és a borívó galamb: Móricz Zsigmond állatmeséi* című tanulmányában a nagy író verses meséi utóéletének felvázolására vállalkozott „intertextuális, paratextuális és műfajtörténeti jellemzőkre és a szerzői szerep kialakulásának fontosságára is” (126) tekintettel. A Móricz-mesék Babitstól napjainkig terjedő, mintegy száz esztendődtől átfogó recepcióját a szerző példaszerűen foglalja össze, s ezzel utat mutat a további kutatások, különösen a források azonosítása számára. A legtöbb újdonsággal kecsegtető kutatási irány(ok) a szerző megfogalmazásában: „a lehetséges szövegforrások és az állatmesék filológiai szempontú összevetése elvégzendő feladat az alkotói pozíció, a poétikai-retorikai eljárások feltérképezéséhez” (132). S ennek illusztrálására – a tanulmány címében is jelzett – meseelemzések szolgálnak, majd tanulságos összefoglalót olvashatunk Móricz forráskezeléséről és irodalomszemléletéről a verses állatmesék vonatkozásában.

A kötet szerkesztője, Mercs István a humor szempontjából közelít az állatvilág irodalmi megjelenítéséhez. Tanul-

mánya (*A tyúknak két lába van, mégis kotlik: Nagy Lajos Képtelen természetrajz című művéről*) a nyelvi poénokra helyezi a hangsúlyt a könyv elemzésekor, amely már címében (*képtelen*) is kettős jelentést hordoz: „kép nélkül való”, költői *képek*ben és meghökkentő asszociációkban mégis gazdag. Mercs a műfaji besorolás, az életműben való elhelyezés és leírás után az erkölcsi, politikai és társadalmi áthallásokban gazdag humoreszkekre, s azon belül is a nyelvi humor, a helyzetkomikum keltette „képtelenségekre” koncentrál. Az elemzett írások talán legizgalmasabb darabja *A zsidó* című karcolat, amelyet a szerző szerencsésen vet egybe a korabeli élclapok antiszemitizmusával és más hasonló sztereotípiák megfogalmazásával. Mercs István tanulmánya sikeresen ötvözi *A képtelen természetrajz*ot leíró és elemző részeket az irodalmi háttérrel és a társadalmi, morális asszociációkkal, s ezzel az állatos téma nagyon is emberképpű állásfoglalására készíti az olvasót.

Mészáros Tibor *Az állatok királya – a kutya: Szerény bestiárium Márai Sándor művei alapján* című esszéje – egy sor világirodalmi és művelődéstörténeti példával alátámasztva – az állat tükör funkcióját hangsúlyozza rövid, de hatásos felvezetőjében. Bestiáriumának töredékei is „magukban hordozzák Márai jellegzetes emberi-írói gondolkodásmódját, világfelfogását”. A szerző néhány érzékletes felvázolt *sketch*ben, remekül kiválasztott idézetekkel mutatja be Márai és a fauna ambivalens viszonyát. S csak jelzésértékkel a kapcsolatok mibenlétét illetően: az „ember és állat mint társak”, a „szánnivaló ember”, „állatmánia kontra humanitás”, az „állat mint léthelyzet” mind a Márai-féle állatképre jellemző elemzési lehetőség – az alfejezetek címéből idézve. S bizonyos tör-

ténelmi-társadalmi helyzet szarkasztikus megfogalmazása sem hiányozhat, hiszen nincs olyan történelmi momentum, amelyre ne lehetne valamiképpen állathasonlatot találni. Végül „az ember állati szinten” alfejezet zárja e hatásos és hatásosan felvázolt Márai-töredékek sorát a *Csutora* című kutyaregény elemzése előtt. De nem maradhatott ki természetesen számos további kutya-ábrázolás sem a Márai-életmű e szempontú vizsgálatakor, így Mészáros Tibor értő interpretálásában ismerhetjük meg az önmagát „szelíd háziembernek” deklaráló író.

Takács Miklós *Szemponatok Déry Tibor Niki című regényének újraértelmezéséhez* című tanulmányában az ironia retorikai lehetőségein keresztül mutatja be az állatos szempontokat az individuum és a hatalom viszonyában. Kőszeghy Péter téma-választása – *Szűnyogok és nemes kócsagok: In memoriam Gáli József* – egy méltatlanul feledésbe merült írónak, drámaírónak állít emléket. A tanulmány első, Gáli életútját és főleg drámáinak sorsát bemutató része példaértékű, és a maga szinoptikus módján utat nyit az olvasó ráhangolásával a címben is jelzett novelláskötet bemutatásának. A három részre tagolt kötet címadó darabja mellett a többi novella is kellő teret kap Kőszeghy értő elemzésében, ahol az állatok hol realiztikus, hol szimbolikus feltűnése is a történetek realizmusát és szimbolikáját testesíti meg.

Az, hogy Fekete Istvánt a 20. századi magyar próza hangsúlyos alakjaként tartjuk immár számon, Santa Gábornak köszönhető, akinek a – sajnos – posztumusz tanulmánya (*Fekete István szamara*) bevezető soraiban ismételtén, meggyőződéssel vallja és bizonyítja, hogy Fekete István állatos regényei „mindig emberi létproblémák bemutatásai” (201), s „a sze-

replők humán típusok és magatartásformák megtestesítői” (uo.). Fekete István életútjának és műveinek legavatottabb szakértője a számos állatalak között talán leginkább humanizált, a *Kelében* szereplő Miska számár alakján keresztül mutatja be a zoomorf emberi akciók s reakciók, érdekek és érzelmek motivációit. Remek-beszabott elemzés egy minden részletében remekszabott állatrajzolatról.

Sík Sándor költészetének állatszimbólumai című tanulmányában Nagy Balázs a szakrális hagyomány és az állatszimbólika kapcsolatát vizsgálja. Bevezetőjében többféle vizsgálati módszert sorol föl, mégis az állatszimbólika tanulmányozásának hatékony módját az egy-egy alkotó munkásságában felfedezhető összefüggések feltárásában látja. Így kapott főszerepet a szépiróként, irodalomtudósként és esztétaként is jelentős Sík Sándor lírája. A szerző abból a többek által észlelt problematikából indul ki, miszerint a piarista szerzetes alapvetően teologikus iskolázottsága által meghatározott világtképéből vajon bontakozhat-e ki igazi költészet. Nagy Balázs az állatmotívumok hihetetlen gazdagságán keresztül keres választ e kérdésre a költő Sík Sándor tudós interpretálójaként, a kutya – és persze több más állat – megjeleneési formáira fókuszálva a több ezeréves (valós és szimbolikus) toposz-hagyomány ismeretében.

Szintén egy költő, Áprily Lajos áll Kárádi Zsolt érdeklődésének középpontjában a *Fecskek, őzek, farkasok: A természet és az állatok Áprily Lajos költészetében* címmel közzétett tanulmányában. Az Áprily-novelláskötet címére való utalás itt egyben a költő prózában megfogalmazott hitvallása. A lírai művek hihetetlenül gazdag állatos vonatkozásai között szerepel a szarvas is mint önszimbólum, amely Áprily

„tulajdon élete alakulásának, lelkialkaltának műalkotássá transzponálása” (228). Gerliczki András tollából Lázár Ervin állatvilágáról kapunk hiteles beszámolót a *Lázár Ervin teremtményei: A Négyszögletű Kerek Erdő világa* címmel. A szerző ugyan jelzi, milyen nehéznek ígérkezik „tudományos”, „felnöttes”, „komolykodó” módon elemezni Lázár Ervin meséit, esszéjében azonban ennek ellenkezőjét bizonyítja: a szakirodalom ismeretében a kritikusok megállapításai és más, különféle meglátások, riportok, az író saját beszámolóit keverednek egyéni és hatásos olvasatban. Arra a jogos kérdésre, miszerint „állatok-e *A Négyszögletű Kerek Erdő* lakói”, Gerliczki az állat latin elnevezéséből (*animal*) kiindulva a ’lélekkel bíró lény’ definíciót hívva segítségül valóban a lélekre helyezi a hangsúlyt elemzésében, s ezzel ad választ a kérdésre. Végh Balázs Béla *Gyermekversek állatvilága – útmutató* című tanulmánya látszólag a mesék világához kapcsolódó bestiárium, ám valójában a kortárs költészet néhány izgalmas állatos versének elemzését nyújtja, bizonyítva az állatok tárgyi-formai-képi-konceptuális jelenlétét napjaink költészetében. Margócsy István egy provokatív című könyv kapcsán a kortárs próza állat-(ember?)-képét analizálja *Ki az állat?: Márton László Te egy állat vagy!* című kötetéről szólva.

E rövid ismertetésből is nyilvánvaló, hogy térben és időben, formai, tartalmi és műfaji szempontból milyen gazdag a magyar irodalom- és művelődéstörténet az állatvilág vonatkozásában. A kötet jól érzékelteti a konferencia üzenetét és hangulatát: az állatok képében megjelenő történelmi, eszmei, ideológiai, morális állapotok és stratégiák, kérdésfelvetések és válaszkísérletek az ember cselekedeteit, értelmi, érzelmi és erkölcsi megnyilvánu-

lásait ábrázolják. További hozadéka, hogy a tartalmas és innovatív szövegek a későbbi kutatások számára is forrásként szolgálhatnak, akár továbbgondolásra, akár vitára is indíthatnak, hiszen maga a specifikus megközelítés lényegében nagyon is általános irodalmi-művelődéstörténeti kérdések megválaszolására serkent. A könyvet,

amelynek címlapját Heltai Gáspár *Száz fabulájának* egy 18. századi kiadásából vett illusztrációja díszíti, 34 fekete-fehér és színes ábrát tartalmazó függelék, a nélkülözhetetlen névmutató és a szerzők rövid életrajza zárja.

Vígh Éva

Kovács Sándor Iván (1937–2019)

A tavalyi december elejének egyik szürke napján elment Kovács Sándor Iván, az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténet Tanszékének egykori tanszékvezető professzora, az MTA doktora, irodalomtörténész, kritikus, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság volt elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. Az irodalmi és tudományos életből, tanítványai köréből már több mint egy évtizede távozni kényszerítette a legkegyetlenebb betegség, ami szellemi embert megtámadhat. Erős volt, sokáig küzdött az emlékezetet felörlő kórral. A régi magyar irodalom kutatójának, Zrínyi Miklós monográfusának temetésén József Attila szavai szóltak: „Akárhogyan lesz, immár kész a leltár...” Készen van? Bizonyos értelemben igen. A tételei legalábbis felsorolhatók.

Kovács Sándor Iván Esztáron született, 1937-ben. Olasz–magyar szakon végezte el a szegedi József Attila Tudományegyetemet, ahol több mint egy évtizedig (1960–1971) oktatott régi magyar irodalmat. Ekkor készült el a Szepsi Csombor Márton útleírását közlő kritikai kiadása (*Europica varietas*, Kulcsár Péterrel, 1968), miközben kritikusként a kortárs irodalommal is behatóan foglalkozott. A következő évtized az élő irodalomé volt: 1971-től az ELTE Bölcsészettudományi Karán folytatta tanári munkáját, de fő tevékenysége a Magyar Írók Szövetsége folyóiratának, a *Kortársnak* a szerkesztése volt; 1977-ig főszerkesztő-helyettesként, majd 1982-ig főszerkesztőként meghatározó szerepet játszott az irodalmi élet alakításában. Ezután indul pályájának második, immár egyértelműen a tudományra összpontosító szakasza. 1984-ben védte meg Zrínyi Miklós lírájáról szóló akadémiai doktori disszertációját (*A lírikus Zrínyi*, 1985), és ettől kezdve kutatói, tanári, tudományos szervezői munkája Zrínyi szellemének vonzásában telt. Az éveken át vezetett Zrínyi-seminárium, a Zrínyi Katonai Kiadónál indított reprezentatív *Zrínyi-könyvtár* sorozata tanúskodnak arról a munkáról, amelyet ekkor már (a Szauder József mellett korábban is példaképnek és mesternek tekintett) Klaniczay Tiborral együttműködve végzett, s amelynek legfontosabb eredménye a zágrábi Zrínyi-könyvtár anyagának könyvtörténeti és irodalomtörténeti szempontból is példaértékű, nemzedékek kutatómunkáját összegző feldolgozása lett (*Bibliotheca Zriniana*, 1991). Az 1980–90-es évek fordulójának szellemi gazdagságát reprezentálta a Régi Magyar Irodalomtörténet Tanszék két homlokegyenest eltérő stílusú, egyéniségű professzorának párhuzamos iskolateremtő munkássága: az a húsz év, amelynek folyamán Tarnai Andor (1983–1994), majd Kovács Sándor Iván (1994–2002) vezették a tanszékot, a régi irodalom kutatásának, a Klaniczay Tibor koordinálta „Rebakucs” informális országos hálózattá fejlődésének is fénykorára esik. Ebben az időszakban nagyszabású antológiák jelzik a tanári és az irodalomtörténeti munka tudatos ötvözésének törekvését. A régi

magyar irodalmi szöveggyűjtemény két hatalmas kötete (*Késő-reneszánsz, manierizmus és kora-barokk*, 1998; *Barokk és késő-barokk, rokokó*, 2003) egyszerre tankönyv, tudományos eredményeket összegző, korszakmonográfiát pótló, bibliográfiával felszerelt esszé-sorozat és a tanítványok egymást érő nemzedékeivel közösen végzett műhelymunka tanúsága. Az utolsó aktív évek a tudományszervezés- és népszerűsítés, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság erősítése, az *Irodalomismeret* szerkesztése jegyében teltek. A Váci Mihály-kismonográfiára fiatalon elnyert József Attila-díj (1973) után későbbi elismerések is az irodalomtörténész szakma felől jöttek (Déry Tibor-díj, 1992; Toldy Ferenc-díj, 2007). A tanítványok és barátok a 60. és a 70. születésnapot szerény küllemű, de szakmailag értékes publikációkkal köszöntötték (*Mint sok fát gyümölcscsel*, 1997; *Irodalomtörténet*, 2006/4. sz.).

A tételek felsorolhatók, de ezzel messze nem teljes a leltár. Mit mondanak el ezek az adatok a Pesti Barnabás utca egyes számú előadóterméből kiharsanó, még az ajtóval szemközti büfé zsivajgását is elnyomó Zrínyi-citátumról: „Ha disznó túrná is ki az embert, csak ember legyen!”? Mit mondanak a vörös tintával végigszántott diákköri dolgozatokról, a hajnali kéziratbehajtó találkozókról „Marcus Aureliusnál” (a Flórián téri aluljáró szobortöredékénél)? Mit mondanak a Rómából kitüntetésként hozott és egyenként „adományozott” babérlevelekről, mit az első publikációjukkal küszködő seminaristák előtt megcsillantott „világhírről”? Az 1987-es debreceni Zrínyi-konferencián verstörmelékekből és „versmoccanásokból” epigrammákat rögtönzött: „Vas vármegye füstöt vetett, füstölög...” – a textológus szerzőtárs Kulcsár Péter a büfében dohogott: „Elhibáztam az életemet a filológiával, Zrínyi-verseket kellett volna írnom...” S ne kerüljük meg a kellemetlenebb kérdéseket sem: mit mond a biográfiai tények felsorolása az ideológiai elkötelezettségről? Hiszen a magyar irodalmi élet legfontosabb folyóiratának szerkesztése bizalmi állás volt, erős felső támogatás kellett hozzá. Némi malíciával (és KSI-stílusban) úgy is fogalmazhatnánk, hogy Kovács Sándor Iván még idejében szállt át a kultúrpolitika páncélvonaláról a tudomány fontolva haladó gőzösére, jókor és jól átgondolva módosított pályáivet, elkerülve a másokat az 1980-as évtized végére már felörlő és hiteltelenítő morális és politikai kényszereket. Ám munkássága ezen a terepen is kérdéseket vet fel. A tanulmánykötetek, a csillogó esszék nehezen fedik el, hogy az egy „részmonográfia” (maga hívta így!) kivételével hiányzanak az átfogó korszakfeldolgozások, a higgadt, nagylélegzetű összegző munkák. A történelem persze olyan, amilyen, másikat senki sem választhatott magának. A kérdést ezért inkább úgy érdemes feltenni: hiteles volt-e a szerep és a fellépés? A belső meggyőződés, az alkat, a habitus és az érdeklődés mutat-e törést, vagy egységesen igazolható vissza a pálya különböző pontjairól? Mi kerül a mérleg serpenyőibe?

A *Kortárs* 1963-as évfolyamát felütve a szegedi kritikusi konferencia nyitó előadását olvasom. Tóth Dezső ott a nemrégiben feltűnt „tehetséges fiatal marxista kritikusok” között sorolta fel Kovács Sándor Ivánt („Kritikánk helyzetéről”, 1963/7). Aki hamarosan (még azon év decemberében) az elvárások szellemében, az újjászervezett *Alföldről* adott átfogó értékelést, megróva a folyóirat Szabó Pált és Sinka Istvánt kultiváló szellemiségét. Az apropó a nem marxista (vagy csak látszatra marxista) népi vonal, a „kritikai provincializmus” pártos bírálata – a cél viszont nehezen kifogásolható: modernebb,

több irányba nyitott szerkesztéspolitikát kért számon az MSZMP KB Elméleti Munkaközössége által immár országos érdekűnek minősített lapon („»Baloldala ez a hazának!« Jegyzetek a frontnyitás utáni *Alföldről*”, *Kortárs*, 1963/12, 1892–1896). Évtizedek távolából monolit egységnek tűnik a kulturális pártirányítás. Pedig belül is harcok folytak, a fiatal kritikus helyzetbe hozása nem elszigetelt akció volt. Belül („fent”) jól ismerték Kovács Sándor Iván egyetemi környezetét, tudták, hogy Keserű Bálint, Ilia Mihály, Csetri Lajos, Tamás Attila, Horváth István Károly, Horváth Károly, Halász Előd egy szellemileg oldottabb, a kemény vonalról leváló kört alkottak. Az aczéli kultúrpolitika reformokat szorgalmazó szárnya a *Kortárshoz* is azért irányította Kovács Sándor Ivánt, hogy a Simon István védelmébe húzódó népieket szorosabb ellenőrzés alá vonja, ha kell, kiszorítsa a belső körről – ám ő itt sem csak elvárásokat teljesített. Pándi Pál és Király István befolyása között egyensúlyozva sikerült egy új kritikusnemzedéket szóhoz juttatnia, a terjedelmet és példányszámot bővítenie (ma már elképzelhetetlen adat: 1976 decemberében 20 ezer példány!), a tematikát sokszínűbbé, az író társadalom tagoltságát jobban felmutatóvá tennie. A folyóirat kétségkívül modernebb arculatot öltött, amit még a húszéves évfordulón egyébként célzatosan Simont dicsérő Illyés Gyula is elismert: „minden irányzat elfér benne, jó szellem lebeg fölötte” („A *Kortárs* ünnepén”, 1977, 1). Kulcsot akkor kapunk ehhez a pályaszakaszhoz, ha Kovács Sándor Iván beköszöntő tanulmányát olvassuk el azon évfolyam elejéről, amelyiknek hetedik számától átvette a szerkesztést: „Dézsitől Horgerig: Töredékek József Attila régi magyar irodalom-élményéhez” (*Kortárs*, 1971/1, 955–969). A gondos mikrofilológiai alapra épített, Dézsi Lajos szemináriumi céduláinak vizsgálatáig leásó írásban Horger professzor megidézése csak olvasócsalogató ürügy; az igazi tárgy József Attila kritikus habitusának, s a mögötte húzódó kultúraideálnak a megrajzolása.

Miről is volt szó? Évekkel a híres-hírhedt Szegedről eltanácsolás után, a Szekfűkör *Magyar Szemléjében*, a Bartha Miklós Társaság népi ideológiáját bíráló cikk jelent meg (*Elképzelt paraszt-klasszicizmus*, 1930). Az ifjú szerző a magyar kultúrát Kodály és Bartók szellemében megújítani kívánó organikus ideállal szemben a paraszti kultúrát csak „reprodukáló közegnek” minősítette, a keletre tekintéssel a nyugati kötődést szegezte szembe, s a tiszta forrásról képzelgés helyett a „gesunkenes Kulturgut”, a művelt elittől leszivárgó kultúrjavak ideáját (adott esetben a barokk vallásos költészet folklorizálódásának vizsgálatát) ajánlotta a népi tábor figyelmébe. József Attila emlékezetes, felháborodott írásban reagált („Magyar Mű és Labanc Szemle”, 1930), az egyirányú mozgás helyett a kölcsönös közlekedést hangsúlyozva a különböző rétegek kulturái között, ahol a folklórnak – éppúgy, mint saját költészetében – meghatározó szerepet juttatott. A példák között felhozta a Dézsi-szemináriumon sikert aratott témáját, Csáti Demeter *Pannóniai énekét* is. A régi magyar költészet „belső formája”, „szellemi idoma”, mint írja, „csakis népköltészet lehet; Csáti Demeter formája is is erre utal (»Az Csekén ők csekének« stb.)”. Talán az utolsó „népfrontos” pillanat volt ez az ekkor még József Attilát is soraiban tudó társaság életében, hamarosan szétforgácsolta őket a politika. A vita valódi vita volt, a lényegét tekintve ma is tart (a polémiát kirobantó cikk szerzője sem akárci lett később: Győry János professzor, az összehasonlító és francia irodalomtörténet kiváló kutatója). Kovács Sándor Iván pedig ennek a népi hagyo-

mányt és modernitást egyben látó József Attila-víziónak az elemeit gyúrta szuggesztív egészé, a maga (s talán nem is csak a maga) számára. A régi és az új irodalom szerves egysége, a népi és az elit regiszterek egybeérése, politikum és esztétikum, filológia és kritika kapcsolása – ezzel a programmal érkezett a *Kortárshoz*, ezt próbálta megvalósítani az ott töltött bő évtized alatt. A program kétségkívül kompatibilis volt a Tóth Dezső felügyelte irodalompolitikai elképzelésekkel; de attól még korszerű, koherens és hiteles maradhatott. Amennyire az idők engedték. A kor... Nos igen, az 1980-as évek elejéhez tartozik a *Kis Magyar Pornográfia* emlékeztető irodalmi bosszúja is, ahol Esterházy „A Kor...” címmel megörökíti Kovács Sándor Iván főszerkesztői levelét, amiben bizonyos „tilalomfákra” hivatkozva „más lapot, könyvbeli megjelenést vagy kölcsönös várakozást” ajánl. A kupleráj felrobbanása után, a lassított felvételen repülő objektumok („műfogsor, Hungarológiai Értesítő, condom, sétapálca, keménykalap”) között bizony ott szállong „a hivalkodó Kortárs-cégjelzéses papír” is. A másik serpenyőben azonban szintén nem akármilyen van: a *Kortárs*nál folytatásokban megjelent különleges, az elfelejtett magyar régiséget újrafelfedező és továbbíró Weöres Sándor-irodalomtörténet, a *Három veréb hat szemmel*, melynek Kovács Sándor Iván nemcsak publikálja, hanem ösztönzője és ötletadója is volt. Az idő nem mindig mér méltányosan – de itt talán kihirdethető a végeredmény.

Ami pedig első látásra nem tűnik kézenfekvőnek: az irodalomtörténet-író Kovács Sándor Iván „régimagyaros” agendája ugyancsak a József Attila-i alapvetésre mutat vissza. A „Magyar Mű és Labanc Szemle” erős aforizmában szögezi le álláspontját az elit irodalmat a populáristól elválasztóval szemben: „Egy nemzetnek csak egy költészete van”. Olvassuk hozzá Kovács Sándor Iván kommentárját: „Az axióma a nemzeti irodalom fejlődési ízeinek egységben látására és láttatására int, a rejtett kapcsolatok és vonzalmak történeti-pszichológiai megvilágítását parancsolja ránk, de kínálja a múlt feltámaszthatóságának szuggesztív lehetőségét is: a mából való magyarázást.” Előttünk áll *A lírikus Zrínyi* programja. A monográfia csak az akadémikus tudományosságnak tett gesztusból vállalja fel a hagyományos műfaji keretet: valójában sziporkázó esszéek tűzijátéka, ahol két koncepciózus pontot találunk. A Zrínyi heroikus irodalomalapító gesztusától való szinte misztikus megérintettség az egyik, és a *Syrena* nyelvének, szemléleti formáinak a népi kultúra hagyományába való beágyazottsága a másik. A történeti pszichológia érdekében a szerző olykor maga is eltéved: harcol a hagyománnyal, a biográfiai tények és a fiktív énelbeszélés romantikus-pozitívista egybeolvasásának folyondárjával, a Zrínyi-líra petőfiesítésével. Mégis alapvetően újat és igazat mond akkor, amikor a kötet szervezőelvét a „metamorfózisokat” színre vinni kívánó *poétikai* törekvésben látja; amikor Zrínyit nem nemzeti ikonként, politikusként és hadvezérként, hanem a maga korának világirodalmában mélyen tájékozott, ciklusokat építő, új műfajt és költői nyelvet honosító *költőként* mutatja be. Ha Balassi új forma gyanánt a tassói-guarinói *pastoralét* hozta a magyar költészetbe, Zrínyi ennek új hullámát, az önreflexív, szerepekkel játszó, az identitást szövegek hálózataiból építő marinói idillköltészetet. S noha Kovács Sándor Iván elemzéseiben gondosan kerül, hogy a „fenséges” eposzt is ilyen poétikai szempontból komponálja bele a kötet-értelmezésbe, tanítványi körét, évekkel a monográfia után, maga indította ebbe az irányba magiszt-

rális tanulmányával („»Ha mit az én magyar verseim tehetnek«: A személyesség és az elbeszélő megszólalásai az eposzban”, *Irodalomtörténet*, 1998). Különösképpen hangsúlyozandó és értékes a komparatista perspektíva folyamatos nyitva tartása: a hangsúlyokat saját kora ízléséhez (és kiváló italianista segítőjéhez, társszerzőjéhez, Király Erzsébethhez) igazodva talán elrajzolta Tasso javára és Marino kárára, s elmaradt a regionális (horvát, lengyel, cseh) analógiák áttekintése – de mélységesen igaza volt abban, hogy Zrínyi költészete csak ebben a tág, nyelvi és politikai határokat átlépő kulturális térben érthető és értelmezhető.

Hasonló mondható az új Zrínyi-kép másik, bár kevésbé kidolgozott pilléréről, a folklór-beágyazottságról. Kovács Sándor Iván kitűnő belső vershallású irodalmár volt, pontosan érezte a *Fantasia poetica* és az idillek népköltészeti forrásait, a József Attila emlegette belső formát. A legközelebbi párhuzamokat nem sikerült mindig megjelölnie, hiszen azok sokszor más nyelvű irodalmak, az olasz és a horvát „népköltészeti” rétegeiben keresendők, amelyeket Zrínyi ugyanazzal a szuverén biztonsággal kezelt és hallott belülről, mint a magyart; de a kezdeményezés érdeme megint csak az övé.

A plebejus rokonszenv, ami József Attilánál, ha csak villanás időre is, de Balassi mellé lépteti Csáti Demetert, őt is mindig motiválta. Szeretettel és értőn foglalkozott a kismesterekkel, az irodalmi hagyományt átörökítő-fúró-faragó derékhaddal; antológiát is szerkesztett munkásságukból (*Mesterkedők*, 1999). Szerette a nagy mesterek nagy tanítványait, Rimayt és Gyöngyösit is. De egyik szeretet sem rokonítható a Zrínyi iránt érzett megszállottságával, az ideális rapszódosz „mániájával” ami őt a Múzsák választottjához vonzza. Kovács Sándor Iván a szó legjobb értelmében vett rapszódosz-professzor és rapszódosz-irodalomtörténész volt, legjobb Zrínyi-esszéinek sajátosan emelkedett tónusa is a rapszódia műfajához közelít. Hite szerint a tudósnak és az ő tudományának csak az ad igazi értéket, ha kortársban vagy régen élt szerzőben felismeri a szellem erejét, ha a költőn keresztül őt is megérinti a Múza „hérakleiai köhöz” hasonló vonzása. Ezt a fluidumot érezte Iván a *Syrena* szerzőjében, s ezt igyekezett maga is közvetíteni hallgatóinak, olvasóinak, szerkesztőként, tanárként, tudósként egyaránt.

Kész a leltár? Az övé, a személyes, talán igen. Azon a hideg és ködös január eleji pénteken tanítványok és tanítványok tanítványai gyűltek össze a temetésen; azok, akiket meggyőzött róla, hogy a „tudomány véges, a költészet végtelen”; akik elhitték neki, mert oly magától értetődően mondta és képviselte: a költészet és a költészettől megérintett tudomány a legfontosabb részei egy közösség emlékezetének; nélkülük ugyanis nincs közösség. Ma ez a gondolat, amiről azt hittük, közmegegyezés övezi, ismét védelemre szorul, feladat és cél egyszerre. A leltározás, az érték keresése és továbbadása, sosem lesz „kész”: örökségünk a folytatás.

Bene Sándor

Kiczenko Judit (1945–2020)

Behynáné Kiczenko Judit 1945. augusztus 16-án született Budapesten. Az 1950-es évektől Vácott élt családjával, ott érettségizett 1964-ben, 1969-ben diplomázott az ELTE magyar–oroszl szakán, majd az 1969/70-es tanévben a budapesti Petőfi Sándor Gimnáziumban tanított. 1970 őszétől 1995-ig az ELTE BTK XIX. századi magyar irodalom tanszékén dolgozott. 1992-ben kapcsolódott be a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának munkájába, a magyar szak egyik alapítója volt, 1994 és 1997 között a Magyar Irodalomtudományi Intézet intézetvezető docense. Oktatási és kutatási területe elsősorban a 19. század második felének és a századforduló irodalma volt. Beleértve a 20. századi irodalommal foglalkozó tanulmányait (pl. Fodor Andrásról, Móriczról, Ottlikről, Pilinszkyről), mintegy negyven értékes publikációja maradt fenn. Az általa szerkesztett *Kötelező ritkaságok* sorozat a 19. század méltatlanul feledésbe merült alkotóinak (Asbóth János, Fáy András, Toldy István) újrafelfedezésében játszott szerepet. Tanulmányai részint irodalomtörténeti kérdések megoldására, részint klasszikus vagy a kánon peremére szorult művek újraértelmezésére irányultak. Több publikációja jelent meg a korszak íróinak levelezéséről. A legtöbbet Arany János életművéről írt. Legutóbbi munkája, Arany János és Tompa Mihály levelezésének jegyzetelt kiadása, 2018-ban jelent meg.¹ Tudósi munkássága is elsősorban egyetemi oktatási tevékenységét szolgálta. Ahogy egy helyen nyilatkozta: „Én csak jó tanár akartam lenni. Remélem, sikerült...”

Több évtizedes egyetemi oktató szolgálataért és az intézet alapításában való közreműködéséért 2011-ben megkapta a Köztársaság Elnökének Érdemérme, majd 2018. március 15-én a Magyar Érdemrend lovagkeresztje, polgári tagozat kitüntetését.

Férjét, Behyna Károlyt súlyos betegségben, fiatalon veszítette el 1987-ben. 33 évet élt özvegyen. 2020. január 8-án hunyt el.

Nehéz a búcsú.² Különösen nehéz akkor, ha váratlan, tragikus hirtelenség kényszeríti rá, több évtizednyi ismeretség, szakmai kapcsolat után. Keresik telefonon egy szerdai napon, mert nem ment el oda, ahol várták. S többet már nem várhatjuk.

Először egyetemistaként találkoztam vele, s a *Midas király*ról írt dolgozatomra 4-est adott, mondván a rá jellemző, jó értelemben vett maximalizmussal, hogy „magától töb-

1 Arany János és Tompa Mihály levelezése (1847–1868), szerk. KICZENKO Judit (Budapest: Ráció Kiadó, 2018).

2 Elhangzott Kiczenko Judit gyászszertartásán a Budapesti Pasaréti Ferences Templomban 2020. január 31-én.

bet várok”. Azután a vele szomszédos egyetemi szoba lakója lettem az 1970-es évek végén, s következtek a gyakori és lényegre utaló beszélgetések az egyetemi ügyekről, a közös vizsgáztatások, meg a késő estébe nyúló közös felvételi dolgozatjavítások. Egy alkalommal bemutatott férjének, s nem sokkal utána fekete ruhában jelent meg, és sokáig, egy évnél biztosan jóval tovább maradt ez a szín. Később úgy tetszett, hogy a soha meg nem élt anyaság minden arra érdemesről való gondoskodássá alakult, de talán mégsem így van. Az emberi környezetéért érzett, sokszor aggódo, szenvedélyes felelősségérzet, a segíteni akarás, a jóba vetett hit eredendő alaptulajdonsága volt.

1992-ben ő hívta fel a figyelmemet az akkor alakuló katolikus egyetemre, s közvetített abban, hogy akkortól kezdve nekem is ez az életút adatott meg. Három évig a Magyar Irodalomtudományi Intézet vezetője volt, akkor vállalta az irányítást, amikor ott csak három főállású tanár volt, előttünk pedig magyar szakos hallgatók százai. Együtt írtuk az első tanegység-listát, próbáltuk meghatározni, hogy mi kell egy alaposan művelt magyar szakos hallgató kiképzéséhez. Fáradhatatlan munkával még egy 19. század végével foglalkozó specializációt is megszervezett, az irodalom mellett tanárokat keresve a társművészetek, a történelem és a művelődéstörténet oktatására is. 2003-ban megírtam magyar tanszékünk első évtizedének történetét, s összeszámolva a kezdektől ott oktató, meghívott tanárokat: több mint százan oktattak valamilyen formában a tanszékünkön, míg végül kikristályosodott a főleg fiatalokból álló, saját nevelésű állandó tanári kar.³ Ez minden részletre való odafigyelést és fáradhatatlan szervező munkát igényelt tőle. Később, két évtizedre úgymond „főnöke” lettem egykori szigorú tanáromnak. Az idő kérlelhetetlenül haladt, s 2011-től már csak óraadóként vitte egyetemi óráit. Ezt a váltást nem könnyen viselte (jól emlékszem az akkori beszélgetésekre s hosszú leveleire), de kívülről nézve nekem is úgy tűnt, semmi lényeges változás nem történt. Egy-egy újabb egyetemi kurzusra a nyári szünet egy jelentős részét felhasználva készült. Otthonról hozott könyveivel a hónap alatt ugyanúgy percre pontosan kezdte az óráit az utóbbi években is, fellelkesülve adott elő a tárgyalt témákról, gyakran később fejezte be az órákat. A hozzá írt dolgozatokat a legapróbb részletekig elemezte, ugyanúgy, mint évtizedekkel korábban. 2010-ben a Kar egyetlen díját, a minden évben csak egyetlen tanárnak adható Pázmány Emlékérmét nyerte el, s akkori ünnepi előadását észrevehető áthallásokkal Arany János lelkifurdalásokkal és fenntartásokkal befogadott Szent István-rendjéről tartotta meg. A fáradhatatlan munkát természetesen tartotta, nem várt érte hangos elismerést. Sokirányú aktivitása ellenére inkább a háttérben szeretett maradni, most, az elmúlt napokban még róla készült fényképet sem volt könnyű találni. Az utóbbi években többet panaszkodott fáradtságról, de ismerve dinamikus személyiségét, ezt nem lehetett nagyon komolyan venni. A most induló tavaszi szemeszterben két előadást is vállalt a Kar szenior egyetemi kurzusán.

A tanárnőt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara saját halottjának tekinti. Legendás tanáregyéniség volt, s úgy látszott, ő

3 HARGITTAY Emil, „A Pázmány Egyetem Magyar Irodalomtudományi Intézetének első évei (1992–2003)”, in *Múlt jövő időben: Írások Bodnár György 75. születésnapjára*, szerk. ANGALOSI Gergely, 116–122 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 118.

maga is a hétköznapi, de számára mindig kihívást és eseményt jelentő oktatást, egy jól megtartott órát tartja legfontosabb tevékenységi formájának. Sok hallgatóját emberileg is behatóan ismerte. Ugyanakkor számos igen alapos értelmező szaktanulmányt készített pályája során, amelyeket talán sikerül egy kötetben egybegyűjtve első alkalommal kiadni, hiszen neki erre már nem maradt ideje.

Életútja, szakmai és emberi magatartása teljesen egybevágott („integer vitae, scelesque purus”), a kettő, a szakmaiság és az emberség folytonosan meghatározta és értelmezte egymást. Minket, közeli munkatársait szívesen látott otthonában, akár hosszabb megbeszélésekre is. 60 éves születésnapja alkalmából elkészített vaskos, több mint félezer oldalas tanulmánykötetünknek címéül ezt az idézetet adtuk, hiszen ez jelentette létezésének értelmét és mozgató energiáját: „Ember lenni mindég, minden körülményben”.⁴

Requiescat in pace.

Hargittay Emil

4 „Ember lenni mindég, minden körülményben”: Tanulmányok Kiczenko Judit születésnapja alkalmából, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok 8 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2008).

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Megjelent

MISKOLCZY Ambrus. *Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség érenykultuszától a katolikus megújulásig*. Budapest: Universitas Kiadó, 2019. 152 p.

Megjelenés előtt

PÁZMÁNY Péter. *Posonban lött prédikáció (1610), Pünkösöd után X. vasárnap, első prédikáció (1636)*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta, BAJÁKI Rita és M. HORVÁTH Mária. Pázmány Péter Művei 11. Budapest: Universitas Kiadó, 2020.

Előkészületben

KOROMPAY H. János. *A nemzeti klasszicizmus jegyében: Horváth János élete és hagyatéka*. Budapest: Universitas Kiadó, 2020.

Az Universitas Kiadó könyvei kedvezményesen megrendelhetők:

www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István
Korrekтор: Bretz Annamária
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Borítóterv: Szentés Éva
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2020.
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft